

ТОМАС
МОР

УТОПІЯ

ТОММАЗО
КАМПАНЕЛЛА

**МІСТО
СОНЦЯ**

Вершини світового письменства

ВЕРШНИ
ВІТОВОГО
ПИСЬМЕНСТВА

Том 63

Серію засновано
1969 р.

ТОМАС МОР

УТОПІЯ

ТОММАЗО КАМПАНЕЛЛА

МІСТО СОНЦЯ

Переклад з латинської

Київ

Видавництво художньої літератури «Дніпро»

1988

ББК 66.02
М79

THOMAS MOR
UTOPIA
1516
РІПОТУ
F. THOMAE CAMPANELLAE
CIVITAS SOLIS
1623

Видатний англійський політичний діяч, мислитель, письменник-гуманіст Томас Мор (1478—1535) своєю задуманою творчістю «Утопія», що започаткував жанр утопічного роману, малює картину ідеального соціального устрою.

Помітне місце в історії соціалістичних ідей займає «Місто Сонця» — не менш відомий твір Томмазо Кампанелли (1568—1639), італійського письменника-гуманіста, в якому також показано ідеальне суспільство без приватної власності.

Выдающийся английский политический деятель, мыслитель, писатель-гуманист Томас Мор (1478—1535) в своем знаменитом произведении «Утопия», положившем начало жанру утопического романа, рисует картину идеального социального строя.

Видное место в истории социалистических идей занимает «Город Солнца» — не менее известное произведение Томмазо Кампанеллы (1568—1639), итальянского писателя-гуманиста, в котором также показано идеальное общество без частной собственности.

Вступне слово Й. У. Кобова та Ю. В. Цимбалюка

Передмови Й. У. Кобова

Редактор С. А. Коваль

М 470300000-187
М205(04)-88 КУ 8.582.88

ISBN 5-308-00170-7

© Український переклад,
вступне слово,
передмови, коментарі,
художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро»,
1988 р.

ПРЕДТЕЧІ СОЦІАЛІЗМУ Й КОМУНІЗМУ

У сузір'ї визначних гуманістів епохи Відродження негасним блиском яскріють імена прогресивних мислителів і письменників Томаса Мора (1478—1535) й Томмазо Кампанелли (1568—1639). Вони на світанку Нового часу у своїх творах про ідеальне суспільство — Мор в «Утопії» (1516), Кампанелла в «Місті Сонця» (1623) — створили оригінальний, глибоко продуманий, сміливий, як на той час, проект справедливого соціально-політичного ладу, заснованого на комуністичних і гуманістичних засадах. В їхніх творах були сформульовані деякі кардинальні риси комуністичного суспільства, як от: колективна власність, усупільнення засобів виробництва, рівноправність усіх людей, демократизм управління державою, загальнообов'язкова трудова повинність, необхідність знищення протилежностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, піклування держави про фізичне здоров'я і високу культуру громадян тощо. Край далечінь часів, край століття, кризь гущу епохальних соціально-політичних перетворень і потрясінь великі гуманісти донесли до наступних поколінь, до наших днів схвильовану, пройняту гуманістичним пафосом проповідь необхідності оновлення людського суспільства, яка досі не втратила своєї злободенності. Твори Т. Мора й Т. Кампанелли є ранніми зразками комуністичних утопій, тому що в цих проектах досконалого безкласового суспільства не вказано на конкретні шляхи їх реалізації, не названо суспільної сили, спроможної здійснити перебудову існуючого суспільного устрою. Від «Утопії» Т. Мора бере початок цілий напрямок в історії суспільних ідей — утопічний соціалізм, а сам автор твору став засновником цього напрямку. Т. Мор і Т. Кампанелла вважаються далекими попередниками теоретиків наукового соціалізму. У золотому фонді видатних творів соціально-політичної думки «Утопія» й «Місто Сонця» займають почесне місце як нев'янучі пам'ятки одвічної мрії людства про соціальну справедливість. Вони й сьогодні приваблюють уми наших сучасників високим гуманізмом і непохитною вірою в краще завтра людства.

Йосип КОБІВ та Юрїй ЦИМБАЛЮК

ПОБОРНИК СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Видатний англійський письменник-гуманіст, великий мислитель, державний діяч, засновник утопічного соціалізму, Томас Мор народився 7 лютого 1478 року в Лондоні, у сім'ї відомого юриста. Після закінчення граматичної школи служив деякий час пажем у домі Джона Мортон, архієпископа Кентерберійського, лорда-канцлера Англії, який, помітивши в хлопця неабиякі розумові здібності, порадив віддати його в коледж Оксфордського університету. Оксфорд на рубежі XV—XVI століть став визначним центром гуманізму в Англії. Тут викладали такі видатні англійські гуманісти, як Джон Колет, Уільям Гроцін і Томас Лінакр. Вони були наставниками молодого Томаса Мора й згодом стали його щирими друзями-однодумцями. Навчаючись у Оксфорді в 1492—1494 рр., Т. Мор наполегливо й залюбки вивчав класичні мови, античну літературу та філософію, захоплювався мистецтвом, цікавився природознавством, астрономією і геометрією. Перебування в Оксфордському університеті мало великий вплив на формування світогляду юнака, але на настійну вимогу батька, який хотів бачити сина юристом, Мор залишає університет і присвячує себе вивченню юридичних наук. У 1502 р. він став адвокатом і одночасно викладачем права. Як адвокат Т. Мор зажив значної популярності в Лондоні завдяки своїм здібностям, чесності й сумлінному веденню справ. «Ніхто не розглядав так багато справ, як Мор, ніхто не провадив їх сумлінніше»,— писав Еразм Роттердамський. У 1504 р. двадцятишестилітнього Т. Мора було обрано в парламент членом палати громад. У цей рік король Генріх VII вимагав від парламенту надзвичайних податків, упевнений, що ніхто не посміє виступити проти його вимог. Саме тоді молодий Т. Мор так сміливо й обгрунтовано виступив проти королівських пропозицій, що Палата громад відхилила їх. Боячись переслідування з боку незадоволеного монарха, Мор відходить від політичної діяльності до кінця панування Генріха VII, тобто до 1509 р., займаючись адвокатською практикою. Вільний час він віддає поглибленому вивченню стародавніх мов і античної літератури, перекладу творів давньогрецьких авторів, складанню власних творів у віршах і прозі латинською й англійською мовами. З вступом на трон Генріха VIII, з яким гуманісти пов'язували великі надії, бачачи в ньому оміряного короля-філософа, ідеал освіченого володаря, Т. Мор повертається до громадської діяльності, входить у

склад першого парламенту цього короля. У 1510 р. його призначено помічником шерифа Лондона, зокрема юридичним радником і суддею в цивільних справах. На цьому посту Т. Мор своєю невідкупністю і справедливим вирішенням справ здобув собі великий авторитет і став помітною постаттю у політичному житті, значну популярність мав він і в колах лондонського купецтва. У 1521 р. він стає державним скарбником, у 1523 р. обирається спікером палати громад, а в 1529 р. досягає найвищого поста — стає лордом-канцлером (це був перший випадок надання цієї посади не представникові аристократії й вищого духовенства). Тим часом його стосунки з Генріхом VIII, чий деспотизм дедалі посилювався, зіпсувалися. Розрив короля з папою римським, спричинений відмовою останнього дати згоду на розлучення з першою дружиною Катериною Арагонською, секуляризація церковних маєтків, проголошення себе главою англійської церкви, встановлення абсолютної монархії та інші дії деспотичного монарха, з якими не міг миритися Т. Мор, призвели до того, що він подав у відставку з поста канцлера. За відмову присягнути Генріху VIII як главі англійської церкви колишній улюбленець короля був ув'язнений в Тауері, звинувачений у державній зраді й засуджений до страти. Вирок суду від 1 липня 1535 р. оголошував: «Вернути засудженого в Тауер, звідти волочити по землі через усе лондонське Сіті в Тайберн, там повісити його так, щоб замучився мало не до смерті, зняти з петлі, поки він ще не вмер, відрізати статові органи, розпороти живіт, вирвати і спалити вутроці. Потім четвертувати його і прибити по одній чверті тіла над чотирма брамами Сіті, а голову виставити на Лондонському мосту». Король «милостиво» замінив йому цю кару простим відрубанням голови. Почувши це, Т. Мор з іронією зауважив: «Борони боже моїх друзів від такої милості». Т. Мор був страчений 6 липня 1535 р. Мстивий сатрап Генріх VIII не задовольнився стратою колишнього канцлера: він конфіскував його скромний маєток і вигнав його дружину і дітей з будинку в Челсі.

Т. Мор — один з найбільш освічених представників епохи Відродження; широким був світ його наукових, літературних, культурних інтересів; глибокі знання він мав у галузі філософії, історії, політики, юриспруденції, літератури, особливо античної. Невтомно працюючи над поглибленням своїх знань, він тягнувся до життя змістовного, повноцінного, обравши собі за девіз вислів знаменитого італійського філософа-гуманіста Піко делла Мірандоли: «Не задовольняючись пересічним, пристрасно прагнути найвищого».

Т. Мор перебував у тісному зв'язку з видатними сучасними йому гуманістами різних країн: Г. Бюде, Б. Ренавом, Й. Палуду-

ном, І. Буслідієм, П. Егідієм, Л. Вівесом, але особлива дружба встановилася між ним і славним гуманістом Еразмом Роттердамським. Ріднила їх взаємна симпатія, тотожність політичних і морально-етичних поглядів, переконання про необхідність перебудови суспільного ладу на гуманістичній основі, опір будь-якому фанатизму, догматизму, мракобісью, любов до античної культури й літератури. Познайомився Т. Мор з Еразмом в Англії у 1499 р. і підтримував з ним неослабну дружбу до кінця своїх днів. «Прямо-таки народжений і створений для дружби... Хто шукає досконалого зразка справжньої дружби, не знайде кращого, ніж Мор», — так висловився про свого друга Еразм¹.

У домі Мора була написана в 1509 р. славнозвісна Еразмова сатира «Похвала Глупоті». Коли в 1535 р. Еразм, немічний вже від старості й хворий, дізнався про страту Т. Мора, то з невимовною тугою вигукнув: «У мене таке відчуття, немовби я сам страчений разом з ним».

Літературний доробок Т. Мора невеликий за обсягом (інтенсивна державна діяльність, широка адвокатська практика, зайнятість сімейними справами залишали, як він сам визнає у листі Петру Егідію, мало часу для літературної й наукової творчості). Але цей доробок вагомий за змістом, насащений високим ідейним зарядом, сповнений глибокого громадянського звучання, різноманітний за жанровими ознаками. У його складі переклади з давньогрецької мови на латинську чотирьох сатиричних діалогів Лукіана та значної кількості епіграм різних авторів; з латинської на англійську — біографії Піко делла Мірандоли. Оригінальні твори представлені поемою на коронацію Генріха VIII та епіграмами, написаними латинською й англійською мовами, які позначені демократичним духом, волелюбністю й неабиякою дотепністю; визначною пам'яткою англійської прози — «Історією Річарда III», документальною розповіддю про злочини Річарда Глостера, який шляхом інтриг, обману й вбивств захопив королівську владу. Твір цей, пройнятий яскраво вираженою спрямованістю проти тиранії й беззаконня можновладців, став для В. Шекспіра основним джерелом при створенні славнозвісної драми «Річард III». Окрему групу складає низка гострих полемічно-релігійних трактатів проти М. Лютера та його англійських однодумців У. Тіндела, С. Фіша та інших, де Т. Мор виявив себе рішучим противником Реформації.

Важливе значення для пізнання біографії, політичної і літературної діяльності Т. Мора має його багата епістолярна спадщина. Проте найпомітнішим, найоригінальнішим і найвпливовішим

¹ 8 листа Еразма Роттердамського Ульріху Гуттену від 23 липня 1535 року.

твором Т. Мора стала «Золота книжечка, така ж корисна, як за-
бавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія»,
відома під скороченою назвою «Утопія». Вона не тільки принесла
авторові славу й визнання за життя, а й обезсмертила його ім'я
навічно. Бо «Утопія» — один з вершинних творів епохи Відроджен-
ня, новаторський за своїм задумом, змістом і формою, знаменне
й самобутнє явище не лише в літературному процесі того часу,
а й в контексті світової літератури. Названа вона «Золотою кни-
жечкою» (за своїм розміром вона справді невелика), бо епітетом
«золотий», в значенні «прекрасний», «чудовий», прийнято було вже
в античності характеризувати твори, які відзначалися художньою
цінністю і глибоким змістом. Таким епітетом наділив свій роман
римський письменник I ст. Апулей з Мадаври, назвавши його «Ме-
таморфози, або Золотий осел». Очевидно, сам Мор усвідомлював
новаторство й цінність свого твору, коли назвав його «Золотою
книжечкою», та й заслуговує він цієї назви, бо проблематикою
далеко випередив своє століття.

«Утопію» написав Т. Мор у 1515—1516 рр. Роботу над нею роз-
почав улітку 1515 р. під час перебування у Фландрії, куди виїхав
у складі англійського посольства для ведення переговорів з деле-
гацією кастільського принца Карла (пізніше — імператора Кар-
ла V) у справі відновлення торгівлі між Англією та Нідерланда-
ми, і закінчив у Англії. За словами Ерама Роттердамського (лист
Ульріху Гуттену від 23 липня 1519 р.), Т. Мор спочатку написав
другу книгу «Утопії» — саме ту, де розповідається про ідеальну
державу утопійців, а потім — першу, отже, друга книга «Утопії»
була розпочата і, можливо, закінчена у Фландрії, а перша створе-
на в Англії. Вийшла «Утопія» з друку 1516 р. в бельгійському
місті Лувені завдяки заходам Ерама Роттердамського й Петра
Егідія (лист Т. Мора цьому гуманісту було вміщено перед текстом
«Утопії»). Еразм і Егідій подбали і про наступні видання «Золотої
книжечки».

Поштовхом для написання першої книги «Утопії» послужив
удумливий і критичний аналіз англійської дійсності та громадян-
ський біль з приводу соціальної несправедливості, яка панувала
тоді в Англії. Для другої книги зразок комуністичного суспільства
Мор знайшов у діалозі Платона «Держава», на який він не раз
посилається в своєму творі з тією, однак, різницею, що у Платона
немає соціальної рівності, притаманної «Золотій книжечці», в той
час як соціальна рівність і рівність політичних прав громадян
стали невід'ємними атрибутами всіх пізніших утопічних романів.

«Утопія» написана у формі розмови, яка нібито мала місце між
автором — Т. Мором, його нідерландським другом, відомим гуманіс-
том П. Егідієм, та якимось Рафаїлом Гітлодеєм, особою вигаданою,

португальським моряком, який нещодавно вернувся з далеких мавдрів і зунав побачити чимало країн, у тому числі й незвіданий досі острів Утопію, де він начебто прожив п'ять років і ніколи звідти не виїхав би, якби не бажання розповісти про його досконалий суспільний лад. Сама назва «Утопія», утворена Мором штучно з двох давньогрецьких слів: *ού* — «не» та іменника *τόπος* — «місце», тобто «неіснуюче місце», «неіснуюча країна». Розповідь про подорож у незвідану країну ріднять «Утопію» з давньогрецькими романами Евгемера й Ямбула, в яких мовиться про щасливе життя на фантастичних островах. Крім того, в ній відбулося тодішнє уподобання до описів подорожей, викликане великими географічними відкриттями, починаючи від Колумба. Перша книга «Утопії» містить сміливі міркування Рафаїла Гітлодея про соціальне й економічне становище Англії наприкінці XV — початку XVI ст. Собі самому Т. Мор відводить роль слухача, який нібито лише переповідає розповідь моряка, насправді ж устами Гітлодея висловлені його власні погляди. Така обережність не була зайвою в умовах деспотизму, тим паче, що ця книга по суті являє собою памфлет, нещадну критику соціально-економічного укладу Англії часів автора «Утопії». В ній змальована невідрадна картина соціального лиха й злиднів, які випали на долю найбільшої частини населення Англії — селянства. Річ у тім, що великі землевласники насильно виганяли селян з їхніх ділянок і перетворювали орні землі на пасовиська для овець, щоб постачати вовною мануфактури. Таке насильне захоплення селянських земель латифундистами, так званий процес обгороджування, призводило до обезземлення й повного зuboжіння селянських мас. Цей процес, який означав початкове нагромадження капіталу, відповідав інтересам великих землевласників-феодалів й заодно промислової буржуазії, яка з'явилася на арені історії, але приніс неймовірно страждання трудовому люду. Характеристика розорення й зuboжіння селянства в результаті обгороджування настільки достовірна, що К. Маркс узяв її до уваги при написанні 24-го розділу першого тому «Капіталу», присвяченого виникненню капіталізму в Європі.

Селяни, силоміць відірвані від землі заради розвитку вівчарства, приречені були на бродяжництво, поневір'яння й алигодні, складаючи в умовах слабо розвинутої промисловості численну армію передпролетарів, змушених дешево продавати свою робочу силу. Т. Мор гнівно таврує паразитизм феодального дворянства, яке «живе байдюкуючи, мов трутні», та його незліченної прислуги. У першій книзі «Утопії», з її яскраво вираженою антифеодальною й антибуржуазною спрямованістю, автор постає на весь зріст як захисник інтересів трудящих, немилосердно експлуатованих феодалами і буржуазією. Тим-то слушно Еразм Роттердамський заува-

жив, що «Мора можна сміливо назвати опікуном всіх бідарів» (лист Ульріху Гуттену від 23 липня 1519 р.).

У результаті аналізу соціально-економічного становища Англії Т. Мора приходять до висновку, що «повне скасування приватної власності є єдиною передумовою рівного й справедливого розподілу матеріальних засобів і забезпечення людям щасливого життя»; великим соціальним лихом він називає війну, яка нестерпним тигарем лягає на плечі трудящих, протиставляє її благодаті миру. «Про мир,— пише Мора,— треба більше дбати, ніж про війну».

У другій книзі «Золотої книжечки» як протиставлення порочному, несправедливому соціально-політичному устрою Англії часів Т. Мора змальовано ідеальне суспільство, засноване на комуністичних засадах, яке, за словами Рафаїла Гітлодея, існує на острові Утопія. На цьому острові створено безкласове суспільство соціальної рівності, без експлуатації людини людиною, бо немає там приватної власності, а в основу соціального устрою покладено суспільну власність: земля, будинки, засоби виробництва, вся продукція, яка виготовляється для споживання, є всенародним добром. При відсутності приватної власності громадяни Утопії на перший план ставлять громадський добробут, а не власні корисливі інтереси. В Утопії діє загальнообов'язкова трудова повинність, плодами праці користуються всі на рівних правах відповідно до своїх потреб. Активну участь у суспільному виробництві й громадському житті беруть і жінки. Фізичною працею зобов'язані займатися всі, за винятком службових осіб, правителя держави й вчених. Шестигодинний робочий день при свідомому ставленні до праці забезпечує достатньо продуктів для всього населення. Решту вільного часу жителі Утопії присвячують відпочинку, інтелектуальним заняттям і культурним розвагам. Освіта доступна для всіх. Таким чином, у державі утопійців створено всі умови для всебічного, гармонійного фізичного й духовного розвитку громадян, для максимального задоволення духовних запитів. Політичний устрій острова ґрунтується на засадах демократизму. Держава утопійців — це демократична республіка, в якій службові особи вибираються на один рік, за винятком правителя, що обирається довічно. Волю народу виражає сенат, у компетенцію якого входять законодавчі функції, загальне керівництво виробництвом, судочинство, контроль за правильним розподілом продуктів у країні. Демократичний характер держави утопійців виявляється і в релігійній терпимості щодо різних вірувань, існуючих на острові. У цій книзі Мора ставить питання про ліквідацію протилежностей між містом і селом, між фізичною й розумовою працею.

Такі основні риси соціально-політичного ладу Утопії. Сучасне ж європейське суспільство уявляється Морю «змовою багатіїв», які

використовують державу як знаряддя для захисту своїх корисливих інтересів, для обману й експлуатації трудящих. У проєкті ідеальної досконалої держави Т. Мора є й слабкі сторони. Це — відсутність ідеї технічного прогресу, наявність рабства (інститут рабства не фігурує вже в проєкті досконалої держави Т. Кампанелли), орієнтація на відстале сільське господарство й ремісничі майстерні. Однак, незважаючи на це, «Утопія» в історії соціальних ідей посідає визначне місце. Історичне значення цієї книги полягає в тому, що в ній «на зорі Нового часу Томас Мор запропонував людству розумно обгрунтоване вирішення проблеми соціальної справедливості й утвердження комуністичної спільності та рівності всіх людей»¹. «Утопія» відкрила в розвитку суспільної думки новий напрямок, так званий утопічний соціалізм. Заголовок твору «Утопія» став загальною назвою для позначення описів вигаданої країни з ідеальним суспільним ладом без указання конкретних заходів для його здійснення.

Високо оцінили появу «Утопії» гуманісти — сучасники Т. Мора — такі як Ераам Роттердамський, П. Егідій та інші. Буслідій висловив переконання, що «Утопію» будуть читати всі народи, її будуть славити в усі віки, оскільки там немає власності: у всіх усе спільне. Тому все тут спрямоване... не для забаганки небагатьох, а для підтримання однієї лише справедливості, рівності й спільноти.

В політичній і соціальній літературі відомо мало творів, які мали б такий тривалий вплив на суспільну думку, як невелика книжечка Т. Мора. Вона започаткувала в літературі окремий жанр — утопічний роман, суть якого становить не захоплюючий сюжет, не психологія зображуваних осіб, а опис досконалого, справедливого суспільного ладу. Його вплив помітний на таких творах, як «Християнополь» В. Андрея (1619), «Місто Сонця» Т. Кампанелли (1621), «Нова Атлантида» Ф. Бекона (1627), «Подорож в Ікарію» Е. Кабе (1842—1848), «Вісті ізвідкіля» У. Морріса (1891) та інших. Як в «Утопії» Т. Мора, так і в цих утопічних романах серцевину складає соціальна проблематика, але це не наукові трактати, в них немає наукової системи викладу, погляди автора подані в художній формі, щоб твір був не сухим науковим чи публіцистичним трактатом, а захоплюючим читивом, не лише вагомий за змістом, а й цікавий за формою.

«Утопія» написана латиною — універсальною мовою тогочасної освіченої Європи. Нею користувалися гуманісти епохи Відродження, вона була мовою науки, дипломатії, університетського викладання, католицької церкви. Якщо письменники того часу ставили

¹ Осиновский И. Томас Мор.— М., 1985.— С. 131.

собі за зразок мову класиків римської прози, зокрема Ціцерона, не допускаючи ніяких неологізмів, архаїзмів і вульгаризмів, то латинській мові «Утопії», хоч за її основу послужила добірна проза класичного періоду римської літератури, властиві лексичні елементи, характерні для пізньої латини, зокрема для середньовічної,— неологізми, грецизми тощо. Про те, що Мор блискуче володів латинською мовою, свідчить його літературна спадщина, цей хист проявився і в «Утопії».

Стиль «Утопії» ясний, дохідливий, різноманітний залежно від змісту: тут є елементи живої розмовної мови, спокійної розповіді, наукового опису, юридичної й релігійної термінології, науково-філософської аргументації, наявне сатирично-гумористичне забарвлення. Гуманісти — Еразм, Бюде, Ренан — хвалили літературний талант Мора, «силу і багатство його красномовства, чистоту, міць і виразність його латинської мови». Завдяки латині, інтернаціональній мові того часу, «Утопія» переступила межі Англії, знайшла міжнародний відгомін і стала доступною для широких кіл освічених сучасників. Пізніше європейці знайомилися з нею у перекладах на національні мови. «Утопія» Томаса Мора близька й зрозуміла радянським людям ідеєю безкласового суспільства й держави з демократичним устроєм, де немає приватної власності, експлуатації людини людиною, де усупільнені засоби виробництва, де праця є почесним обов'язком кожного громадянина, де всім відкритий доступ до освіти; близька своїм гуманістичним пафосом («Ніякі блага світу,— писав Мор,— не можуть зрівнятися за життям людини»), закликом до миру і засудженням війни, переконанням, що побудова комуністичного ладу можлива при наявності високої свідомості членів суспільства, при вболіванні всіх за громадське, як за своє власне. Тим-то в Москві неподалік від Кремлівської стіни стоїть гранітний обеліск, на якому викарбувано імена визначних мислителів та революціонерів, що внесли свій вклад у визволення людства від експлуатації й безправ'я. Серед них і ім'я творця «Утопії» Томаса Мора.

«Утопія» перекладена багатьма європейськими мовами. Перший переклад виконав англійською мовою й опублікував у 1551 р. Р. Робінсон. Є декілька перекладів російською мовою. Перший з них, невідомого автора, виданий за панування Катерини II у 1789 р.; другий здійснено в 1790 р. не з латинського оригіналу, а з французького перекладу. Потім «Утопія» з'явилася аж у 1901 р. у перекладі С. Тарле як додаток до його магістерської дисертації «Суспільні погляди Томаса Мора в зв'язку з економічним становищем Англії». Декілька видань витримав переклад О. Генкеля (перше видання 1903 р., четверте — 1928 р.), в основу якого було покладено не латинський оригінал, а німецький переклад. З мови

оригіналу був виконаний переклад відомого філолога-класика О. І. Малєїна (1935 р., 1947 р.; третє видання, відредаговане Ф. О. Петровським, вийшло в 1953 р., воно ж перевидане в книзі «Утопический роман XVI—XVII вв.» — Серія «Библиотека всемирной литературы»). Новий російський переклад («Утопия», М., 1978) належить Ю. М. Каган.

До українського читача озвалася «Утопія» в 1930 р. завдяки перекладу професора Київського університету І. В. Шаровольського. Його бібліографічна рідкість викликала потребу заново прочитати безсмертну «Утопію» й донести її до широких читачьких мас України. Це і є завданням нинішнього перекладу.

Йосип КОБІВ

ТОМАС МОР

УТОПІЯ

**ЗОЛОТА КНИЖЕЧКА,
така ж корисна, як забавна,
про найкращий устрій
держави
і про новий острів
Утопія**

**ТОМАС МОР
ШЛЕ ПРИВІТ ПЕТРУ ЕГІДІЮ**

Дорогий Петре Егідію, мені трохи соромно посилати тобі майже після року оцю книжечку про державу утопійців, яку ти, безперечно, сподівався одержати через півтора місяця. Адже ти знав, що, пишучи цей твір, я не потребував ані вдаватися до вигадок, ані обдумувати його композицію — залишалось тільки переказати розповідь Рафаїла², яку я чув разом з тобою. З тієї ж причини в мене відпала турбота про вишуканість, бо мова оповідача не могла бути добірною, насамперед тому, що він розповідав без підготовки; далі, як тобі відомо, оповідач виявився не так добре обізнаний з латинською, як з грецькою мовою. Тим-то що більше мова переказу наближалася б до його невибагливої простоти, то ближчою була б до правди. Саме про неї я повинен дбати якнайбільше, що й роблю.

Признаюсь тобі, друже Петре, ось у чому: наявність готового матеріалу настільки полегшила мою працю, що мені майже нічого не залишилось зробити. У протилежному разі, як обдумування матеріалу, так і розпланування його вимагали б чимало часу та наполегливості навіть від людини неабиякого обдаровання й непересічної вченості. А якби ще від мене вимагали писати не тільки правдиво, а й красномовно, то, щоб виконати таку вимогу, не вистачило б мені ні часу, ні наполегливості. Тепер, коли відпали ці труднощі, через які довелося б пролити стільки поту, мені залишилось одне — всього-на-всього записати почуте, а це було вже завданням неважким. Проте для виконання цього «неважкого завдання» інші мої заняття залишили мені обмаль часу. Бо безнастанно я зайнятий

судовими справами, причому одні з них веду сам, другі слухаю, треті полагаджую як посередник, четверті вирішую як суддя; одного доводиться відвідувати в службових справах, іншого — в приватних. І ось, присвятивши цим заняттям мало не весь день, решту його я віддаю своїм рідним, а собі, тобто літературі, не залишаю нічого.

Повернувшись додому, треба, звичайно, порозмовляти з дружиною, побалакати з дітьми, поговорити із слугами. Усе це я вважаю за свій обов'язок, який треба виконати, якщо не хочеш бути у своєму домі чужою людиною. Та й взагалі слід старатися бути якнайприємнішим для тих, кого або природа призначила тобі в супутники життя, або випадок так велів, або ж ти сам собі вибрав. Важливо тільки не псувати рідних надмірною ласкавістю чи поблажливістю робити із слуг панів.

Серед таких ось занять непомітно минають дні, місяці, роки. Коли ж тут писати? До речі, я ще нічого не сказав ві про сон, ні про їду, яка в багатьох людей забирає не менше часу, ніж сон, що поглинає ледь не половину життя. Своїм набутком я роблю тільки той час, який викрадаю у сну і їди. Його, звичайно, малувато, все ж маю його дрібку і завдяки цьому хоч і поволі, але нарешті закінчив «Утопію». Посилаю тобі, дорогий Петре, щоб ти її прочитав і нагадав про окремі факти, якщо вони випали з твоєї уваги. Щоправда, я своїй пам'яті досить довіряю, але не настільки, щоб думати, що я не міг нічого призабути. Річ у тім, що Іоанн Клемент³, мій вихованець, дуже мене абентежив. Він, як тобі відомо, був разом з нами (я радо дозволяю йому бути присутнім при будь-якій розмові, що може дати йому якусь користь, бо чекаю яernih плодів від того пагіця, який почав злепіти завдяки заняттям грецькою і латинською мовами). Наскільки я пригадую, Гітлодей розповідав, що Амауротський міст на річці Анідр⁴ завдовжки п'ятсот футів, а мій Іоанн твердить, що треба двісті футів відняти: ширина річки, за його словами, не перевищує трьохсот футів. Пригадай собі, будь ласка, як воно було насправді. Якщо ти такої самої думки, як Іоанн, то я погоджусь і визнаю свою помилку. Якщо ти не пригадуєш, то залишу, як написав, бо мені здається, що я добре запам'ятав. Взагалі буду старатися із усієї сили, аби в моїй книжечці не було неправди; в сумнівних випадках я скоріше скажу неправду ненароком, ніж збрешу навмисне, бо волю бути чесною людиною, ніж хитромудрою.

Зрештою, цьому легко можна буде зарадити, якщо ти дізнавшася від самого Рафаїла особисто або листовно, а це слід тобі зробити ще через іншу заковичку, яка виникла, не знаю лише з чийої вини: з моєї (це скоріше всього), чи твоєї, чи самого Рафаїла. Річ у тім, що ні нам не спало на думку запитати, ні він сам не здогадався сказати, в якій частині Нового Світу розміщена Утопія. Я ладен був би, звичайно, цей недогляд виправити, пожертвувавши немало грошей із власних заощаджень. Бо, з одного боку, мені соромно самому не знати, в якому морі лежить цей острів, про який я стільки розповідаю, а з другого боку, незручно перед іншими людьми, особливо перед одним благочестивим чоловіком, теологом за фахом, який запалився неймовірним прагненням відвідати Утопію не з марної забавки чи з цікавості побачити щось нове, а щоб підтримувати і зміцнювати нашу релігію, яка там щасливо пустила коріння. Аби зробити це в офіційний спосіб, він вирішив попередньо клопотатися, щоб папа римський послав його туди й призначив єпископом для утопійців; його ніскільки не бентежить та дразлива обставина, що сану цього він домагається випрошуванням. Він вважає таке домагання виправданим, оскільки воно не походить ні з честолюбства, ні з користюлюбства, а з побожності.

Тому-то прошу тебе, мій Петре, звернутися до Гітлодея або особисто, якщо тобі це зручно, або ж листовно, якщо він далеко від тебе, і домогтися того, щоб у цьому моєму творі не було ні крихітки неправди, а все відповідало достовірності. Останнім часом я схилиюсь до думки, чи не краще було б показати цю книжечку йому самому. Адже ніхто інший не зумів би так добре, як він, виправити помилки, якщо вони там є, а він не зможе цього зробити інакше, як не прочитавши все, що я написав. Ти ж матимеш нагоду відчутися — подобається йому мій твір, чи він нерадо сприймає його. Адже якщо він сам вирішив описати свої пригоди, то, очевидно, не бажав би, щоб я це зробив за нього. У всякому разі, я не хотів би виданням твору про державу утопійців випередити Гітлодея й перехопити в нього красу і привабливість новизни.

Зрештою, правду кажучи, я досі не вирішив остаточно, чи взагалі видавати мені книжку. Бо в людей смаки такі різні, вдачі такі примхливі, душі такі невдячні, погляди такі недоречні, що, бачиться, далеко щасливіше живуть ті, хто у веселому і приємному пастрої догоджає собі у всьому, ніж ті, хто сушать собі голову, як би то видати

щось таке, що принесло б користь чи насолоду розбещеним або й невдячним. Переважна більшість людей не знає літератури, а багато нехтують нею. Невіглас відкидає все те, що йому незрозуміле, а напівграмотний відкидає як буденне те, що не рясніє старовинними словами; декому подобається лише давнина, більшості — тільки сучасне. Один настільки похмурий, що не визнає жартів, інший настільки позбавлений почуття гумору, що не терпить дотепів; тугодум боїться будь-якої насмішки, як той, кого покусала скажена собака; дехто до того непостійний, що, сидячи, хвалить одне, а стоячи — інше. Є такі, які сидять у шинках і, попиваючи вино, висловлюються про таланти письменників та з поважним виглядом гудять усе, що завгодно, смикаючи письменників за їхні твори, немов за волосся, а самі тим часом перебувають, як мовиться у приказці, «поза обстрілом»⁵. Ці розумники так чисто поголені з усіх боків, що в них немає жодної волосинки, за яку можна було б ухопитись. Далі, є люди настільки невдячні, що навіть тоді, коли їм якийсь твір дасть насолоду, вони все одно не відчують любові до автора; вони схожі на тих невихованих гостей, які, запрошені на розкішний бенкет, ідуть нарешті додому, не подякувавши господарю. Добре було б, якби ти влаштував своїм коштом бенкет для людей, що мають тонкий смак, різні уподобання і до того ж відзначаються пам'ятливістю і вдячністю.

А все ж таки, мій Петре, поговори з Гітлодеєм про те, що я тобі казав. Адже потім можна буде ще раз справу обміркувати. Зрештою, за розум я взявся лише тоді, коли закінчив писати твір. Що ж до видання твору, то я в майбутньому, якщо Гітлодей цього забажає, піду за порадою друзів і передусім твоєю.

Будь же здоровий, мій дорогий Петре Егідію, разом з твоєю прекрасною дружиною. Люби мене, як завжди, бо я тебе люблю навіть більше, ніж рапіше.

**Перша книга розповіді,
яку вів видатний муж
Рафаїл Гітлодей
про найкращий устрій держави,
в переказі знаменитого мужа
Томаса Мора,
громадянина й шерифа
славного британського міста
Лондона**

Д.

Не так давно пайнепереможи́нший король Англії Генріх, восьмий з черги під цим іменем, щедро наділений всіма рисами визначного володаря, мав неабиякого значення спірні справи з найяснішим державцем Кастилії Карлом¹. Так ось, щоб вести переговори і владнати непорозуміння, наш король відправив мене послом у Фландрію як супутника і порадника незрівнянного мужа Кутберта Тунстала², якого нещодавно король, на превелику радість усіх, призначив начальником архіву. Я не буду ніскільки його хвалити — не з побоювання, щоб мене, як його відданого друга, не запідозрили у надто прихильному свідченні його заслуг, а тому, що його чесноти і вченість ціную вище, ніж я міг би передати їх словами. Вони до такої міри відомі й знамениті, що розводитися про них нема потреби, хіба що, славлячи його особу, я опинився б у становищі людини, якій, як-то кажуть, заблаглося лампою освітити сонце³.

У Бругге⁴, відповідно до домовленості, нас зустріли ті, кому державець доручив вести справу, — всі люди визначні. Серед них головною особою був бургомістр Бругге, чоловік вельмишановний, а вустами і душею посольства — Георгій Темсіцій⁵, настоятель собору в Касселі, красномовний не лише від ученості, а й від природи. До того ж він був чудовий правознавець і неабиякий мастак вести переговори завдяки своєму таланту й великому досвіду.

Коли ми, збиравшись не один раз, у дечому не дійшли певної згоди, вони, попросившись з нами, поїхали на кілька днів у Брюссель, щоб дізнатись про думку їхнього державця. А я тим часом, скориставшись нагодою, поїхав у Антверпен. Під час мого перебування в цьому місті відвідували мене різні люди, але наймилішим із усіх був

Петро Егідій⁶, уродженець Антверпена, чоловік надзвичайно присмний, славнозвісний серед своїх співгромадян великою чесністю й поважністю, достойний якнайвищої пошани. Не знати, чому більше при його молодому віці слід було дивуватись — його вченості чи гарному характеру (він-бо вельми порядний і високоосвічений). До того ж він ставився до всіх з відкритим серцем, а в стосунках з друзями виявляв таку прихильність, безпосередність, вірність і щире почуття, що годі, мабуть, знайти кого-небудь, хто міг би зрівнятися з ним щодо прикмет досконалого друга. Властива йому рідкісна скромність, навіть без дрібки вдаваності, ні в кого не мала стільки простодушності, поєданої з розсудливістю, як у нього. Далі, в розмові він був такий милий, так незлобливо жартівливий, що своєю невимушеною привітністю і присмними балачками полегшував мені в значній мірі тугу за батьківщиною, рідною домівкою, дружиною й дітьми, побачити яких охопило мене тривожне прагнення, бо вже минуло більше чотирьох місяців, як я їх не бачив⁷.

Одного разу я був на богослужінні в храмі діви Марії, прекрасній будівлі, куди ходить сила-силенна віруючих. Коли закінчилася відправа і я мав вернутися в заїзд, то випадково побачив, як Егідій розмовляв з якимсь підстаркуватим чужоземцем, із засмаглим обличчям, довгою бородою та з дорожнім плащем, що недбало звисав з його плеч. Обличчям і одягом він скидався на моряка. Помітивши мене, Петро підходить до мене і вітається. Я хотів відповісти йому, але він відводить мене трохи вбік і каже: «Бачиш цього чоловіка? — і показує на того, з яким він щойно на моїх очах розмовляв. — Я, — каже він, — намірявся прямо звідси повести його до тебе». — «Я був би дуже радий, — відповідаю я й додаю: — Не так йому, як тобі». — «І зовсім ні, — заперечує Егідій, — коли б ти знав цього чоловіка, то зрадив би саме йому. Річ у тім, що з усіх людей на світі ніхто не міг би розповісти тобі стільки історій про невідомі країни та їхніх жителів, скільки знає він, а мені відомо, як жадібно ти слухаєш такі новини». — «Виходить, — кажу, — я правильно здогадався, бо зразу, з першого погляду, визначив, що цей чоловік — мореплавець». — «Усе-таки, — не погоджується Петро, — ти дуже помилився, бо він, щоправда, плавав по морях, але не як Палітур⁸, а скоріше як Улісс⁹, точніше — як Платон¹⁰. Адже цей Рафаїл (таке його ім'я, а прізвище Гітлодей¹¹) чудово знає латинську мову та й грецькою володіє

досконало. Причому, грецьку він засвоїв навіть ґрунтовніше, ніж латинську, бо цілком присвятив себе філософії, а в цій галузі людського знання, як він дізнався, латинською мовою немає нічого гідного уваги, крім деяких творів Сенеки¹² та Ціцерона¹³. Віддавши братам отчий маєток, яким він володів у себе па батьківщині (сам Рафаїл — португалець), і бажаючи побачити світ, він приєднався до Америкго Веспуччі¹⁴ й був його нерозлучним супутником у трьох подорожах із тих славних чотирьох, про які повсюдно сьогодні читають, але з останньої подорожі назад не повернувся. Річ у тім, що Рафаїл наполегливо догоджав Америкго і навіть домігся від нього бути в числі тих двадцяти чотирьох чоловік, яких залишили у фортеці¹⁵ наприкінці останнього мореплавання. Отже, його залишили згідно з його власним бажанням, бо до душі йому більше були мандри, ніж турбота про розкішний гробовець у рідному місті. Адже з його вуст постійно злітали такі вислови: «Хто не має урни, того прах у небі спочинок знайде»¹⁶, або: «Дорога до всевишнього звідусіль однакова»¹⁷. Якби не милосердя боже, то він дорого заплатив би за такий спосіб мислення.

Розлучившись з Веспуччі, Рафаїл з п'ятьма товаришами з фортечного гарнізону об'їхав багато країн і наостанок якимсь дивом опинився на Тапробані¹⁸, звідки прибув у Калікут¹⁹, де застав, немов на замовлення, кораблі португальців, і зрештою, над усяке сподівання, повернувся на батьківщину».

Коли Петро розповів це, я подякував йому за таку увагу до мене і за бажання посприяти мені насолоджуватися розмовою з цим чоловіком у надії, що його розповідь буде мені приємною. Тепер я звернувся до Рафаїла. Після обміну привітаннями і висловами загальноприйнятої ввічливості, які звичайно кажуть при першій зустрічі незнайомі люди, ми всі пішли до мене додому. Там у саду сіли собі на лавку, вкриту зеленим сукном, і почали розмову.

Рафаїл, отже, розповів нам, як після від'їзду Веспуччі він сам і його товариші з фортеці почали поступово ласкавою поведінкою приваблювати до себе тубільців і спілкуватися з ними не тільки у повній безпеці, а й в найкращій дружбі. Згодом здобули вони приятельство та прихильність їхнього володаря (ім'я його й назву країни Рафаїл не запам'ятав). Завдяки його щедрості він сам і п'ятеро його товаришів одержали вдосталь харчів і грошей на дорогу, а також найнадійнішого провідника (бо по воді до-

водилось просуватися на плотах, а сухоходом — на возі), щоб провів їх до інших володарів, куди вони прямували з якнайкращими рекомендаціями. Після багатоденної подорожі вони відвідали малі та великі міста в пристойно впорядкованих державах з великим населенням. А поблизу лінії екватора, обабіч нього на всьому просторі, охопленому бігом сонця, побачили безлюдні пустелі, висушені безупинною спекотою. Скрізь бруд, похмура природа, все суворе й необроблене, всюди водяться хижі звірі та змії, живуть люди, не менш дикі, ніж звірі, і не менш небезпечні. Зрештою, що далі вони їхали від екватора, то поволи все ставало кращим: і небо лагідніше, і земля милув око зеленню, і норів у тварин ласкавіший. Насамкінець з'явилися народи, великі та малі міста, де велася жвава сухопутна і морська торгівля — внутрішня, з найближчими сусідами, а також зовнішня — з найвіддаленішими племенами.

Рафаїлу пощастило відвідати багато країн, змірявши їх уздовж і впоперек завдяки тому, що не тільки його, а й його товаришів радо брали на будь-який корабель, що вирушав у дорогу. Він розповідав, що кораблі, які вони побачили в перших країнах, мали плаский кіль, на зоглах були напнуті вітрила з позшиваних шматків папірису або з лози, а в інших місцях — із шкіри. Далі вони надбували кораблі з загостреними днищами та з вітрилами з конопляного полотна, нарешті з'явилися кораблі, цілком схожі на наші. Їхні моряки були добре обізнані з морем і розбирались у погоді. За словами Рафаїла, вони щиро йому дякували, бо він навчив їх користуватися магнітною стрілкою, про існування якої вони досі не знали і через те, зрозуміла річ, з острахом пускалися в море, не зважаючи плавати в іншу пору року, а тільки влітку. Тепер, покладаючись на цей інструмент, моряки не бояться зимових буревіїв. Як наслідок — вони стали більш безтурботними, аніж забезпеченими від лиха. Тим-то слід побоюватися, що винахід, який мав дати їм користь, може через нерозважливість стати причиною великих бід.

Розповідати докладно про все, що і в якій країні він бачив, було б надто довго, та й не входить воно в мету цього твору; можливо, ми поговоримо про це іншим разом. Особливо ж доцільно буде звернути головну увагу на розумні й корисні установи, помічені цим мандрівником у народів, які досягли певного рівня культури. Про все це ми жадібно розпитували його, і він дуже радо відповідав

на наші запитання. Поки що ми утрималися від розпитувань про різні чудовиська, бо вони перестали бути чимсь незвичайним. Усіляких Скілд²⁰, хижих Келеп²¹, людожерних Лестригонів²² та подібних їм жахливих страховиськ можна знайти ледь не скрізь, а ось громадян зрозумілими і здоровими поглядами на життя ти не вояди знайдеш.

Зрештою, відмітивши у цих нових народів чимало хибних законів, Рафаїл разом з тим перелічив багато таких, що могли б послужити прикладом для виправлення помилок, яких припустилися наші міста, народи, племена й королівства.

Тепер я маю намір переповісти те, що він розповідав про звичаї й установи утопійців. Попередньо, однак, перекажу розмову, яка послужила неначе переходом до згадки про цю державу.

Так ось, Рафаїл дуже влучно перелічив спершу хиби в державному устрої нашому і тих народів (а їх назбиралося чимало тут і там), далі він підкреслив розумні установи, наявні як у нас, так і в них, причому він характеризував звичаї й здобутки кожного народу так провикливо, що складалось враження, немовби він прожив увесь вік у тих краях, де зупинився лише ненадовго.

Тому Петро, який з подивом слухав його, сказав: «Далебі, мене дивує, дорогий Рафаїле, чому ти не запропонуєш свої послуги якомусь королю. Я впевнений, що ти припад би до впадоби будь-якому з них, бо своєю вченістю і знанням людей та країн міг би не лише їх розважати, а й повчати добрими прикладами й допомагати мудрими порадами, водночас ти чудово влаштував би свої власні справи та й подбав би про своїх рідних».

«Що стосується моїх рідних,— відповів він,— то я про них не журюсь, бо, думається мені, я чесно виконав свої зобов'язання щодо них. Інші тільки на схилі віку або в час хвороби відписують їм своє майно, причому навіть неохоче це роблять, і тільки тому, що не можуть більше його доглядати, а я розподілив усе, що мав, поміж рідних і друзів, будучи не лише сповна здоровим і міцним, а й молодим. Гадаю, що вони повинні бути задоволені моєю добротою й не вимагатимуть від мене ще чого-небудь, при чому, щоб я заради них поступив на службу до королів».

«Твоя правда,— сказав Петро,— але я мав на увазі інше: щоб ти став не слугою, а робив послуги королям».— «Слово «послуга» лише на одня склад довше, ніж слово

«слуга»,— зауважив Рафаїл. «Як би ти це не витлумачив,— мовив Петро,— я вважаю, що в такий спосіб ти міг би принести користь не лише поодиноким людям, а й всьому суспільству, та й поліпшити своє становище».— «Поліпшити своє становище, обираючи шлях, від якого відсахується моя душа? — спитав Рафаїл.— Тепер я живу, як хочу, а це, безперечно, випадає на долю небагатьом багряноносцям²³. Хіба без мене мало таких, що запобігають ласки у можновладців? Ти гадаєш, що станеться велика біда, якщо обійдуться без мене або когось іншого, подібного до мене?»

Тоді я сказав: «Дорогий Рафаїле, ясна річ, що ти не жадібний ні до багатства, ні до влади, і людину таких поглядів я, звичайно, поважаю й шапаю не менш від правнебудь із можновладців. А втім, мені здається, що ти зробиш велику справу, достойну тебе і твого розуму, такого шляхетного й філософського, якщо присвятиш свій талант і наснагу суспільству, навіть якби це пов'язано було з певними особистими втратами. Бо коли б ти став радником якогось великого володаря, то міг би принести неабияку користь, схиляючи його до правди й чесності. А що ти саме так діяв би — я не сумніваюсь. Адже від правителя, немов з невичерпного джерела, ллється на весь народ струмінь усілякого добра й зла. Ти завжди завдяки своїй досконалій вченості навіть при відсутності відповідної практики, більше того, хоч би й без ученості, а лише завдяки пребагатому життєвому досвіду, став би вдатним порадником будь-якого з королів».

«Дорогий Море,— відповів Рафаїл,— ти припускаєшся подвійної помилки: по-перше, щодо мене, по-друге, щодо самої справи. Бо в мене немає здібностей, які ти мені приписуєш, і якби навіть вони й були у найвищому ступені, то й тоді моє відречення від особистої свободи не дало б державі ніякої користі. По-перше, річ у тім, що володарі здебільшого радніше займаються справами військовими (а в них я не маю ніякогісінького досвіду та й не бажаю його мати), ніж благородними мирними справами. Далеко настирливіше вони дбають про те, щоб усіма правдами й неправдами завоювати нові країни, ніж про те, щоб добре правити своїми володіннями. Крім того, в складі королівської ради немає нікого, хто був би справді настільки розумний, щоб не потребував поради іншого, і немає такого, хто, маючи власну думку, був настільки розумним, щоб хотів прислухатися до поради іншого; ці радники тільки

те й роблять, що підтакують найнедоречнішим висловлюванням улюбленців володаря й силкуються своєю згодою досягнути їхньої ласки. Звичайно, сама природа влаштувала так, що серцю кожного милі його власні творіння. Це ми бачимо і в тваринному світі: крукові подобається його пташеня. мавпі — любе її малятко²⁴. Отже, коли в королівській раді, де з заздрощів нехтують чужою думкою або найкращими вважають лише свої поради, хтось переповідає те, що прочитав про давноминулі події, чи те, що побачив в інших країнах, то слухачі поводять себе так, немовби увявлення про їхню мудрість паражене на небезпеку, — вони бояться, що заживуть слави дурнів, якщо їм не вдасться знайти помилок у чужих поглядах. А коли доказів їм не вистачає, то вдаються до такого прийому: це, кажуть, було до душі нашим предкам, з якими ми хотіли б зрівнятися щодо мудрості. Сказавши таке, вони заспокоюються, переконані, що чудово себе захистили. Виходить, неначе велика небезпека виникла б для держави, якби знайшовся хтось мудріший у чому-небудь від предків²⁵. З усім тим, що вони вдало запровадили в життя, ми дуже радо мириємось, але коли в якійсь справі можна порадити розумну зміну, ми вмиє судомно чіпляємося за цей довід і не дозволяємо ніяких змін. З такими зарозумілими, недоречними, безглуздими міркуваннями я зустрічався часто-густо в різних країнах, а одного разу також в Англії».

«Скажи, будь ласка, — запитав я, — ти був у нашій країні?» — «Був, — відповів Рафаїл, — я жив там кілька місяців, невдовзі після страхітливої поразки, якої зазнали повсталі західні англійці у громадянській війні проти короля²⁶. У цей час я багато чим зобов'язаний вельмишановному панотцеві Джонові Мортону²⁷, архієпископові Кентерберійському і кардиналові, тодішньому канцлерові Англії. Муж цей, дорогий Петре (я звертаюсь до тебе, бо Мор знає, про що я хочу розповісти), заслуговував пошани не стільки за своє високе становище, скільки за розум та добротність. Він мав середній зріст і ще не зігнувся від похилого віку, вираз його обличчя викликав повагу, а не страх. У поведінці він був невимушений, але разом з тим серйозний і статечний. Іноколи він любив, звертаючись до прохачів гострішим тоном, але не на шкоду їм, перевірити, яка в кого вдача, яке самовладання властиве тому чи іншому. Захоплювався чужою чеснотою, немов своєю власною, аби тільки в людині не було зухвалості. Таких

він вважав здатними займати державну посаду. Мова його була витончена й рішуча. Притаманні йому були глибоке знання права, незрівнянний розум, дивовижна пам'ять. Свої виняткові природні дані він удосконалював наукою й різними вправами. У мене склалось враження, що король цілком довіряв його порадам, і під час мого перебування в Англії правління державою спиралося саме на них. Адже майже з юнацьких літ, опинившись одразу після школи при королівському дворі, Мортон усе життя був причетний до найважливіших справ, беззастанно зазнавав на собі різних примх долі й у вирі багатьох великих небезпек набрався значного державного досвіду, а набутий в такий спосіб досвід не скоро зникає.

Коли одного разу я сидів у нього за столом, був там випадково якийсь мирянин, знавець ваших законів. Він ні сіло ні впало почав на всі лади вихваляти те суворе правосуддя, яке застосовувалось тоді до злодіїв. Розповідав він, що вшали їх повсюдно, інколи по двадцять на одній публиці, причому не міг вийти з дива (саме так він висловився), що хоч мало кого з них минає смертна кара, але від якоїсь проклятої долі злодіями скрізь аж кишать. Тоді я, зважившись у присутності кардинала вільно висловити свою думку, промовив: «Нічого тобі дивуватися. Таке покарання злодіїв виходить поза межі справедливості й не дає суспільству ніякої користі. Як відплата за крадіжки воно надто суворе, однак, незважаючи на це, покінчити з цими злочинами не спроможне. Бо проста крадіжка — не такий вже тяжкий злочин, щоб за нього карати смертю, та й найсуворіша кара не зможе втримати від злодійства тих, хто не має іншого способу заробити собі на прожиток. У цьому відношенні не тільки ви в Англії, а й більшість людей на світі, на мою думку, наслідують поганих наставників, які воліють лупцювати учнів, аніж їх учити. Адже крадієві наперед визначено тяжкі й жахливі муки, хоч доцільніше було б подбати про такий лад, який забезпечив би всім членам суспільства засоби для життя. Тоді ні в кого не виникло б страшної необхідності спершу вкрасти, а потім загинути».

Правознавець зауважив: «Про це достатньо подбали. Є ремесла, є землеробство, з них можна жити, якби тільки люди самохіть не воліли допускатися злочинів». — «Ні, так тобі не викрутитися, — відповів я. — Насамперед обличимо тих, хто часто повертається додому каліками з зовнішніх і внутрішніх, громадянських, війн, як недавно у

вас після Корнуельської битви і дещо раніше — після війни з Францією²⁸. Ці люди заради держави й короля втрачають руку чи ногу, і каліцтво не дає їм змоги займатись колишнім ремеслом, а вік не дозволяє навчитися нового. Їх, однак, повторюю, не берімо до уваги, бо війни виникають через певні проміжки часу. Пригляньмося до повсякденного життя. Чимало представників нашої знаті те й роблять, що не тільки самі живуть байдикуючи, мов трутні, за рахунок чужої праці, наприклад, орендарів їхніх розлогих земель, здираючи з них шкіру для помвоження прибутків (бо лише таку господарність знають ці люди, зрештою, марнотратні до краю, хоч би мали піти в світ з жebraцькою торбою), — мало того, вони оточують себе величезною юрбою гультяїв-слуг, які не навчилися ніякого ремесла, що забезпечило б їм прожиток. Як тільки їхній пан помре або самі занедужають, їх незабарно виганяють, бо знать воліє утримувати дармоїдів, ніж хворих, та й часто сладкоємець померлого не в силі прогодувати батьківську челядь. Отож вигнанці живуть надголодь або крадуть скільки влізе. Та й що їм залишається робити? А коли, поневіряючись, вони подеруть собі одяг і підірвуть своє здоров'я, їх, знеслених хворобою, вкритих лахміттям, ні знать не зволить взяти на утримання, ні селяни не зважаться наймати, знаючи добре, що той, хто виріс безтурботно в неробстві й звик до розкоші, хто, озбросний шаблею й щитом, звисока дивився на сусідів і нехтував всіма навкруг себе, тепер ніяк не здатний мотикою та заступом за мізерну плату і скромні харчі служити вірно бідарю».

На це мій співрозмовник заперечив: «Нам і треба в першу чергу підтримувати таких людей: адже коли спалахне війна, то саме вони, наділені шляхетним і високим способом мислення, а не ремісники й хлібороби, становитимуть силу і босздатність війська».

«Прекрасно, — зауважив я, — з таким самим правом ти можеш сказати, що заради війни варто підтримувати злодіїв, яких ви, безперечно, ніколи не позбудетеся, поки триматимете отих дармоїдів. Чому розбійникам не бути відважними воїнами, а воїнам — найвідважнішими серед розбійників? Між цими двома заняттями багато схожості. Зрештою, ця вада, дуже поширена в Англії, не є окремим явищем: вона спільна майже для всіх народів. Бо Францію руйнує інша, ще згубніша пошесть: вся країна, навіть у мирний час (якщо миром можна назвати перерви між однією і другою війною) заповнена й обложена наймапи-

ми солдатами²⁹, утримуваними з тих міркувань, з яких ви вважали за необхідне годувати зграю дармоїдів-слуг. У Франції таке становище склалося тому, що лжемудреці вирішили, начебто благополуччя держави вимагає, щоб повсюкчасно була наготові сильна й могутня військова залога, здебільшого з ветеранів. Адже хіба можна довіряти недосвідченим новобранцям? Тим-то слід шукати будь-якого приводу до війни, щоб загартувати солдатів та й взагалі мати людей, готових різати байдуже кого, аби тільки, як дотепно висловився Саллюстій³⁰, рука і дух не заціпеніли від бездіяльності.

В згубності утримування такого роду звірів переконалися французи на власній біді. Те саме засвідчують приклади з історії римлян, карфагенян, сирійців та багатьох інших народів³¹. Постійне військо при різних обставинах підривало в їхніх володіннях не тільки владу, а й плюндрувало поля й міста, поки не призвело до занепаду своєї власної держави. А що насправді нема потреби утримувати таке військо, впливає хоч би з того, що навіть французькі солдати, ледь не від коліски загартовані в боях, не дуже-то часто можуть похвалитися перемогами, здобути ми у битвах з вашими добровольцями. Зрештою, на цю тему я не хочу більше говорити, щоб присутнім не здавалося, ніби я до вас підлечуюсь. Та й щось мені не віриться, щоб розбещені прислужники знаті могли налякати ваших міських ремісників або простих і грубих селян, за винятком, очевидно, тих, яким кволе тіло відмовило в силі й відвазі, або тих, у кого злидні надломли душевний гарт. Тепер спостерігається небезпечне явище, коли люди здорові й дужі стають слабосилими від бездіяльності (бо знать розбещує лише добірних чоловіків) або розніжуються в заняттях ледь не жіночих. А ось якби ці панські слуги засвоїли потрібне їм для життя ремесло й загартувалися в чоловічих заняттях, то вони, безперечно, по-справжньому б змушвили. У всякому разі, на мій погляд, ніяка держава не має користі з того, щоб на випадок війни (якої у вас ніколи не буде, якщо не захочете) утримувати незліченну юрбу таких людей, бо саме це загрожує миру, про який більше треба дбати, ніж про війну.

Однак це не єдина причина, яка змушує людей красти. Є ще інша, васкільки я розумію, більш вам властива».

«Яка ж це?» — спитав кардинал. «Ваші овечки³², — відповів я. — Звичайно такі лагідні й задоволені скромним кормом, вони, кажуть, стали тепер такими ненажерливими

і неприборканими, що пожирають навіть людей, плюндрують і спустошають поля, будинки, міста. Бо в тих частинах королівства, де виготовляється цінніша вовна, там знать і навіть деякі абати, люди святі, не задовольняються збором плодів і щорічними прибутками, які звичайно одержували із землеволодінь їхні предки. Їм не досить, що вони, байдуючи і розкошуючи, не дають ніякої користі суспільству, ще й стали його тягарем. Ні клаптика землі не залишають під рілля, все перетворюють у пасовиська, зносять будинки, руйнують міста, а храми відводять під овечі кошари. Ці добродії обертають усі поселення, всі оброблені ниви в пустелю, неначе й так у вас мало землі гуляє під лісами та заповідниками для звірини. Для того, щоб якийсь ненажер ³³, справжня кара господня, міг обвести огорожею кілька тисяч акрів, розширивши свої поля за чужий рахунок, одних орендарів виганяють з їхніх садів, в інших селян забирають землю, обплутавши їх обманом або змусивши силою, ще інших змушують продавати її, замучивши безправ'ям. Так чи інакше, нещасна біднота переселяється: чоловіки, жінки, подружжя, сироти, вдовиці, цілі родини, не стільки заможні, скільки численні, бо землеробство вимагає багато рук для праці. Виселяють їх, повторюю, із звичних і милих серцю домів, а вони не знають, куди їм податися. Все недороге начиння, навіть якби можна було знайти вигідного покупця, обездолені продають за безцінь, бо його треба позбутися. А коли вони під час свого бурлакування швидко все розтратять, що інше залишається їм, як не красти й не повиснути на шибениці, зрозуміло, згідно з законом, чи повіряться їй жебрати? Зрештою, і в такому разі вони потрапляють у в'язницю за те, що волочаться без діла, — адже ніхто їх не хоче брати на роботу, хоч вони щиро пропонують свої послуги. А як можна їх найняти, коли землеробству, до якого вони звикли, немає місця там, де нічого не сіють. Тепер досить одного чабана або взагалі пастуха, щоб пасти худобу на тій землі, для обробітку якої під посів потрібно було чимало рук. Через те хліб у багатьох місцях сильно подорожчав. Але на цьому не кінець. Піднялася також ціна на вовну настільки, що бідніші люди, які виготовляють з неї тканини, зовсім не спроможні її купити, і з цієї причини зростає кількість безробітних. Річ у тім, що після збільшення пасовиськ незліченна кількість овець загинула від моривиці, неначе ця пошесть, наслана на овець, була карою божою за пожадливість їхніх власни-

ків, хоч справедливим було б повернути цю кару на голови самих власників. Хоч кількість овець непомірно зростає, все ж ціна на вовну авітрохи не спаде. Отож, якщо торгівлю вівцями не можна назвати монополією, бо не одна особа їх продає, то, у всякому разі, це — олігополія³⁴. Мійже вся торгівля вівцями опинилася в руках яменьки багатіїв, яких ніяка необхідність не змушує продавати ранише, ніж їм забагнеться, і тому вони не спішають, поки не з'явиться нагода продавати за вигідну ціну. З тієї ж причини подорожчали також інші породи худоби, причому навіть більше, тому що з розпадом сільських господарств і скороченням хліборобства не стало тих, хто дбав про її приплід. Адже згадані багатії далекі від того, щоб вирощувати ягнят (чи телят), а скуповують у віддалених місцевостях кощаву худобу, щоб, відгодувавши її на своїх насовиськах, продати втридорога. Гадаю, поки що не відчуваються всі наслідки такого шкідливого явища. Бо досі ці шкодори піднімають ціну на худобу тільки там, де її продають. Але коли вони почнуть вивозити її з місця купівлі, поки вона ще не встигла розмножитись, то зрештою її запас поступово зменшиться там, де її скуповують, і в цілій країні неодмінно дасть про себе знати її нестача. Таким чином, зажерливість небагатьох паскудників повертає на згубу те, що могло б ваш острів особливо збагатити. Адже подорожчання хліба стало причиною того, що кожний хоче позбутися якнайбільшої кількості своїх працівників; а що робити звільненим з роботи? Одних чекають злидні, а відважніші дадуть себе намовити на розбишацтво.

Як з цією страшною вбогістю і злиднями узгодити безглузду розкіш? Бо і в прислужників знаті, і в окремих ремісників, ба навіть у деяких селян, коротше — у людей всіх верств вражає незвичайна пишність в одязі й надмірна розкіш у їжі. А що говорити про шинки, кишля й будинки розпусти, якими є винарні та пивні, нарешті, як не згадати безсоромні розваги, наприклад, гру в кості, карти, м'ячі, скраклі, диск, — хіба вони не штовхають своїх прихильників прямо на розбій, вмить очистивши їхні гаманці від грошей?

Покінчіть з такими згубними пошестями! Постановіть, щоб ті, хто руйнує господарства й села, або їх відбудували, або віддали тим, що захочуть їх відновити й будувати. Покладіть край цьому скуповуванню землі, яким займаються багатії, забороніть свавілля, схоже на монополію!

Менше годуйте дармоїдів! Верніться до землеробства, відновіть обробку вовни, щоб це заняття стало почесною працею, яка давала б прибуток юрбі дармоїдів: і тим з них, кого злидні зробили вже злодіями, і тим, що тепер стали волоцюгами або панськими слугами, а в недалекому майбутньому стануть, певна річ, злодіями. Звичайно, якщо ви не вилікуєтесь від цих недуг, то дарма вам чванитися застосуванням суворих кар за крадіжку, запроваджених вашим правосуддям, насправді ж більше зовні пристойним, ніж справедливим і корисним. Адже при такому стані речей ви дозволяєте виховувати людей в якнайгірших умовах і поступово, з дитячих років, псуєте їхню мораль, переконуючи себе, що вони заслуговують на покарання лише тоді, коли, ставши дорослими, скоять ганебні злочини, яких, однак, можна було сподіватися від них уже з дитинства. Хіба ви самі не вирощуєте злодіїв для того, щоб згодом їх вішати?»

Поки я так говорив, згаданий правознавець підготувався до заперечення. Він вирішив вдатися до звичайного способу розмірковування тих людей, які старанніше повторюють докази попередника, ніж на них відповідають, бо переконані, що суть дискусії полягає у виявленні доброї пам'яті.

«Ти, звичайно, говорив чудово,— почав він,— хоча видно, що ти чужоземець і міг скорше десь трохи чути про наші справи, ніж їх ґрунтовно вивчити. Це я в кількох словах переконливо доведу. Насамперед перелічу по порядку твої докази, відтак покажу, до якої помилки призвела тебе необізнаність з нашими справами, і нарешті спростую й розіб'ю щент всі твої положення. Отже, щоб почати, як я пообіцяв, з першого пункту: «Здається мені...»

«Мовчи,— перебив його кардинал,— раз ти так починаєш, то, очевидно, не в твоєму намірі відповідати стисло. Отож ми звільнимо тебе від необхідності давати відповідь, однак збережемо за тобою обов'язок відповіді при наступній нашій зустрічі. Я особисто хотів би призначити її на завтра, якщо, зрозуміло, це на руку тобі й Рафаїлу. А поки що, дорогий Рафаїле, я був би дуже радий почути від тебе, чому, на твою думку, злодійство не заслуговує найвищої міри покарання і яку іншу кару натомість, кориснішу для суспільства, ти сам призначив би. Адже ти, сподіваюсь, не схвалюєш злодійства. Якщо і тепер люди, незважаючи на смертну кару, намагаються красти, то чи

є така сила або страх, що зможуть відлякати злодіїв, коли їм буде збережено життя, як ти цього хочеш? Чи пом'якшення кари вони не тлумачитимуть як заохочення й запрошення до злочинства?»

«Взагалі, мені здається, превелебний отче,— відповім я,— що позбавляти когось життя за крадіжку грошей просто-таки несправедливо. Я вважаю, що ніякі блага світу не можуть зрівнятися з життям людини. Коли ж прихильники смертної кари скажуть, що ця кара є відплатою не за вкрадені гроші, а за зневажання правосуддя, за порушення законів, то чи немає підстави назвати це найвище право найвищою несправедливістю? ³⁵ Справді, з одного боку, не можна в законодавстві схвалювати таку суворість, коли за найнезначніший вчинок карають мечем, як це зробив Манлій Торкват ³⁶, а з другого боку, неправомірне й положення стоїків ³⁷, які вважають усі провини настільки однаковими, що, на їхній погляд, немає різниці між душогубством і крадіжкою грошей. Але якщо подивитися хоч трохи безсторонньо, то між цими злочинами немає ніякої схожості й спорідненості. Бог заборонив убивати будь-кого, а ми вбиваємо наймовірно легко за вкрадені гроші. Якби хтось тлумачив це так, нібито воля бога забороняє взагалі убивати, за винятком тих випадків, коли людський закон визначить необхідність смертної кари, в такому разі, що заважає людям у такий самий спосіб домовитись між собою про дозвіл на розпусту, перелюбство й кривоприсягу? Але бог заборонив не тільки вбивати ближнього, а й не дав права накладати руку на себе самого ³⁸. Якщо ж люди погодились убивати один одного на певних умовах, то ця домовленість повинна мати таку силу, щоб звільнити від заповіді божої тих, які без будь-якого божого дозволу гублять усіх, кого велить убивати людське законодавство. Чи у такому разі оця заповідь божя не буде настільки правомірна, наскільки їй дозволить право людське? Висновок, очевидно, такий: заповіді божої слід дотримуватись лише настільки, наскільки це в тому чи в іншому випадку вигідно людям. Нарешті, і закон Мойсеїв ³⁹, хоч немилосердний і суворий (адже виданий він був проти рабів і притому впертих), карав за крадіжку не смертю, а грошовим штрафом. Не думаю, однак, що в цовому законі милосердя ⁴⁰ бог, який лагідно наказує, як батько дітям, дав нам більшу волю суворо обходитися з ближніми.

Ось причина, чому я проти страти злодіїв. А наскільки безглуздо і навіть шкідливо для суспільства карати однаково злодія і вбивцю, то, гадаю, ясно кожному. І справді, коли розбійник побачить, що засудженому тільки за крадіжку загрожує не менша небезпека, ніж якби, крім того, викрили його у вбивстві, тоді сама ця думка може спонукати розбійника вбити того, кого б він у іншому випадку намірявся тільки пограбувати. Зрозуміло, що при вбивстві небезпека зменшується, бо відправивши на той світ виказувача злочину, у розбійника буде більше надії схватитися з нагробованим. Отже, намагаючись налякати злодіїв надто суворими карами, ми, по суті, заохочуємо їх мorduвати хороших людей.

А тепер переходжу до відповіді на традиційні запитання, яка кара може бути більш придатною. Мені здається, що набагато легше знайти кращий спосіб покарання, ніж гірший. Навіщо нам сумніватися в корисності того покарання за злочини, яке, як ми знаємо, колись протягом довгого часу застосовували стародавні римляни, дуже досвідчені в керуванні державою? Викритих у тяжких злочинах вони засуджували на довічну роботу в каменоломнях і копальнях, тримаючи їх постійно в кайданах.

А втім, коли йдеться про мою думку в цій справі, то з-поміж подібних звичаїв, притаманних тому чи іншому народові, мені найбільше до вподоби звичай, який я спостерігав і запам'ятав під час моєї подорожі по Персії, гостюючи у так званих полілеритів⁴¹. Це чималий народ з розумним державним устроєм. Не враховуючи данини, яку вони змушені щорічно сплачувати перському цареві, полілерити у всьому іншому вільні й керуються своїми законами. Через те, що живуть далеко від моря і майже з усіх боків оточені горами, вони цілком задовольняються плодами своєї землі, рідко бувають у сусідів, і їх нечасто відвідують чужоземці. За старовинним народним звичаєм, полілерити не прагнуть розширювати свої володіння, а гори і данина, яку вони платять щорічно своєму володареві, забезпечують їхній край від будь-якого нападу. Цілком звільнені від військової повинності, вони живуть, не скажу, що розкішно, але в достатку, радше щасливо, ніж славно й гучно. Навіть їхня назва, гадаю, мало кому щось говорить, хіба що найближчим сусідам.

Так ось, у полілеритів є такий звичай: спіймані при крадіжці повинні повернути вкрадену річ власнику, а не володарю, як це буває в інших місцях. Вони вважають, що

як у володаря немає ніякого права на вкрадену річ, так і в злодія. Якщо річ кудись зникає, то після оцінки її вартість відшкодовується з майна злодіїв, решту повертають жінкам та дітям злодіїв, а самих злодіїв засуджують на примусові роботи. Якщо злочин був скоєний без жорстокості, то злодіїв не замикають у в'язницю й не заковують у кайдани; вони перебувають на волі, займаючись суспільно корисними роботами. Тих, що відмовляються працювати або працюють надто мляво, не стільки мучать кайданами, скільки підганяють побоями. А ті, що працюють сумлінно, не зазнають наруги, лише на ніч їх поіменно перелічують і замикають у камери. За винятком постійної праці, в їхньому житті немає ніяких прикросців. Годують їх непогано: тих, хто працює для громадськості, утримують на кошти держави, в інших випадках буває по-різному. Іноді видатки, пов'язані з їхнім утриманням, покриваються з милостині; хоч таке джерело прибутків непевне, але воно краще від інших, оскільки народ там милосердний. В деяких місцях для цієї мети призначають певний поголовний податок. У деяких місцевостях злодії не виконують ніяких громадських робіт, але коли якась приватна особа потребує наймитів, то може прийти на базар і будь-кого з них найняти на день за встановлену плату, дещо меншу, ніж якби наймач хотів узяти на роботу вільну людину. Крім того, злодія за лінощі дозволено відшмагати батогом.

Як наслідок засуджені ніколи не бувають без роботи, і, крім заробітку на своє утримання, кожний з них вносить щоденно певну плату в державну скарбницю.

Усі вони носять одяг однакового кольору, волосся їм не голять, а підстригають дещо над вухами, з яких одне трохи підрізане. Дозволяється, щоб друзі приносили їм їжу і питво, а також одяг відповідного кольору, зате давати гроші вважається карним злочином однаковою мірою як для того, хто дає, так і для того, хто бере. Вільній людині брати з будь-якого приводу гроші від засудженого не менш небезпечно, ніж рабам (так називають засуджених) доторкатися до зброї. Кожна область мітить своїх рабів особливим знаком, знищити який — кримінальна справа, так само як перехід за межі своєї області або розмова з рабом іншої області. Задум втечі не менш небезпечний, ніж сама втеча. За співучасть у такому задумі рабові грозить страта, вільній людині — рабство. Донощику,

навпаки, призначені нагороди: вільному — гроші, рабу — воля, а обом — прощення і безкарність за співучасть, щоб злочинець не вважав, що безпечніше виконати злий намір, ніж покаятись у ньому.

Я розповів вам закони і порядки, які існують у подієритів щодо злодійства. Легко можна помітити, наскільки вони людяні й корисні. Гнівом спалахують судді, щоб викоренити пороки, але людей щадять і поведуться з ними так, що вони мусять стати добрими і протягом решти життя, спокутуючи всю шкоду, яку заподіяли раніше, принести суспільству користь. Далі, нічого боятися, що засуджені повернуться до своїх колишніх звичаїв. Мало того, мандрівники, вирушаючи куди-небудь у дорогу, почувують себе безпечними, коли їхніми провідниками є саме ці раби, яких декілька разів міняють на кордоні кожної області. Справді-бо, все зроблено так, щоб запобігти злочину з боку рабів: зброї немає, наявність грошей може стати доказом злодійства; в разі спіймання смертна кара неминуча, і ні крихітки надії куди-небудь втекти. Це виключено, бо як може сховатися й стати непоміченим втікач, який своїм одягом не схожий на інших? Хіба що втікав би голим, але й тоді його виказало б підрізане вухо. Нарешті, можна подумати, що серйозна небезпека виникне тоді, коли раби задумують змову проти держави. Начебто якась окрема область зважиться на такий ризик, не підмовивши і не збунтувавши спершу рабів з багатьох інших областей. Як тут можуть змовлятися люди, яким під загрозою смертної кари заборонено зустрічатися чи обмінюватися вітаннями. До того ж, щоб повірити в можливість задуму змови, вони повинні беззастережно довіряти своїм товаришам, бо знають, що мовчати про намір утечі небезпечно, а виказувати — дуже вигідно. З другого боку, кожен з рабів може сподіватися, що колись стане вільним, якщо буде слухняним і скромним, а також дасть підстави вважати, що виправиться в майбутньому. І справді, щороку кільком рабам дарують волю в нагороду за терплячість».

Коли я це сказав і додав, що, мабуть, немає ніякої причини, чому б такий спосіб не запровадити в Англії з далеко більшою користю, ніж та справедливість, яку так вихваляв згаданий правознавець, тоді саме він і промовив:

«Ніколи цього не можна буде запровадити в Англії, не наражаючи державу на велику небезпеку».

При цих словах він похитав головою, накопив губу і замовк. Усі присутні готові були присіднатись до його думки. Тоді взяв слово кардинал:

«Нелегко передбачити, мало б це успіх чи ні, не зробивши попередньо проби. Однак якщо після винесення смертного вироку володар звелить відкласти страту, то можна було б застосувати звичай полілеритів, скасувавши одночасно привілей притулку⁴². Саме тоді, коли наслідки виправдають доцільність такого звичаю, слушно було б його запровадити, у противному разі можна після відстрочки стратити тих, що були засуджені раніше. І страта виявиться тоді не менш корисна державі й не менш справедлива, ніж якби вирок виконали негайно. Небезпеки від відстрочки страти я не бачу ніякої. Мало того, мені здається, що такий спосіб можна успішно застосувати до волоцюг⁴³; досі ми нічого не домоглися, незважаючи на оголошення багатьох законів для винищення цієї пошесті».

Щойно кардинал сказав це, всі наввипередки взялися хвалити його докази, схожі на мої, хоч раніше, коли я говорив, мене слухали зневажливо; особливо ж їм припала до вподоби згадка про волоцюг, тому що це був власний додаток кардинала.

Не знаю, чи варто переказувати подальшу розмову, бо вона була смішна. Проте я розповім: узагалі було все доречно й мало деякий зв'язок з нинішньою темою.

Випадково стояв біля стола один нахлібник, який, очевидно, хотів удавати з себе дурника і робив це так, що скидався на справжнього блазня. Його дотепи, якими він намагався розсмішити товариство, були такі тривіальні, що частіше сміялися з нього самого, ніж з дотепів. Все ж інколи вдавалися йому вислови цілком доречні, немов на підтвердження приказки: «При частій грі трапляється й виграш». Тут хтось із гостей зауважив, що я у своїй прсмолві досить уваги приділив заходам проти злодіїв, а кардинал потурбувався про волоцюг, залишається тільки, щоб суспільство взяло під свою опіку людей, яких хвороба або старість довели до злиднів і зробили непрацездатними, без засобів до життя. Тоді згаданий нахлібник так озвався:

«Дозволь мені висловитись у цьому питанні. Бо я маю чудову думку, аби навести тут порядок. Я гаряче хочу не бачити людей цього гатунку у себе перед очима. Вони мені добряче й частенько давалися взнаки, вимагаючи грошей жалісливим бідканням, але ніколи не могли мене розчулити настільки, щоб витягнути з мене хоч би шеляг.

Завжди-бо траплялось одне з двох: або в мене не було бажання що-небудь давати, або хоч би й хотів, то не міг дати, оскільки нічого не мав при собі. Тим-то тепер вони порозумнішали, бо коли бачать, що я йду повз них, пропускають мене мовчки, щоб не витратити марно часу: вони не сподіваються одержати що-небудь від мене, немовби я священник⁴⁴. Так ось, я раджу усіх отих жебраків розподілити в законному порядку й розмістити по монастирях бенедиктинців⁴⁵ як ченців-мирян, а жінки повинні стати черницями».

Кардинал усміхнувся на це,— видно, жарт йому сподобався,— проте інші сприймали його всерйоз. Втім, згодка про священників і ченців настільки розсмішила одного ченця-богослова, що він сам почав жартувати, хоч взагалі-то був чоловіком серйозним, майже похмурим. Звертаючись до веселуна, він сказав: «Навіть у такому випадку ти не звільнився від жебраків, якщо не потурбуєшся про нас — жебрущих ченців». — «Та й про вас подбали,— відповів нахлібник,— адже кардинал як слід потурбувався про вас, коли звелів затримувати і притягати до роботи волоцюг, а саме ви і є найгірші волоцюги».

При цих словах усі поглянули на кардинала і, помітивши, що він не заперечує, з задоволенням сприйняли це зауваження, за винятком, звичайно, ченця. Він (і не дивно), глибоко вражений такою уципливістю, настільки обурився і таким скипів гнівом, що не міг утриматися від лайки: він назвав жартуна негідником, наклепником, порідям підлоти, цитуючи при тому страшні погрози із святого письма. Тоді веселун почав жартувати всерйоз і почував себе у своїй стихії. «Не гнівайся, милий брате,— відповів він,— у святому письмі сказано: «Терпінням вашим врятуєте душі ваші»⁴⁶.

На це чернець (наведу його власні слова) мовив: «Я не гніваюся, шибенику, ще й до того ж не грішу. Псалмоснівець учить: «Гнівайтесь, але не грішіть»⁴⁷.

На делікатне зауваження кардинала, щоб вони вгамували свої пристрасті, чернець зауважив: «Я кажу, владико, так, як і слід казати в пориві побожного рвіння. Бо і в святих людей бувало добре рвіння, через те й сказано: «Рвіння до дому твого з'їло мене»⁴⁸. Хіба в церквах не співають: «Єлисей»⁴⁹ декого насмішать, коли в храм спішать? Насмішники відчули на собі гнів лисого старця; саме така кара може спіткати і цього насмішника, блазня, лихослова».

«Можливо,— відповів кардинал,— ти дієш, керуючись добрими спонуками, але мені думається, ти вчинив би пристойніше, у всякому разі, розумніше, якби не пускався у смішну суперечку з дурним блазнем».

«Ні, владико,— заперечив чернець,— я не вчинив би розумніше. Адже сам премудрий Соломон каже: «Відповідай дурневі відповідно до його глупоти»⁵⁰. Так я тепер і роблю, показуючи йому яму, куди він упаде, якщо не побережеться як слід. Адже багато було насмішників, які глузували з одного тільки лисого Блисея, проте всі вони відчули гнів його. Наскільки ж тяжкою буде кара, що спостигне одного насмішника, який глузує з багатьох ченців, серед яких є пемало лисих. Зрештою, у нас є папська була⁵¹, що відлучає від церкви всіх, хто кепкує з нас».

Кардинал, побачивши, що цим суперечкам не видно кінця-краю, кивком голови звелів нахлібнику йти геть і зміло повернув розмову на іншу тему; трохи згодом він устав із-за стола й взявся розглядати справи прохачів, а нас відпустив.

Ось, любий Море, якою довгою розповіддю я втомив тебе. Мені було б просто-таки соромно так довго переказувати все це, якби ти сам не наполягав на цьому і якби я не мав враження, що ти, зацікавлений моєю розповіддю, не хотів нічого з неї упустити. У всякому разі, я вважав своїм обов'язком переказати все це, хай дещо стисліше, з уваги на поведінку деяких осіб, які не погоджувалися з моїми поглядами, але відразу їх схвалювали, коли мені підтакував кардинал. Вони догоджали йому до такої міри і так підлещували, що ледь не всерйоз сприйняли вигадку нахлібника, яку кардинал потрактував як жарт. З того ти можеш зробити висновок, як цінили б придворні мене й мої поради».

«Далєбі, мій Рафаїле,— сказав я,— ти зробив мені велику приємність. Твоя розповідь була розумна й разом з тим сповнена принади. Крім того, слухаючи її, мені здавалось, що я не тільки перебуваю на батьківщині, а й навіть у деякій мірі до мене повертається моє дитинство під впливом зворушливої згадки про того кардинала, при дворі якого я виховувався у хлоп'ячі роки. Друже Рафаїле, ти не можеш собі уявити, наскільки ти став мені дорожчим, коли з такою теплотою згадав про цього мужа, хоч ти взагалі дуже дорогий мені. Все ж я незмінно дотримуюсь думки, що ти своїми порадами можеш принести суспільству багато користі, якщо побореш у собі нехтї до

палаців володарів. А зробити це ти повинен насамперед як чесна людина. Адже і твій Платон відстоює погляд, що держави тільки тоді будуть щасливі, коли філософи стануть царями або царі — філософами⁵²; однак не скоро прийде те щастя, якщо філософи не зволять навіть давати своїх порад царям?»

«Ні,— заперечив він,— філософи не настільки невдячні, щоб не робити цього з дорогою душею, навпаки, багато з них виконали свій обов'язок виданням відповідних творів, аби тільки носії високої влади були готові прислухатися до добрих порад. Але Платон, безперечно, блискуче передбачив, що коли царі самі не навчаться філософствувати, то, змалечку набравшись хибних поглядів і заразившись ними, вони ніколи не підуть за порадами філософів. Це сам Платон перевіряв на собі при дворі Діонісія⁵³. Невже ти гадаєш, що мене не вигнали б або не виставили б на посміховище, якби я при дворі якогонебудь короля запропонував мудрі проекти законів і намагався викоренити згубні зародки зла?»

Так ось, уяви собі, що я перебуваю при дворі французького короля⁵⁴ і засідаю в його раді у той час, коли в пайтасмишному місці розумні люди під головуванням самого короля ламають собі голови над тим, якими хитрощами і штучками король міг би зберегти Мілан⁵⁵, повернути собі нестійкий Неаполь⁵⁶, згодом підірвати могутність Венеції⁵⁷, підкорити собі всю Італію⁵⁸, далі заволодіти Фландрією, Брабантом, нарешті, приєднати до свого королівства всю Бургундію⁵⁹, крім того, поширити свою владу на інші народи, на які напасти він уже давно виношує намір. Тут один радить укласти з венеціанцями союз, який має так довго тривати, поки це буде вигідно королю, повідомити їм про свої плани, навіть залишити в них частину адобячі, щоб вимагати її повернення після успішного завершення всіх справ. Другий радить найняти німців⁶⁰, третій — задобрити грішми швейцарців, четвертий вважає, що золотом, немов жертвою, треба умилостивити імператорську величність⁶¹. У той час коли один вважає за необхідне владнати справи з королем Арагонії⁶² і, як запоруку миру, відмовитися від чужого королівства Наваррського, інший намовляє, щоб володаря Кастилії обплутати за допомогою якоїсь обіцянки, породичатися⁶³ з ним і за велику винагороду перетягнути на свій бік кількох видатних його придворних. Далі надходить черга вирішити найскладніше

питання, щоб постановити в справі Англії. Радять, що, у всякому разі, треба вести з нею переговори про мир, закріпити найміцнішими узами завжди нетривкий союз з нею й про людське око називати англійців друзями, а розглядати їх як ворогів. Тим-то завжди слід, про всяк випадок, тримати напоготові, немов на варті, шотландців⁶⁴, які тільки й чекають слушної нагоди, щоб їх випустили проти англійців, коли ті трохи поворухнуться. Отож треба таємно (робити це явно не дозволяють договори) підтримувати якогось визначного шотландського вигнанця, котрий доводив би, що він має права на англійський трон,— саме у такий спосіб можна вгамовувати ненадійного короля Англії. І тут, підкреслюю, в такій напруженій обстановці, коли стільки видатних людей навипередки даватимуть свої поради, як вести війну, я, непомітна людина, підведуся й накажу повернути вітрила назад⁶⁵, пораджу залишити Італію, відстоюючи погляд, що треба сидіти вдома, бо одне Французьке королівство занадто велике, щоб ним один чоловік міг добре керувати; і тому, роблю тут висновок, хай король не подумє про приєднання інших країн. Як сприйняли б мої поради? Далі я звернув би їхню увагу на спосіб життя ахорійців⁶⁶ — народу, що живе на південний схід від острова утопійців. Ахорійці вели колись війну, щоб здобути для свого короля сусіднє королівство, яке, як він твердив, повинно йому перейти в спадок на підставі стародавніх узів свояцтва. Коли вони нарешті домоглися свого, то побачили, що утримування цього королівства в послуху завдає більше клопоту, ніж його підкорення. Підкорене населення то піднімалося на повстання, то зазнавало нападу ззовні. Через те доводилося увесь час воювати або проти нових підданців, або захищати їх, і ніколи не було змоги розпустити військо. Тим часом країна ахорійців розорялася, гроші пливли за кордон; ахорійцям доводилось проливати кров заради мізерної слави однієї людини, мир від цього не став анітрохи міцнішим, безперервна війна підірвала устої моральності всередині держави, люди знайшли смак у розбійництві, вбивства ставали все зухвалішими; ніхто не поважав законів. А володар, увага якого розривалась на два королівства, не міг приділити достатньої уваги кожному з них. Нарешті ахорійці, бачачи, що цим лихам не буде кінця-краю, скликали народні збори і чемно запропонували своєму королю залишити при собі на власний розсуд одне з двох

королівств, бо з двома він не справляється. Доводили, що вони с надто великим народом, щоб ними правив король, поділений надвос. Адже ніхто не схоче взяти на роботу навіть погонича мулів, якщо буде знати, що він служить одночасно іншому господарю. Ось так цей благодійний володар змушений був задовольнитися старим королівством, передавши недавно завойоване королівство одному з друзів, якого незабаром звідти вигнали.

Отже, якби я довів королю, що всі ці воєнні затії, які з його вини не дають спокою стільком народам, вичерпують його казну, розоряють людей і, нарешті, від будь-якої випадковості можуть піти намарне, якби я порадив йому дбати про успадковане від діда-прадіда королівство, прикрашати його якомога, сприяти його якнайбільшому розквітові, любити своїх підданців і втішатись їхньою взаємною любов'ю, жити з ними одним життям, правити ними м'яко і залишити у спокої інші держави, бо того, що доля дала, йому вистачає і навіть зверх того, що треба,— то скажи, мій Море, як сприйнято було б такі поради?»

«Звичайно, не дуже-то прихильно»,— сказав я. «А тепер,— мовив він,— підемо далі. Уявм собі, що порадики якогось короля разом з ним радяться й думають, якими хитроцями можна було б поповнити казну. Один радить підвищити вартість грошей, коли треба самим платити, а потім знову знизити нижче встановленого рівня, коли треба буде стягувати гроші; в такий спосіб можна виплатити багато, витративши невелику кількість грошей, і за малу суму придбати багато⁶⁷. Інший підказує вдавати, що наближається війна, і під цим приводом увести нові податки, а потім урочисто, з релігійним церемоніалом, укласти мир і тим самим створити для простолюду враження, що ось, мовляв, благочестивий володар щадить людську кров⁶⁸. Ще інший знаходить стародавні, міцно поточені книги й вишукує в них якісь давно застарілі закони⁶⁹; оскільки ніхто не пам'ятає, коли їх запроваджено, то всі їх порушують. Отже, володар має право поновити накладання штрафів за порушення тих законів, а це становитиме багатюще й разом з тим чесне джерело прибутків, тому що все матиме личину законності.

Інший пропонує видати чимало заборон, встановивши великі штрафи за їхнє порушення, особливо за те, що йде врозрив з інтересами народу; а потім можна поділи-

тися вирученими грішми з тими, на чию шкоду діяли заборони. В такий спосіб володар здобуде прихильність народу і з двох джерел черпатиме прибутки: перше джерело становитимуть грошові штрафи, збирані з тих, кого жадоба наживи заманить у пастку, друге — збори з продажу привілеїв, ціна яких, звісно, буде тим більша, чим кращий буде володар. «Глядіть-но, — скажуть люди, — як наш володар неохоче дарує що-небудь приватним особам, якщо це невигідно народу, і тому підвищує ціну за привілеї». Інший, нарешті, радить королю зобов'язати суддів, щоб вони будь-яку справу вирішували на користь короля; крім того, їх слід викликати в палац і пропонувати, щоб вони розглядали справи в його присутності. Тоді жодна така справа не буде визнана настільки несправедливою, щоб хто-небудь із суддів чи з бажання заперечувати, чи з сорому сказати те саме, чи щоб здобути ласку володаря не знайшов щілину, через яку можна б прощовхнути кривотлумачення. Таким чином, при розбіжності в поглядах суддів ясна сама собою справа спонукує до її обговорення, істина береться під сумнів, а це якраз дає королю зручний привід тлумачити закон на свою користь. Інші приєднуються до думки короля або із сорому, або із страху, через те суд спокійно виносить вирок. Адже не може не знайтися причини голосувати за короля. Для цього досить, щоб на боці володаря була справедливість чи буква закону, чи заплутаність змісту документа, чи, нарешті, те, що для сумлінних суддів важить більше, ніж всі закони, — незаперечна прерогатива володаря⁷⁰.

Усі ці порадики одностайно визнають правильність вислову Красса: «Володар, якому необхідно утримувати військо, ніколи не має вдосталь грошей»⁷¹. Крім того, король, хоч би й хотів, не може ніколи чинити несправедливо, тому що все майно, яке є у людей, як і самі люди, належить королю, й кожний має стільки, скільки в нього не відняла королівська ласка; для володаря дуже важливо, щоб цієї власності у підданих було по змозі якнайменше, бо опора його влади полягає в тому, щоб народ не розбестився від багатства й свободи, тому що люди багаті й вільні не вміють терпляче зносити суворі, несправедливі накази, в той час як убогство і злидні притуплюють розум, привчають до слухняності, позбавляють пригноблених благородного бунтарського духу.

Припустимо таке: я тоді знову встану і почну сперечатися: мовляв, усі ці поради для короля ганебні й згубні,

бо не тільки його честь, а й безпека полягають радше в багатстві народу, ніж у його власному. Далі я буду доводити, що народ вибирає короля для себе, а не для нього самого, щоб завдяки його зусиллям і наполегливості люди могли жити в доброті й безпеці, вільні від несправедливості. Тим-то священним обов'язком володаря є більше піклуватися про щастя народу, аніж про своє власне, подібно до того, як обов'язок пастуха⁷², якщо він вівчар, полягає в тому, щоб нагодувати овець краще, ніж себе самого. Якщо ці порадиники гадають, що убожество народу є надійною запорукою миру, то вони глибоко помиляються, як це показує дійсність. Справді-бо, де можна знайти більше чвар, як не серед злидарів? Хто якнайнаполегливіше прагне до перевороту, як не ті, кому не до вподоби існуючий суспільний лад? У кого, нарешті, є більш відчайдушне прагнення викликати загальне сум'яття, в надії на цьому поживитися, як не у тих, кому нічого втрачати? Отже, коли якогось короля його підданці зневажають або ненавидять до такої міри, що він не в силі утримати їх в покорі, хіба що за допомогою образ, грабунку й конфіскації майна, доводячи їх таким чином до жebraкування, то йому, певна річ, краще відмовитися від трону, ніж відстоювати владу цими засобами. Застосовуючи їх, він, щоправда, зберігає титул володаря, але, ясна річ, втрачає свою велич. Не личить королівському достоїнству панувати над злидарями, а радше — над громадянами заможними і щасливими. Це саме мав, безперечно, на увазі Фабріцій⁷³, муж високого й благородного духу, коли відповів, що воліє правити багатими, ніж самому бути багатим. І справді, коли хтось один удосталь має розкоші й втіх, а всі інші навколо стогнуть і плачуть, то такий король не господар у королівстві, а сторож в'язниці. Як невідгласом є той лікар, що вмів лікувати хворих, лише викликаючи іншу хворобу, так само той, хто не вмів змінити життя громадян в інший спосіб, крім як позбавивши життєвих благ, повинен визнати, що він не спроможний правити вільними людьми. Хай він спершу вилікується від своєї млявості й зарозумілості, бо за такі вади народ зневажає чи ненавидить свого володаря. Хай, отже, живе він собі на свої кошти, нікому не шкодячи, хай узгоджує витрати відповідно до прибутків, приборкує злочинців, хай вмiлим повчанням більше запобігає злочинам підданців, аніж дозволяє їм розростатися, щоб потім за них карати. Хай володар не відновлює легкодухо

закони, відмінені звичасм, особливо такі, що давпо ви-йшли з ужитку й нікому не потрібні. Хай ніколи під ви-глядом штрафу не бере того, чоґо чесний суддя не дозво-лив би взяти жодній приватній особі, як одержжане не-справедливо, обманним шляхом.

Нарешті, я міг би розповісти їм про чудовий закон ма-карійців⁷⁴, які живуть неподалік від Утопії. Їхній король у перший день свого панування після врочистих жертво-приношень зобов'язується під присягою не мати у своїй скарбниці більше, ніж тисячу фунтів золота або рівно-варту кількість срібла. Кажуть, що цей закон установив один прекрасний король, який турбувався більше про благо батьківщини, ніж про своє багатство. Цей закон по-винен був зарадити такому нагромадженню грошей, яке б викликало їх нестачу в народу. Король, очевидно, вважав, що такої кількості золота чи срібла вистачить на випадок, коли йому доведеться воювати з заколотниками або його державі — відбивати напад ворогів, але ця сума над-то замала, щоб намовити громадян на вторгнення в чужі володіння. Це було головною причиною для видання та-кого закону, другою була передбачлива турбота про те, щоб вистачало грошей для щоденного їх обігу в народі. Король розраховував, що оскільки він зобов'язаний ви-плачувати все те, що назбиралось у скарбниці зверх уста-новленого законом розміру, то в нього не буде потреби шукати нагоди діяти на шкоду підданців. Такого короля боятимуться лиходії, а любитимуть чесні громадяни. Так ось, якби я проповідував такі й подібні думки людям, схильним до цілком протилежного способу мислення, як ти гадаєш, чи не вийшло б таке, що я розповідаю казку глухим?»

«Безперечно, навіть найглухішим, — погодився я.— Але я зовсім не дивуюся цьому, та й, правду кажучи, мені здається, що немає потреби вести такого роду роз-мови чи давати такі поради, коли ти впевнений, що вони не знайдуть відгуку. Справді-бо, яку користь має при-нести або в який спосіб може вплинути така незвичайна промова на тих, в чиїх умах глибоко закоренилися ціл-ком протилежні погляди? Така схоластична філософія може бути присмною серед друзів у невимушеній розмо-ві, але не місце їй на радах володарів, де з великою сер-йозністю обговорюються важливі справи».

«Саме це я й казав, — додав Рафаїл, — у володарів немає місця для філософії». — «Звичайно, — мовив я, — немає

місця для схоластичної філософії⁷⁵, яка вважає себе придатною всім і всюди. Але є інша філософія, життєвіша, що знає, на якій сцені їй виступати, і, пристосувавшись до неї, грає свою роль вміло й добропристойно в тій п'єсі, яку підказує життя. Такою філософією й треба керуватись. Уявм собі, що під час вистави якоїсь комедії Платва⁷⁶, де домашні раби верзуть усілякі дурниці, ти вийшов би наперед на сцену в одязі філософа й почав декламувати з трагедії «Октавія»⁷⁷ уривок, де Сенека розмовляє з Нероном. Хіба не краще було б тобі зіграти роль німого статиста, ніж недоречною декламацією влаштовувати для публіки таку трагікомедію? Певна річ, ти зіпсував би і спотворив поставлену п'єсу, якби вніс у неї щось стороннє, хоч би твій додаток був кращий від оригіналу. Грай якомога краще ту п'єсу, яка в тебе на руках, і не внось у неї плутанину тим, що спадає тобі на думку з іншої п'єси, хоч би й кращої.

Так стоять справи і в державі, і на парадах у володарів. Якщо неможливо викоренити помилкові погляди, якщо ти не спроможний відповідно до своїх переконань вилікувати давно закоренілі пороки, то з цієї причини не слід відмовлятися від служіння державі, як не годиться під час бурі покидати корабель лише тому, що ти не здатен втихомирити вітри. Але не треба насильно втовкмачувати незвичайні й нечувані помисли людям, які дотримуються протилежних поглядів, якщо можеш здогадатися, що вони не матимуть у них ніякої ваги. Краще іти до мети кружкою дорогою і старатися в міру сили виконати все успішно. Якщо ж не зумієш домогтися того, щоб у якійсь справі взяло верх добро, то постарайся принаймні применшити вплив зла. Адже неможливо, щоб усе на світі було прекрасне, коли не всі люди хороші, та я й не сподіваюсь, що це станеться протягом кількох найближчих років».

Рафаїл зауважив: «Із цього не може вийти нічого іншого, як те, що, намагаючись вилікувати від шалепства інших, я сам разом з ними зсунуся з глузду. Бо якщо я хочу казати правду, то мушу її казати. Зрештою, я не анаю, чи личить філософові казати неправду, але, у всякому разі, це не в моїй натурі. Можливо, ця моя промова буде неприємна й прикра отим королівським радникам, однак я не бачу, чому вона, попри свою незвичайність, повинна здаватись їм безглуздою. Якби я з'ясував тобі, які думки виклав Платон у своєму творі «Держава»⁷⁸,

або те, що роблять утопійці у своїй державі, то хоч усе це, звичайно, виглядало б дуже добрим, але могло б тобі видатись чимсь чужим, тому що тут у кожного є приватна власність, а там — усе спільне. Якщо йдеться про мою промову, то вона, застерігаючи від небезпек і вказуючи на них, може не сподобатись тим, які, йдучи протилежним шляхом, вирішили скинути у провалля разом із собою й інших; та й що в моїх словах було такого, про що не слід було б говорити всюди публічно? У всякому разі, я гадаю, що коли ми повинні замовчувати як незвичайне і недоречне всі істини, що їх порочні звичаї людей зробили такими, то, значить, і від християн слід нам приховувати багато чого із учення Христа, однак він не тільки заборонив приховувати, а й велів навіть одверто із дахів проповідувати своїм учням те, що нашетав їм на вухо⁷⁹. Переважна частина його вчення не менш суперечить звичаям сьгоднішніх людей, ніж висловлені мною погляди. Щоправда, проповідники, люди хитрі, пішли, очевидячки, за твоєю порадою і, побачивши, як важко людям погодити свої звичаї з релігійними вимогами Христа, пристосували його вчення, немов лінійку з м'якого свинцю⁸⁰, до людських звичаїв, щоб принаймні сьак-так їх поєднати. Проте, як мені бачиться, їм удалося домогтись тільки того, що нечесні люди можуть спокійнісінько чинити зло. Та й я, мабуть, досяг би того ж результату, якби брав участь у нарадах володарів. Виходить таке: або я висловлюватиму думки, відмінні від тих, що їх мають усі інші (а це означало б, що не можна так думати), або думатиму так само, як інші, — однаково я стану тоді, як каже Мікюн у п'єсі Теренція⁸¹, підсобником їхнього безумства. Я не можу збагнути, що означає цей твій кружний шлях, яким, на твою думку, треба прагнути до того, щоб на випадок, коли не можна все зробити доскопалим, то хоча б уміло повернути справу і перетворити її по зможі в якнайменше зло. На нарадах володарів немає місця для подвійної гри, там треба відкрито схвалювати найгірші поради й підписуватися під найзгубнішими постановами. А той, хто навіть скупю похвалою дає згоду на безчесні постанови, достойний називатися шпигуном і майже зрадником.

Більше того, опинившись у такому оточенні людей, яким легше зіпсувати навіть найкращу людину, ніж самим виправитися, ти не зможеш чим-небудь корисним прислужитись державі. Спілкування з такими розбещеними

людьми або зіспеє тебе, або, якщо вдасться тобі зберегти чесність і невинність, ти будеш змушений прикривати чужу злобу і глупоту. Отже, немає й мови, щоб очим кружним шляхом можна було що-небудь змінити на краще. Тому Платон у своєму чудовому порівнянні доводить, що мудреці мають право утриматись від участі в правлінні державою⁸². Бо вони бачать, що народ, заповнивши вулиці, мокне під зливою, але не можуть намовити людей сховатися від дощу й зайти в будинки. І ось мудреці, знаючи, що коли вийдуть на вулицю, то нічого не доб'ються, а тільки промокнуть разом з іншими, сидять у помешканнях, задоволені тим, що хоч і не можуть вилікувати чужої глупоти, але принаймні самі забезпечені від зливи.

Зрештою, дорогий Море, якщо сказати тобі щирю правду, то, на мою думку, всюди, де є приватна власність, де все вимірюється вартістю грошей, там навряд чи слід сподіватися, щоб у державі панувала справедливість і був добробут. Хіба що ти назвеш справедливим такий стан речей, коли все найкраще дістається найгіршим людям, чи вважатимеш правильним те, що все розподіляє між собою жменька людей, та й вони живуть не дуже-то щасливо, тоді як всі інші зовсім нещасні.

Беручи це до уваги, я наодинці сам з собою задумуюсь глибоко над дуже розумними і гідними пошани основами життя утопійців, які правлять державою з допомогою небагатьох законів, але так успішно, й добросесність там у ціні при загальній майновій рівності, й всі живуть у добробуті. З другого боку, я порівнюю з їхніми звичайми способі життя стількох інших народів, які вічно у себе наводять порядок, однак не домоглися належного порядку, бо кожний називає своєю власністю все те, що йому дісталось; щодня видається там безліч законів, але і їх недосить, щоб хто-небудь домігся чогось із їхньою допомогою або щоб захистили вони чи чітко відрізили від чужого те, що кожний називає своєю власністю. Про це свідчать незлічені позови, які раз у раз виникають, і ніколи не буде їм кінця-краю. Так ось, повторюю, коли я роздумую над тим сам з собою, то віддаю справедливість Платонові й не дивуюся більше, що в нього відпала охота вводити які-небудь закони тим народам⁸³, котрі знехтували принципами, за якими всі блага розподіляються порівну між усіма членами суспільства. Цей мудрець збагнув, що єдиною умовою загального добробуту є проголо-

шення майнової рівності. Тільки не знаю, чи можна її запровадити там, де у кожного є своя власність. Річ у тім, що кожний намагається, спираючись на певні законні підстави, привласнювати собі якомога більше, і яким великим не було б народне багатство, його поділити між собою небагато людей, залишаючи трудівникам злидні. Звичайно, буває так, що одні заслуговують долі інших, бо багатії зажерливі й нечесні, а бідарі, навпаки, люди скромні й прості, які своєю щоденною працею дають більше користі суспільству, ніж самим собі.

Тим-то я твердо переконаний, що повне скасування приватної власності — єдина передумова рівного й справедливого розподілу матеріальних засобів і забезпечення людям щасливого життя. Доки приватна власність буде існувати, доти найчисленнішу й найкращу частину суспільства гнітитиме неминучий і нестерпний тягар нужди та журби. Правда, я визнаю, що його можна до деякої міри полегшити, разом з тим рішуче стверджую, що повністю позбутися його неможливо. Так, наприклад, пропоную постановити таке: нікому не дозволяється мати землі зверх установленої норми; сума грошей обмежується законами; видати закони, які забороняли б королю зловживати владою, а народові бунтувати; заборонити домагатися будь-чого за допомогою хабарів або шантажу; не дозволяти службовим особам розкішного життя, щоб це не ставало приводом для відшкодування витрачених грошей шляхом обману та здирств і не виникало необхідності доручати високі посади багатим людям замість найздібнішим, які б справлялися зі своїми обов'язками набагато краще. Такими законами, підкреслюю, можна було б полегшити і пом'якшити згадані суспільні лиха так само, як частими припарками звичайно зміцнюють немічне тіло тяжкохворого. Все ж, поки існуватиме приватна власність, немає ніякої надії на вилікування і повернення хворому суспільству здоров'я і сили. До того ж, турбуючись про вилікування однієї частини тіла, ти роз'ятриш рапу на інших. Так навперемінно від лікування одного виникає хвороба іншого, бо нікому не можна додати щось так, щоб не відняти того в когось іншого.

«А мені, — заперечив я Рафаїлові, — здається, що навпаки: люди ніколи не житимуть заможню там, де все спільне. Звідки ж візьметься достаток в усьому, якщо кожний ухилятиметься від праці тому, що не буде зацікавлений в особистому прибутку, а покладання надії на чужу працю

може заохочувати до лінощів? Хоч би навіть злидні змушували людей до праці, та коли закон не охоронятиме як приватну власність те, що хтось собі придбав, чи не доведлося б тоді людям страждати від кровопролиття й чвар? Особливо, коли зникне повага до влади і пошана до неї; я просто не уявляю собі, чи може бути інакше, якщо між людьми немає суспільної різниці?»

«Я й не дивуюсь,— відповів Рафаїл,— твоїм поглядам, тому що ти ніяк не можеш уявити собі такого суспільства або уявляєш його помилково. Але якби ти побував зі мною в Утопії й побачив на власні очі звичаї та установи утопійців так, як я (а прожив я там більше п'яти років і ніколи не виїхав би звідти, якби не бажання розповісти про цей новий світ), то ти без вагання визнав би, що тільки там існує суспільство з досконалим державним ладом».

«Авжеж,— сказав Петро Егідій,— ти навряд чи зумів би переконати мене, що у жителів нового світу є кращий суспільний устрій, ніж у цьому, нам відомому. Тут і таланти, гадаю, не гірші, і держави стародавніші, ніж там, та й завдяки нагромадженому багатющому досвіду створено багато вигод для життя людей, не згадуючи вже про деякі ваші випадкові винаходи, для здійснення яких потрібен неабиякий розум».

«Що стосується давності їхніх держав,— заперечив Рафаїл,— то ти мав би правильнішу думку, якби прочитав історію їхнього світу; якщо їй вірити, то міста існували там раніше, ніж у нас з'явилися люди. Далі, як там, так і тут могло виникнути все те, що досі винайшов розум людини або подарував випадок. Зрештою, я глибоко переконаний, що ми переважаємо їх талановитістю, а не старанністю й працьовитістю. Бо, за їхніми літописами, до прибуття туди нашого корабля вони ніколи нічого не чули про наші справи. Називають вони нас ті, що живуть по той бік рівнодення». Колись давно, понад тисячу років тому, біля острова Утопія розбився якийсь корабель, загнаний туди бурєю. На берег морські хвилі викинули якихось римлян та єгиптян, які вже потім ніколи звідти не виїжджали. Поглянь-но, як уміло скористалися цим випадком працьовиті утопійці. Не було в Римській імперії такого ремесла, якого з користю для себе вони не навчилися б від викинутих на берег чужоземців або, послуговуючись лише натяками, не відкрили самостійно. Подумай, скільки користі принесла їм та обставина, що одного разу до них потрапили люди з нашого світу. Якщо ж раніше якийсь

подібний випадок загнав кого-небудь звідти до нас, то хто знає, чи це не призабулось, як, мабуть, забудуть наші нащадки й те, що я був колись на цьому острові. І якщо його жителі після однієї зустрічі відразу засвоїли всі наші розумні винаходи, то стосовно нас, думаю, мине чимало часу, перш ніж ми запозичимо з їхніх винаходів кращі з них. Вважаю, що головною причиною цього є те, що хоч ми і не поступаємось їм ні здібностями, ні матеріальними засобами, все ж їхня держава має розумніше правління, ніж у нас, і процвітає щасливо».

«Отже, дуже тебе прошу, дорогий Рафаїле,— сказав я,— опиши нам цей острів, причому не вдавайся до стислості, а розкажи по порядку про його землі, річки, міста, населення, його звичаї, установи, закони, одне слово, про все, що, на твою думку, нам варто знати. Будь певний, нам цікаво довідатися про ті речі, яких ми досі не знали».— «Дуже радо задовольню ваше бажання,— відповів він,— тому що все міцно закарбувалося в моїй пам'яті. Але розповідь вимагає довшого часу».— «Тоді,— мовив я,— зайдімо до мене, пообідаємо, а потім виберемо зручний час для розповіді».— «Добре»,— погодився Рафаїл.

Отож ми пішли обідати. Після обіду вернувся на те саме місце, сіли на ту саму лавку і наказали слугам, щоб ніхто пам не заважав. Потім ми з Петром Егидієм нагадали Рафаїлові виконати свою обіцянку. Коли він побачив, а якою напруженою увагою й жадобою ми чекаємо на його розповідь, то деякий час сидів мовчки в задумі, а тоді почав так розповідати.

Кінець першої книги

Д р у г а б у д е

**Розповідь Рафаїла Гітлодея
про найкращий державний устрій
в переказі Томаса Мора,
лондонського громадянина і віконта**

Книга друга

Острів Утопія в середній частині (тут він найширший) тягнеться на двісті миль і поступово звужується в напрямі до двох кінців. Якби ці кінці обвести циркулем, то вийшла б окружність у п'ятсот миль¹; кінці надають острову вигляд молодика. Роги його розділяє затока завширшки приблизно в одинадцять миль. Розливаючись на великому просторі, оточена звідусіль землею, затока захищена від вітрів і справляє враження скоріше спокійного озера, ніж бурхливого моря. Цей вигин робить середину острова гаванню. Звідти з великою користю для острів'ян відпливають у різні напрями кораблі. Вхід у затоку дуже небезпечний через мілини, а також через підводні скелі. Майже на середині цього входу височить один стрімчак, видний здалеку, через що він не може принести шкоди. На ньому утопійці побудували башту, в якій розміщена варта; всі інші скелі, сховані під водою, становлять загрозу для кораблів. Проходи між ними відомі тільки жителям острова, тим-то не буває випадку, щоб якийсь чужоземець міг увійти в затоку без провідника-утопійця. Зрештою, і для самих утопійців вхід у затоку не був би безпечний, якби не вказували їм дорогу якісь знаки з берега. Якщо ці остерігаючі набережні знаки перенести в інше місце, то можна б завапастити навіть найчисленніший ворожий флот. На протилежному боці острова гаваней чимало, але скрізь доступ на землю настільки укріплений самою природою чи людською рукою, що невеликий загін захисників може із суші відбити напад навіть великого війська.

А втім, як розповідають і як показує природа місцевості, ця країна колись давно не була оточена морем. Та коли сюди прибув і здобув перемогу Утоп (від його імені названо острів, раніше відомий під назвою Абракса², він довів грубий і дикуський народ до такого рівня культури й освіченості, який тепер вищий, ніж у переважної

більшості смертних. Утоп наказав прорити п'ятнадцять миль з того боку, де ця країна сполучалася з материком, і провів море навколо суші. Так виник острів. Не бажаючи, щоб цю роботу тубільці вважали ганебною, він втягнув до неї не лише місцеве населення, а й залучив усіх своїх воїнів. Оскільки на роботах було використано багато людей, вони були завершені неймовірно швидко. Успіх прямо-таки здивував і налякав сусідів, які попервах сміялися з нібито безглузлого задуму.

На острові є п'ятдесят чотири міста³, всі вони великі й прекрасні. Мова їхніх жителів, звичаї, установи і закони цілком однакові. Розпланування міст також однакове; схожий і їхній зовнішній вигляд, наскільки це дозволяє місцевість. Найменша відстань між містами становить двадцять чотири милі, причому жодне місто не віддалене одне від одного настільки, щоб з нього не можна було дійти пішки до іншого за один день.

З кожного міста щорічно трое літніх досвідчених громадян вирушають в Амаурот⁴ для обговорення загальних справ острова. Це місто вважається першим і головним; розташоване в центрі країни, воно, з уваги на своє положення, дуже зручне для посланців усіх областей острова.

Земля для міст відведена так вдало, що кожне з них має з усіх боків не менше двадцяти миль, а з одного боку навіть і набагато більше, саме з того, звідки найдалі до найближчого міста. Жодне місто не прагне поширювати межі своїх володінь, бо городяни вважають себе не стільки власниками цих землеволодінь, скільки хліборобами на своїх полях. По селах всюди видно добротні будинки, забезпечені сільськогосподарськими знаряддями праці. Тут живуть громадяни, що переселяються сюди з міст навперемінно. Кожна селянська сім'я налічує не менше сорока чоловіків і жінок⁵, крім того, ще двох прикріплених рабів. На чолі всіх стоять батько й мати сім'ї, люди шановні й літні. Тридцять сімей очолює філарх⁶. З кожної сім'ї щороку вертаються до міста двадцять чоловік. Це ті, що пропрацювали на селі два роки. На їхнє місце вибирають стільки ж нових, щоб їх учили ті, що на селі прожили рік і тому мають певний досвід у землеробстві. Наступного року вони повинні вчити інших, щоб не виникли труднощі з постачанням хліба, якщо всі, як один, будуть новаками, не обізнаними з сільським господарством. Хоч цей звичай встановлений з метою щорічно оновлювати склад

хліборобів, щоб нікому не доводилось проти своєї волі надто довго виконувати тяжку роботу, однак в багатотанних громадян, які від природи люблять сільське господарство і залюбки продовжують своє перебування на селі.

Хлібороби обробляють землю, годують худобу, заготовляють дрова і везуть паливо до міст, як їм зручно — морем або суходолом. Курей розводять незліченну кількість, з дивовижною майстерністю. Вони не підкладають квочкам яйця, а, зогріваючи рівномірним теплом велику кількість яєць, оживляють їх і таким способом виводять курчат⁷. Тільки-но курчата вилупляться із шкаралупи, як починають бігати за лодьми, немов за своїми матерями, і розпізнають їх. Коней утопійці тримають дуже мало, й то лише баских, щоб навчити молодь їздити верхи. Весь тягар обробітку ріллі й перевозок несуть на собі воли. Вони, кажуть утопійці, не такі швидкі, як коні, зате переважають їх витривалістю і не так схильні до захворювань, до того ж, годувати волів легше й дешевше; а коли вже стануть вони непридатними до роботи, то йдуть на м'ясо.

Зерно утопійці використовують виключно для виготовлення хліба. Вино п'ють або виноградне, або яблучне, або грушеве, або просто чисту воду; варять також мед чи локричний корінь, якого там вдосталь. Хоч вони перевірили (а дані ці дуже точні), скільки хліба споживає населення міста й прилегла до нього округа, проте засівають зерна й розводять худоби значно більше, ніж їм потрібно, а це для того, щоб лишки віддати сусідам. Все необхідне для ведення господарства й чого немає на селі, зокрема предмети домашнього вжитку, вони випрошують у місті й одержують негайно, не даючи нічого натомість. До міста утопійці вибираються раз у місяць, щоб узяти участь у святах. Коли настає пора жнив, сільські філархи повідомляють керівників міста, яку кількість громадян треба їм прислати. Оскільки тисячі женців з'являються у призначений час, вони за один погожий день збирають увесь хліб з полів.

Про місто, особливо про Амаурот

Хто пізнає одне місто утопійців, той пізнає всі, до такої міри вони схожі між собою, наскільки це дозволяє природне положення. Тим-то я опишу яке-небудь одне з них, бо немає значення котре. Яке ж тут вибрати, як не Ама-

урот? Немає достойнішого від нього; всі інші віддали йому першість, бо там засідає сенат; та й воно мені більш знайоме від інших: адже в ньому я прожив п'ять років підряд.

Так ось, Амаурот⁸ стоїть на пологому схилі гори, за формою він майже квадратний. Починаючись дещо нижче вершини гори, він тягнеться завширшки на дві милі до річки Анідр⁹, уздовж берега довжина міста трохи більша. Витікає Анідр з невеличкого джерела на вісімдесят миль вище Амаурота, далі він збільшується від приток, у тому числі завдяки двом досить великим, а перед самим містом розширюється до половини милі, згодом ще збільшується і, пропливши шістьдесят миль, впадає в море. По всьому відрізу між містом і морем, а також на кілька миль вище міста на швидкоплинній річці постійно через кожних шість годин чергуються приплив і відплив. Під час припливу морські хвилі заливають русло Анідру на тридцять миль завдовжки, відтісняючи води річки назад. При цьому море псує воду Анідру на великій відстані, надаючи їй солоного присмаку. Поступово, в міру відпливу, річка знову стає прісною і через місто тече незмішаною, відтісняючи чистою, незіпсутою водою відступаючі морські хвилі майже до самого гирла.

З протилежним берегом річки місто з'єднане мостом не на дерев'яних стовпах і палях, а на кам'яних арках чудової роботи. Побудовано цей міст у місці, найбільш віддаленому від моря, щоб кораблі могли безперешкодно проходити мимо основної частини міста. Є там, крім того, ще інша річка, щоправда, невелика, але дуже тиха й присмака. Беручи свій початок з тої самої гори, на якій стоїть місто, вона тече схилами через його середину і з'єднується з Анідром. Джерело цієї річки, яка витікає недалеко за містом, а також її верхню течію обведено мурами і включено в межі міста, щоб на випадок якогось нападу вороги не могли ні перекрити воду, ні відвести в інший бік, ні отруїти. Звідти цегляними трубами вода розходитьсь в різні напрямки до нижчих частин міста. Там, де зробити це не дозволяє місцевість, городяни збирають у місткі цистерни дощову воду, яка дає таку саму користь.

Місто оточує високий і грубезний мур з багатьма баштами та бастіонами. За мурами з трьох боків тягнеться сухий, але глибокий та широкий рів і непрохідний живопліт. З четвертого боку рів замінює річка. Вулиці розплановані так, щоб мали зручний проїзд і були захищені від

аїтрів. Будинки винятково чисті. Довгий ряд будинків тягнеться безперервно вздовж усього кварталу, фасади їхні повернуті до фасадів будинків протилежного боку. Ці ряди розділяє вулиця завширшки в 20 футів¹⁰. За будинками простягається вздовж усієї вулиці розлогий сад, звідусіль загороджений зовнішнім боком сусіднього кварталу.

Кожний дім має двері з виходом на вулицю, а ззаду — хвіртку в сад. Двері двійчаті, легко відкриваються під натиском руки й потім самі зачиняються; будь-хто може вільно заходити — адже утопійці не мають приватної власності. Будинки вони міняють раз у десять років за жеребом. Утопійці дуже цінують сади, вирощують у них виноград, садовину, трави, квіти. Все в садах доглянуто так старанно і любовно, що ніде я не бачив більшої врожайності, більшої краси. Запопадливість утопійців у цьому відношенні підсилюється не тільки насолодою від роботи в саду, а й взаємним змаганням окремих вулиць щодо догляду свого саду. Справді-бо, важко знайти в цілому місті якесь корисніше або приємніше заняття. Мабуть, засновник Амаурота нічому не приділив стільки уваги, як садом. Кажуть, що весь план міста спочатку накреслив сам Утоп. Але подальшу турботу про його оздоблення і розбудову він залишив нащадкам, бо розумів, що життя однієї людини для цього недосить. Отож у літописах утопійців, які ведуться і зберігаються дбайливо й сумлінно, охоплюючи історію тисяча сімсот шістдесяті років від завоювання острова, написано, що на самому початку будинки були низькі, схожі на хати й курені, побудовані на швидкозростаючому з будь-якого дерева. Стіни обмазані глиною, гостроверхі солом'яні покрівлі. А сьогодні кожен будинок м'ялус зір своїм виглядом і має три поверхи. Стіни зовні побудовані з твердого каменю або з пісковика, або з цегли, а всередині порожнини засипані щобеном. Плaskі дахи утопійці покривають якоюсь замазкою, дуже дешевою, але такого складу, що вона робиться вогнестійкою й протистоїть негоді краще, ніж свинець. Вікна від вітрів захищені склом¹¹ (ужиток його тут дуже поширений), інколи — тонким полотном, просякнутим прозорою олією або розплавленим янтарем. Це дає подвійну користь, бо таке полотно пропускає більше світла й краще охороняє від вітру.

Про службових осіб

Кожні тридцять господарств обирають собі щорічно службову особу, яка їхньою давньою мовою називається сифогрантом¹², а новою — філархом. На чолі десяти сифогрантів та їхніх господарств стоїть службовець, якого колись звали транібором¹³, а тепер — протофілархом. Нарешті всі сифогранти (їх двісті), поклявшись, що виберуть того, кого визнають найдостойнішим, на підставі таємного голосування проголошують правителем одного з чотирьох кандидатів, яких запропонував народ. Річ у тім, що кожна з чотирьох дільниць міста вибирає одного представника і рекомендує його сенатові. Посада правителя довільна, хіба що в цьому перешкодить підозра в його прагненні до тиранії. Траніборів вони вибирають щорічно, але не міняють без поважної причини. Всі інші службовці обираються на один рік. Транібори кожного третього дня, а інколи, якщо цього вимагають обставини, то й частіше, сходяться на наради з правителем. Вони обговорюють державні справи і, якщо трапляються якісь приватні суперечки (їх там дуже й дуже мало), вони швидко їх уладнують. У сенат завжди допускаються два сифогранти, причому щодня інші. Передбачено, щоб із справ, які стосуються держави, жодна не набувала сили закону, поки від часу її обговорення в сенаті не минуло трьох днів. Вирішувати державні справи поза сенатом і народними зборами вважається карним злочином. Постанова ця, кажуть, має на меті не допустити змови правителя з траніборами для зміни державного устрою й гноблення народу тиранією. Через те про всі важливі справи доповідається на засіданні сифогрантів, які ознайомлюють з ними своїх виборців, потім радяться між собою й про свою думку повідомляють сенат. Інколи справа передається на розгляд зборів усього острова. Сенат має звичай не розглядати пропозицію того самого дня, коли її внесено, а перенести на наступне засідання, щоб ніхто нерозважливо не правив баяндраси, думаючи потім, як відстояти своє перше рішення, а не про загальне добро. Адже інколи буває, що фальшивий і недоречний сором змушує оратора швидше пожертвувати громадським інтересом, ніж думкою про себе, щоб не здавалось, що він з самого початку не обміркував як слід свій виступ. Саме заздалегідь треба йому подумати про те, щоб говорити більш розважливо, а не поспішно.

Про заняття утопійців

Єдине заняття, з яким повинні бути обізнані без винятку всі чоловіки й жінки, — це землеробство. До нього готуються з раннього дитинства, почасти в школі за допомогою настанов, почасти — на полях поблизу міста, куди виводять дітей ніби для ігор; там вони не тільки приглядаються до праці, а й, користуючись нагодою тренувати тіло, самі працюють. Крім землеробства (яким, як було сказано, всі зобов'язані займатись), кожний вивчає якесь одне ремесло як основне. Сюди належать: прядіння вовни, обробіток льону, мулярство, ковальство й теслярство. Крім вищеназваних, немає жодного іншого важливішого ремесла, яке заслуговувало б на згадку. Всі острів'яни носять однаковий одяг, незмінний і постійний на весь час (відрізняється він лише у чоловіків і жінок, у неодружених і одружених), гарний на вигляд, вигідний для руху тіла, пристосований до холоду й спеки. Одяг кожна сім'я шие собі сама. Зрештою, всі без винятку чоловіки й жінки повинні вивчити одне із згаданих ремесел, але жінки, як слабші фізично, виконують легшу роботу: звичайно вони займаються обробкою вовни і льону. Чоловікам доручають ремесла, які вимагають більшої сили. Майже кожний утопійць навчається ремесла свого батька, бо до нього більше має потяг від природи. Але якщо когось захоплює інше ремесло, то такого переводять до сім'ї, ремесло якої йому до душі, причому не тільки батько, а й влада турбуються про те, щоб віддати його під опіку поважного й чесного голови сім'ї. Коли ж хтось, вивчивши одне ремесло, забажає опанувати ще й інше, то йому дають дозвіл у той самий спосіб. Оволодівши двома ремеслами, він займається, яким забажає, хіба що держава вкаже, де він більше потрібен. Головним і майже єдиним заняттям сифографів є турбота про те, щоб ніхто не сидів без діла, а щоб кожний сумлінно займався своїм ремеслом, причому не зранку до ночі¹⁴, вибиваючись із сили від безнастанної праці, мов худоба. Таке життя було б гірше від долі раба. Злиденне-бо життя ведуть всюди ремісники, крім Утопії. Утопійці ділять добу на двадцять чотири рівних години, з яких тільки шість відводять на працю: три до полудня, бо потім ідуть обідати, а через дві години відпочинку по обіді знову працюють три години і закінчують день вечерею. Оскільки вони першу годину лічать, починаючи з полудня, то лягають спати біля восьмої години, і

сплять вісім годин. Увесь час, що залишається між годинами праці, сну та їжі, кожному дозволяється використувати за власним розсудом. Це не значить, однак, що його можна марнувати на гульню й байдикування; години, вільні від праці, треба присвячувати з користю якомусь іншому заняттю відповідно до свого уподобання. У ці проміжки часу більшість людей віддається науковим заняттям. Стало в них звичаєм щодня у передсвітанкові години¹⁵ влаштовувати публічні читання, які обов'язково відвідує лише той, хто покликаний до наукової роботи. Проте велика кількість різних людей, чоловіки та жінки¹⁶, приходять на ті чи інші читання залежно від природного потягу. Зрештою, якщо хто-небудь вільні години воліє присвятити своєму ремеслу (це трапляється досить часто, бо йдеться тут про людей, не здібних до наукового мислення), то ніхто йому не заважає, навпаки, таку людину навіть хвалять як корисного громадянина. Після вечері одну годину утопійці віддаються розвагам: влітку — в садах, взимку — в тих спільних залах, які їм правлять за їдальні. Там вони займаються музикою або тішаються розмовою. Кості та інші безглузді й шкідливі ігри їм навіть невідомі, зате розповсюджені в них дві гри, що нагадують гру в шахи. Одна — битва чисел¹⁷, в якій одне число грабує інше, друга — в якій вади запекло ведуть бій з чеснотами. У цій грі дуже вміло показано чвари вад між собою і заодно їхню злагоду в боротьбі з чеснотами; видно тут також, які вади яким чеснотам протиставляються, на які сили вади відкрито йдуть у наступ, до яких хитрощів вдаються вони, вдаряючи збоку; видно, як чесноти захищаються і як відбивають напади вад, як спритно ухиляються від їхніх ударів і, нарешті, в якій спосіб та чи та сторона здобуває перемогу.

Втім, тут слід докладніше розглянути одне питання, щоб далі не було непорозумінь. Адже хтось може подумати, що при шести годинах щоденної роботи населення відчуватиме нестачу в предметах першої необхідності. Це далеко не так; робочого часу не тільки досить для того, щоб повністю задовольнити всі потреби і вигоди, але він навіть забезпечує певні лишки засобів до життя. Це ви легко зрозумієте, якщо зважите, яка значна частина населення в інших народів байдикує: насамперед майже всі жінки, які складають половину населення, а де жінки працюють, там замість них хроплять чоловіки. Сюди належить сила-силенна священників і ченців-дармоїдів! Додай всіх бага-

тиів, особливо ж власників великих мастків, яких звичайно звать людьми шляхетного й знатного походження; докинь до них їхніх прислужників, усю цю зграю дармоїдів у лівреях; насамкінець, долучи здорових і міцних жебраків, які ледарюють, прикриваючись хворобою, і тоді-то перекопашся, що набагато менше, ніж ти думав, тих, чияю працею створюється все те, чим користуються смертні.

Поміркуй також над тим, як мало є працюючих, зайнятих ремеслом, справді необхідним. Адже там, де єдиним мірилом усього є гроші, неминуче має виникнути багато занять, зовсім непотрібних і зайвих, які служать одному — розкоші й розпусті. А якби оцю велику юрбу людей, що тепер працюють, розподілити між стількома нечисленними заняттями (бо небагато треба для задоволення природних потреб людини), то при надлишку товарів, який повинен за таких умов з'явитися, ціни, певна річ, стали б нижчими від тих, при яких ремісники можуть заробити лише на свій прожиток. Якби усіх зайнятих тепер непотрібними ремеслами і всю юрбу дармоїдів, що хиріють від неробства та гультяйства (а кожний з них споживає стільки товарів, вироблюваних працею інших людей, скільки треба двом виробникам цих товарів), якби, кажу, залучити всіх їх до корисної праці, то ти легко зрозумієш, як мало часу потрібно було б для виготовлення в достатній кількості й навіть з лишком того, чого вимагають розумні потреби і вигоди (додай сюди також насолоди, але природні й помірні).

А що це можливо, доводить стан речей в Утопії. Там у цілому місті і в прилеглий до нього окрузі із усієї кількості чоловіків та жінок, працездатних за віком і здоров'ям, закон звільняє від праці ледве п'ятсот чоловік. До них належать сифогранти, але й вони, хоч за законом не зобов'язані фізично працювати, не уникають праці, щоб своїм прикладом заохотити до неї інших. Такою ж кількістю користуються ті юнаки, яких народ, за порадою духовенства і на основі тасмного голосування сифогрантів, назавжди звільняє від праці, щоб вони ґрунтовніше могли займатись наукою. Але якщо хто-небудь з них не виправдає покладеної на нього надії, то його переводять у ремісники. І, навпаки, часто буває, що у згадані вільні години якийсь ремісник так завзято присвячує себе науці і завдяки своїй наполегливості домагається таких успіхів,

що його звільняють від ремісництва й висувають до розряду вчених.

Із цього прошарку вчених вибирають послів, священників, траніборів і, нарешті, самого правителя, якого утопійці своєю давньою мовою звать барзаном, а новою — адемом¹⁸. Оскільки решта населення, замість байдикувати, зайнята корисними ремеслами, то легко обчислити, скільки гарних речей можна виготовити за короткий час.

Крім вищезгаданих особливостей, слід відзначити ще ту перевагу, що в більшості необхідних ремесел утопійці затрачають менше праці, ніж інші народи. Для прикладу візьмімо будівництво. В усіх країнах будова й відновлення будинків вимагає постійної праці багатьох людей, бо дім, побудований батьком, недбайливий спадкоємець доводить поступово до руїни. І як наслідок, те, що можна було б зберегти з найменшими витратами в непошкодженому стані, його наступник мусить відбудовувати за великі гроші. Мало того, часто буває таке, що будинок коштував комусь величезних витрат, а теперішній нерозважливий власник над цим не замислюється. Коли ж будинок від занедбаності протягом короткого часу розвалиться, він буде собі іншу оселю з не меншими витратами в іншому місці. А в утопійців, де все добре обдумано й упорядковано, дуже рідко трапляється, щоб для спорудження будинку треба було вибирати нову ділянку; там не тільки негайно усувають помічені пошкодження, а й запобігають їх виникненню в майбутньому. Через те при дуже малій затраті праці будинки зберігаються на довгий час, і будівельники інколи ледве знаходять собі роботу, хіба що їм накажуть удома стругати дошки або тесати й шліфувати чотирикутні камінні блоки, щоб у разі потреби можна було швидко спорудити будинок.

Тепер подивись, як мало клопоту утопійці мають з виготовленням собі одягу. По-перше, на роботі вони недбайливо обгорнені шкурами та хутрами, які служать їм протягом семи років. Коли виходять на вулицю, то вдягають зверху довгий плащ, що прикриває згаданий грубий одяг. Колір цього плаща на всьому острові однаковий, до того ж це природний колір вовни. Тому утопійці набагато менше потребують сукна, ніж деінде, та й воно там значно дешевше, ніж в інших країнах. Виготовлення полотна з льону вимагає менше праці, й тому воно там у широкому вжитку. Головна увага звертається на те, щоб полотно було біле, а вовняне сукно виготовлене чисто; тонкості тканини

не надають значення. Внаслідок цього, коли в інших країнах одній людині мало чотирьох або п'ятьох вовняних плащів різного кольору і стількох же шовкових сорочок, а деяким, розвієнним, мало навіть десятих, то в Утопії кожний задовольняється одним вбранням, яке носить переважно два роки. Для утопійця відпадає потреба домогтися більшої кількості одягу, бо, маючи більше, він все одно не захистився б краще від холоду й не став би анітрохи тепурпішим.

Отже, у зв'язку з тим, що всі утопійці зайняті корисними ремеслами і для їхнього виконання досить невеликої затрати праці, в них спостерігається загальний достаток. Інколи вони посилають велику кількість людей за місто для лагодження пошкоджених громадських доріг. Дуже часто, коли й такого роду роботи не потрібні, вони привселюдно оголошують зменшення годин праці, бо власті вважають за недоцільне завантажувати громадян усупереч їхній волі зайвою роботою. Адже головна мета суспільного ладу цієї країни ось у чому: наскільки це дозволяють суспільні потреби, позбавити громадян тілесного рабства, вивільнивши їм якнайбільше часу для духовної свободи й освіти. У цьому, на думку утопійців, полягає щастя в житті.

Про взаємовідносини між громадянами

А втім, уже, здається, настав час з'ясувати, як спілкуються громадяни один з одним, які взаємовідносини у всього народу і як розподіляють утопійці своє майно. Населення міста складається з сімей, переважно пов'язаних між собою узами спорідненості. Коли дорослі дівчата виходять заміж, то перебираються в дім чоловіка, а сини та внуки залишаються у своїй сім'ї й підлягають найстарішому з її членів, якщо тільки він не вижив з розуму від старості. Тоді його місце займає найближчий йому за віком. Щоб у місті не було населення замало або щоб воно не збільшилось надмірно, застосовуються відповідні запобіжні заходи. Так, населення кожного міста, без його околиць, повинно налічувати шість тисяч сімей, а кожна сім'я не може мати менше як десять і не більше як шістнадцять дорослих. Кількість малолітніх дітей заздалегідь не обмежується. Такий стан можна легко зберегти, бо коли якась сім'я надто розростається, тоді надмір дітей пере-

водять у менш численну сім'ю. Якщо у якомусь місті стає більше жителів, ніж повинно бути, тоді надлишком поповнюють менш густо заселені міста. Якщо ж трапиться, що перенаселення матиме місце на всьому острові, тоді вони вибирають з кожного міста певну кількість громадян і на найближчому суходолі, де тільки у тубільців є досить зайвої, до того ж необробленої землі, закладають колонію за своїми законами, запрошуючи тубільців жити разом з ними. В разі згоди, об'єднані тим самим укладом життя і звичаями, вони легко зживаються з обопільною користю. Завдяки своїм знаряддям праці утопійці домагаються того, що земля, яка раніше здавалась скупюю та неврожайною й не задовольняла потреб одного народу, тепер дає прожиток двом народам. Якщо тубільці відмовляються від співжиття, то утопійці виганяють їх з тих володінь, які вибирають собі самі. В разі збройного опору оголошують війну. Річ у тім, що утопійці вважають пайсправедливішою причиною війни, коли якийсь народ сам не користується своєю землею, а лише володіє нею як ціліною та пустелею, не дозволяючи іншим її займати й обробляти, хоч, згідно з законом природи, ці інші мають право користуватися нею для свого прогόδуння. Якщо якийсь нещасливий випадок зменшить кількість утопійців у їхніх містах до такої міри, що її не можна поповнити за рахунок переселення з інших частин острова без порушення встановленого кількісного складу кожного міста (таке, кажуть, трапилося тільки двічі за весь час, коли лютувала жаклива чума), то спад населення поповнюють поворотним переселенням громадян з колоній. Утопійці готові скоріше миритися з занепадом колоній, ніж з ослабленням якого-небудь острівного міста.

Але вертаюся до співжиття громадян. Як я вже сказав, на чолі сім'ї стоїть найстаріший. Жінки прислужують чоловікам, діти — батькам, взагалі молодші віком — старшим. Кожне місто поділяється на чотири рівні частини. Посередині кожної частини є ринок з усілякими товарами, куди кожна сім'я звозить свої вироби, потім їх сортують і зберігають у складах. Будь-який голова сім'ї приходиться сюди, просить те, чого він сам або його сім'я потребує, і без грошей, без будь-якої винагороди одержує потрібну річ. Та й навіщо відмовляти йому, коли всього вдосталь і немає побоювання, що хто-небудь вимагатиме більше, ніж йому потрібно. Бо нерозумно припускати, що попросить зайвого той, хто впевнений, що йому ніколи нічого не

бракуватиме. І справді, в кожній породі живих істот пожадливість та хижість з'являються від страху щось втратити, а в людей, крім того, ще й від зарозумілості. Саме вона ставить собі в заслугу без краю чванитись своїм майном. Вада такого роду зовсім не має місця серед звичай утопійців.

До згаданих мною ринків прилягають продовольчі ринки, куди доставляють не тільки овочі, садовину та хліб, а також рибу, птицю й м'ясо тварин. За містом відведені спеціальні місця, де текуча вода змиває кров і бруд зарізаной її оббілованої руками рабів худоби. Річ у тім, що утопійці не дозволяють своїм громадянам убивати тварин, бо, на їх думку, від цього поволи пропадає в людей милосердя — найлюдяніше почуття нашого ества. Вони забороняють також привозити до міста будь-які брудні продукти, бо гниття може заразити повітря й викликати хвороби.

Крім того, на всіх вулицях на однаковій віддалі один від одного стоять просторі палаци; кожний з них має окрему назву. Живуть там сифогранти. До кожного з цих палаців приписано по тридцять сімей, з яких п'ятнадцятьом відведено одну частину будинку, а п'ятнадцятьом — другу. Там вони повинні разом харчуватися. Постаचальники продуктів з кожного палацу збираються на ринку о певній годні і одержують харчі відповідно до кількості своїх їдців. В першу чергу, однак, беруться до уваги хворі, які лікуються в громадських лікарнях. Утопійці мають чотири лікарні¹⁹ на околиці міста, неподалік від його мурів. Вони такі просторі, що кожну з них можна порівняти з невеличким містом. Це зроблено, по-перше, для того, щоб хворим, скільки би їх не було, не давалась ознаки тіснота приміщення і було їм якнайзручніше, по-друге, щоб слабого на таку хворобу, яка може передаватись від одного до другого при спілкуванні, можна було відокремити від інших якнайдалі. Ці лікарні чудово обладнані й забезпечені всім необхідним для повернення хворим здоров'я. Хворих під керівництвом досвідчених лікарів доглядають з такою чуйвістю і турботливістю, що, хоч нікого не виписують з лікарні проти його волі, все ж кожний воліє лікуватись там, ніж у себе вдома. Коли лікарняний постацальник одержить їжу згідно з приписом лікарів, тоді усі найкращі продукти розподіляються порівну між палацами, відповідно до кількості їдців кожного. Надто до уваги беруться правитель, первосвященик, транібори, а також послы

і всі іноземні гості (якщо вони є, а взагалі їх буває мало й рідко, але коли приїжджають, то для них готують окремі обладнані всім необхідним приміщення). До цих палаців в години, призначені для обіду й вечері, збирається вся сифогрантія, яку скликають звуки мідної труби, крім, звичайно, хворих, що лежать у лікарнях або вдома. Нікому, однак, не забороняється приносити харчі з ринку додому після того, як палаци достатньо забезпечені. Утопійці добре знають, що ніхто цього без поважних причин не робить. Хоч кожному дозволено харчуватися вдома, проте жоден з них цього радо не чинить, бо вважається непристойним і нерозумним тратити час на приготування гіршої їжі, коли можна дістати розкішний і ситний обід у палаці, що стоїть поруч. У цьому ж палаці всі встаті й важчі роботи виконують раби. Але варіння й приготування їжі входить виключно до обов'язків жінок; вони також повинні подавати на стіл і прибирати зі стола. Представники кожної сім'ї по черзі займають місця за трьома або й більше столами, залежно від кількості осіб; чоловіки сідають уздовж стіни, жінки — навпроти них, ближче до виходу, щоб на випадок якогось раптового занедужання (а це трапляється інколи з вагітними) могли встати і, не порушуючи порядку, вийти до годувальниць. Ці останні сидять окремо з немовлятами в їдальні, призначеній для цього, де завжди є вогонь і чиста вода, а також колиски, щоб можна було туди покласти немовлят і, коли треба, розповити їх з пелюшок при вогні, дати їм відпочити на свободі й погратися. Кожна мати сама годує свою дитину, хіба що на перешкоді стане смерть або хвороба. У таких випадках дружини сифогрантів спільно підшукують годувальницю, а це неважко, бо всі, що можуть виконувати таку роботу, беруться за неї з більшим задоволенням, ніж за будь-яку іншу, тим паче, що всі хвалять таку людину за добре серце, а дитина вважає годувальницю своєю матю. У залі годувальниць перебувають також усі діти, яким не виповнилось ще п'яти років. Інші неповнолітні, до яких зараховують осіб чоловічої й жіночої статі, що не досягли ще шлюбного віку, або прислужують тим, які сидять за столом, або, якщо це їм не під силу через малоліття, стоять мовчки поруч. Неповнолітні їдять те, що їм дають дорослі, які сидять за столом; іншого часу на обід у них немає. Місце в середині першого стола вважається найвищим, і з нього, оскільки цей стіл поставлений впоперек у крайній частині їдальні, видно усіх присутніх. За

чим столом сидить сифогрант із своєю дружиною. Поруч з ними сидять два найстарші за віком, тому що за кожним столом є місця для чотирьох осіб. Якщо ж у цій сифогранті є храм, то священик і його дружина сидять поряд з сифогрантом. З обох боків столів розміщуються молодші, потім знову літні люди. Таким чином, у всьому будинку ровесники з'єднані один з одним і заодно змішані з людьми іншого віку. Встановлено це, кажуть, для того, щоб повага до людей похилого віку й пошана до них стримували молодших від непристойної вільності в поведженні як щодо слів, так і рухів (річ у тім, що за столом не можна ні зробити, ні сказати нічого такого, чого не помітили б або не почули сусіди). Страви подають, починаючи не з першого місця, а спочатку обносять найкращою їжею всіх найстарших за віком (їхні місця позначені), а потім, уже без різниці, обслуговують інших. Старі ж люди на свій розсуд роздають найближчим сусідам свої ласощі, якщо їх не так багато, щоб можна було всіх задовольнити. У такий-то спосіб старим людям виявляється належна увага, а це має корисний вплив на всіх присутніх.

Кожний обід і вечір починається з якогось повчального читання; воно коротке, щоб не набридло слухачам. Потім старші ведуть статечну розмову у веселому тоні, пересипану жартами. Але не займають вони весь обід довгими балачками, навпаки, охоче слухають, що кажуть молодші, і навіть навмисно втягують їх до участі в розмові. Роблять це для того, щоб перевірити обдаровання і вдачу кожного з них, бо ці властивості виявляються в невимушеній застольній розмові. Обіди там короткі, вечери довші, тому що після обідів йде праця, а після вечері — сон і нічний відпочинок, який, на думку утопійців, добре впливає на травлення. Ні одна вечеря не минає без музики²⁰, ні один десерт без солодошів. Палять там пахучі трави, розприскують парфуми — взагалі роблять усе, щоб розвеселити співтрапезників. Утопійці схиляються до думки, що жодна насолода не заслуговує заборони, аби тільки не спричиняла якоїсь шкоди. Ось у такий спосіб живуть люди в місті; а в селах, які лежать далеко одне від одного, всі харчуються вдома. Кожна селянська сім'я має що їсти, бо із села надходить усе те, що споживають городяни.

Про подорожі утопійців

Якщо хтось забажає відвідати друга, який проживає в іншому місті, або просто оглянути якусь місцевість, то він легко одержує дозвіл у своїх сифогрантів і траніборів, хіба що цьому на заваді стане якась обставина. Одночасно в дорогу вирушає певна кількість осіб з листом правителя, котрий засвідчує дозвіл на подорож з визначеним дня повернення. В дорогу дають підводу і громадського раба, щоб поганяв і доглядав волів. Але якщо серед подорожніх немає жінок, вони повертають підводу назад, як зайвий тягар і заваду. Хоч у дорогу утопійці не беруть з собою віяких харчів, проте під час усієї подорожі нічого їм не бракує, бо всюди вони, немов у себе вдома. Якщо в якомусь місці доведеться їм затриматися довше, ніж один день, тоді кожний займається там своїм ремеслом і товариші по праці ставляться до нього якнайчуйніше.

Але якби хтось самовільно, без дозволу правителя, виїхав за межі своєї області, то пійманого чекає ганебна кара: його відправляють назад як утікача й жорстоко карають. А після другої спроби порушити закон, його позбавляють волі.

Якщо комусь захочеться походити по полях навкруги міста, то це не забороняється, коли є дозвіл від голови сім'ї й згода дружини. Але в яке б село він не прийшов, йому не дадуть їсти, поки не виконає стільки роботи, скільки там мають звичай виконувати до полудня або пополудні. З такою умовою кожному дозволяється вийти з міста на навколишні поля, бо він буде не менш корисний місту, ніж якби залишався в ньому.

Як бачите, в Утопії неможливо під будь-яким приводом ледарювати, немає змоги байдикувати. Немає там ні однієї винарні, ні пивної, ні будинку розпустити, немає нагоди для морального розкладу, ні місць спокуси, ні тасмних сходин. Річ у тім, що перебування на очах у всіх змушує або займатися звичною роботою, або добропристоїно відпочивати.

Неминучим наслідком таких відносин в утопійців є загальний добробут; оскільки цим добробутом користуються всі однаково, тому там не знають, що таке бідний або жебрак. Як тільки амауротському сенатові (до складу якого, як я згадував, щороку входять по три представники від кожного міста) стане відомо, де є надлишок тих чи інших продуктів, а де був поганий врожай, то нестачу в

одному місці заповнюють достатком іншого. І роблять це вони безплатно, не одержуючи натомість нічого від тих, кому дарують. А втім, те, що вони відпускають із своїх запасів якомусь місту, не вимагаючи від нього нічого взамін, городяни теж дістають безплатно, коли мають у цьому потребу, від іншого міста. Таким чином увесь острів являє собою немов одну сім'ю.

Після того як вони достатньо забезпечать самих себе (це, на їхню думку, має місце тоді, коли заготують усього на два роки, бо важко передбачити, який буде врожай наступного року), то з надлишків вивозять в інші країни велику кількість зерна, меду, вовни, льону, лісу, пурпурових тканин, руна, воску, сала, шкіри і худоби.

Сьому частину всього цього вони дарують біднякам тих країн, а решту продають за помірну ціну. За виручені з такої торгівлі гроші утопійці привозять у свою країну не лише ті товари, яких у них бракує (а таких майже нема, крім заліза), але й велику кількість золота й срібла.

Внаслідок такої торгівлі жителі Утопії здавна нагромадили дорогоцінний метал у неймовірній кількості. Тому тепер їм байдуже, чи продавати за готівку, чи одержувати гроші в призначений час; набагато більше грошей вони дають у позику: укладаючи боргову угоду, утопійці після дотримання встановленого законом порядку не вимагають поруки приватних осіб, а тільки — всього міста. Коли наближається день сплати боргу, місто-поручитель вимагає від приватних осіб сплатити його, вносить гроші у скарбницю і користується процентами, поки утопійці не зажадають повернення боргу. Однак вони майже ніколи не вимагають цього, бо вважають за несправедливе віднімати річ їм зовсім не потрібну в тих, кому ця річ потрібна. Зрештою, утопійці вимагають грошей тільки тоді, коли за певних обставин хочуть якусь частину дати в позику іншому сусідньому народу або коли треба вести війну. Саме заради цього вони зберігають усі свої скарби вдома, щоб служили їм порятунком у крайній або раптовій небезпеці і переважно для того, щоб наймати чужоземних солдатів за дуже велику плату, бо вважають за краще наражати на смертельну небезпеку чужоземців, ніж своїх громадян. Утопійці добре знають, що за великі гроші можна часто-густо купити самих ворогів, які тоді готові заради них навіть затіяти міжусобну війну. З цією метою вони зберігають величезні скарби, але не як щось дорогоцінне, а ставляться до них так, що мені сором-

по навіть розповідати, та й боюся, що словам моїм ніхто не повірить. Моє побоювання тим більше виправдане, що я сам усвідомлюю: якби не бачив на власні очі, то нелегко було б переконати мене, щоб я повірив іншому оповідачеві. Та й це зрозуміло: чим більше відрізняється чужий звичай від звичаїв слухачів, тим менше вони в нього вірять. Хоча людина тямуща, можливо, не дуже здивується, дізнавшись ще й про інші звичаї утопійців, сильно відмінні від наших. Золотом і сріблом утопійці послуговуються цілком інакше, ніж ми. Річ у тім, що вони самі не користуються грішми, а зберігають їх про всяк випадок: може, пригодяться, а може, й ні. До речі, з золотом і сріблом, з яких виготовляються гроші, вони поводяться так, що ніхто не цінує їх більше, ніж заслуговує їхня природа. Хто не бачить, наскільки золото й срібло поступається залізу? Адже без заліза, далєбі, люди не можуть жити, так само, як без вогню й води, в той час як золото й срібло природа не наділила таким застосуванням, без якого нам важко було б обійтися. Лише людська глупота надала їм цінності через їхню рідкість. Ось так природа, немов найкраща мати, все, що потрібніше, таке як повітря, воду й саму землю, зробила доступним для людей, а зайве й некорисне відсунула якомога далі. Допустимо, що утопійці сховують золото й срібло в якійсь башті. Якби так зробили, тоді на правителя і сенат могло б упасти підозріння (на це здатна безглузда злоба юрби), що вони, спритно обдуривши народ, хочуть мати для себе з цього вигоду. Далі, якби з цих металів виготовлено було кубки та інші предмети, майстерно викарбувані, а згодом довелось б їх знову розплавити і видати платню солдатам, то, зрозуміла річ, можна собі уявити, з яким боєм вони дозволили б забрати в них те, що вже почало їм подобатися.

Щоб цьому запобігти, утопійці придумали один спосіб, який відповідає іншим їхнім звичаям, але неприсмно вражає нас (адже ми так високо цінуємо золото й так дбайливо його охороняємо). Лише ті, що знають цей дивний спосіб, можуть повірити моїм словам. Утопійці ідять і п'ють із глиняного та скляного посуду тонкої роботи, але дешевого, а із золота й срібла вони роблять нічні горщики та всілякий посуд на нечистоту²¹ для вжитку не тільки в громадських палацах, а й в приватних будинках. Окрім того, з цих же металів виготовляють ланцюги та грубі кайдани, якими сковують рабів. Нарешті, у тих, хто зганьбив себе якимсь злочином, висять золоті кільця у вухах, їхні

пальці в золоті, на шії золотий ланцюг, і навіть на голові золотий обруч. Отже, утопійці все роблять для того, щоб золото й срібло в них зневажалось.

Інші народи втрату золота й срібла переживають з болем у серці, натомість якби певні обставини вимагали від утопійців відректися нараз від усіх скарбів, ніхто з них не подумав би, що втратив хоч один шеляг.

Крім того, вони збирають на морських берегах перли, а на деяких скелях — алмази та рубіни, однак не шукають їх умисно. Надібавши випадково, вони їх шліфують і, мов блискітками, прикрашають малят, які в ранньому віці чваняться й пишаються цими прикрасами, але тільки-но трохи підростуть і помітять, що такими цяцьками тішаться лише малі діти, вони без жодного нагадування з боку батьків самохіть, червоніючи від сорому, знімають їх; так само роблять наші діти, коли, підростаючи, викидають геть горіхи, амулети і ляльки. Ці звичаї, так відмінні від усього того, що зустрічається в інших народів, породжують і інший світогляд. Я це усвідомив з повною ясністю у зв'язку з прибуттям в Амаурот анемолійських послів²².

Вони завітали в Амаурот, коли я там був, і тому, що мали обговорюватись важливі справи, то перед їхнім прибуттям приїхали по три представники з кожного міста Утопії. Всі послы сусідніх народів, які раніше приїздили сюди, звичайно з'являлися в якнайскромнішому одязі, бо добре знали звичаї утопійців. Річ у тім, що утопійці зовсім не цінили дорогого одягу, нехтували шовком, а мати золото вважали навіть ганьбою. Однак анемолійці жили далеко і мало спілкувалися з утопійцями. Дізнавшись, що всі утопійці носять грубий одяг однакового крою, вони подумали, що придбати гарне вбрання в них немає змоги. Анемолійці, не стільки розумні, скільки зарозумілі, вирішили виступити у всьому блиску, немов якісь боги, і засліпити очі бідних утопійців пишнотою свого вбрання. Отож три послы з'явилися в супроводі почту зі ста чоловік, усі в різнобарвному одязі, більшість у шовках. Самі послы (на батьківщині вони були знатними людьми) мали на собі золотом вишиті плащі, на шнях — великі намиста, у вухах — золоті сережки, до того ж на руках у них сяяли золоті персні, а капелюхи були обвішані стьожками, які виблискували перлами й дорогими камінцями, — одне слово, вони були прикрашені всім тим, що в утопійців служило або для покарання рабів, або було ознакою ганьби для знеславлених, або для забави дітей. Тому-то

варто було подивитись, як анемоліді гнули кирпичи, коли порівнювали своє пишне вбрання із скромним одягом утопійців (бо на площу висипав народ). А, з другого боку, з не меншим задоволенням можна було спостерігати, як глибоко вони розчарувалися, не відчувши тої шанси, на яку розраховували. І справді, на думку присутніх утопійців, за винятком небагатіох, які в якихось важливих справах перебували за кордоном, уся ця пишнота одягу була дуже ганебна. Ось тому шанобливо вітали вони замість їхніх панів незнатних людей, вважаючи їх послами, а самих послів пропустили, не виявляючи їм ніякої уваги, бо, коли побачили в них золоті ланцюги на шиях, подумали, що це раби. Навіть діти утопійців, які вже облишили перли та самоцвіти, помітивши їх прикріпленими до капелюхів послів, штурхали матерів під боки і казали: «Глянь-но, мамо! Такий здоровань, а ще прикрашає себе перлами й самоцвітами, ніби маленький хлопчик». А мати також цілком поважно відповідала: «Мовчи, дитинко! Це, певне, один із посольських блазнів». Інші ганили золоті ланцюги, що вони ні до чого не придатні, бо настільки тонкі, що раб може їх легко розірвати, а, з другого боку, настільки просторі, що при бажанні він може їх скинути і втекти, куди очі світять, без ланцюгів, вільний. А втім, послі, перебуваючи в цьому місті день-другий, переконалися, що в ньому багато золота, але цінується воно утопійцями дуже дешево, в той час як у них самих — дуже високо, до того ж на ланцюги й кайдани одного збіглого раба витрачено золота більше, ніж варта вся пишнота їх трьох. Тоді й вони опустили крила і, засоромлені, зняли з себе всі ті прикраси, якими досі хизувалися. Особливо після того, як по дружньому порозмовляли з утопійцями і дізналися про їхні звичаї та погляди. Утопійці дивом дивуються, як може хто-небудь із смертних захоплюватися сумнівним блиском невеличкої перлини або дорогоцінного каменя, коли є нагода спостерігати зорі чи навіть саме сонце; невже може бути хтось настільки обмеженим, щоб убити собі в голову, начебто благороднішою роблять людину нитки тоншої вовни, забуваючи, що цю саму вовну, хоч яка вона тонка, носила колись на своїй спині вівця, яка була нічим іншим, як вівцею. Дивує утопійців також те, що золото, за своєю природою таке нікчемне, тепер усяди на землі в такій великій ціні, і цінують його більше, ніж людину, хоч саме людина надала йому цінності, вживаючи для своїх потреб. Доходить до того, що якомусь тупаку, в

якого розуму не більше, ніж у пня, так само нечесному, як і дурному, підлягає безліч розумних і добropорядних людей лише через те, що йому дісталася велика купа золотих монет. А якби випадок або якийсь юридичний виверт закону (котрий не гірше від випадку може поставити все догори дном) забрав оцю купу грошей в отого пана й віддав наймерзеннішому гульцяві з усієї його челяді, тоді, ясна річ, пан перейшов би на службу до свого слуги як додаток і доважок до його грошей. Але більше дивуються утопійці й відчувають відразу до безумства тих людей, які шанують багатіїв, немов богів, хоч вони цим багатіям нічим не зобов'язані й від них незалежні. Ці дурні поважають їх тільки за те, що вони багаті, хоч чудово знають осоружну скупість багатіїв і не сумніваються в тому, що, поки ті живуть, їм з величезної купи грошей не перепадє жодного мідяка.

Такими й подібними поглядами утопійці завдячують частково вихованню, бо вирости вони в державі, звичай якої дуже різняться від наших нісенітниць, а частково — літературі й науці. Щоправда, в кожному місті є невелика кількість людей, які, звільнені від інших видів праці, присвячують себе науці. Це якраз ті, у кого вже в дитинстві помічено незвичайні здібності, неабиякий розум та потяг до знань. Зрештою, в Утопії всі діти і значна частина народу, чоловіки й жінки, тягнуться до освіти, присвячуючи навчанню, як було вже сказано, щоденно кілька годин, вільних від праці. Навчальні предмети утопійці вивчають своєю мовою. Вона не бідна на слова, милозвучна і точніше від інших мов передає думки того, хто говорить. Ця мова, лише з деякими відхиленнями в різних місцях, розповсюджена на значній частині того світу.

До нашого прибуття утопійці навіть не чули про всіх тих філософів²³, імена яких славні у цьому відомому нам світі. Все ж у музиці, діалектиці²⁴, арифметиці та геометрії вони домоглися майже тих самих результатів, що й наші вчені. Зрештою, якщо утопійці у всіх галузях зрівнялися з нашими давніми вченими, то відстали порівняно з досягненнями нових діалектиків²⁵. Річ у тім, що вони не придумали жодного з тих витончених правил про обмеження, узагальнення й підставлення²⁶, які тут повсюдно вивчають діти за так званою «Малою логікою». Далі, «другі інтенції»²⁷ не тільки не стали в утопійців предметом глибшого дослідження, а й ніхто з них не міг побачити так звану «саму людину взагалі»²⁸, хоч, як ви

знаєте, вона настільки велика, що більша за будь-якого гіганта.

Зате утопійці дуже добре обізані з рухом небесних тіл. Вони придумали майстерні прилади різного виду, за допомогою яких дуже точно визначають рух і положення Сонця та Місяця, а також інших світил, за якими можна спостерігати на їхньому небосхилі. А втім, їм навіть уві сні не сниться про дружбу і чвари планет²⁹ та про оманливе ворожіння на зірках. На основі деяких прикмет, відомих їм з великого досвіду, вони передбачають дощі, вітри та інші зміни погоди. Щодо причин усіх цих явищ, припливу і відпливу морів, їхньої солоності, та й взагалі щодо походження і природи неба й всесвіту, то утопійці розмірковують подібно до наших давніх філософів. Ці останні бувають іноді неодностайні між собою, так само й утопійці, подаючи нові пояснення явищ, висловлюють різні погляди і не доходять до повної згоди.

У тому розділі філософії, де мова йде про моральність³⁰, утопійці розглядають ті ж питання, що й ми: вони розмірковують про блага духовні, тілесні й зовнішні³¹, далі — про те, чи назва «благо» підходить до всіх благ, чи тільки до духовних прикмет. Вони розглядають питання про добродішність і насолоду. Але найбільшу розбіжність у поглядах викликає питання, чи щастя залежить від однієї умови, чи від багатьох. Але стосовно цього вони, як видно, вперто схилиються до погляду, який відстоює насолоду³². В ній вони вбачають або єдиний, або найважливіший чинник людського щастя. Як не дивно, утопійці, захищаючи такий життєрадісний погляд, вдаються до релігії, хоч вона за своїм духом поважна, сувора й здебільше сумна та непростувлива. Вони розмірковують про щастя, поєднуючи деякі релігійні положення з філософією, яка спирається на розумові докази. Чинять вони так, бо вважають, що без допомоги релігії розум сам по собі надто слабкий і неспроможний дослідити, в чому полягає суть справжнього щастя.

Положення їхньої релігії такі: душа безсмертна й милістю божою створена для щастя; за чесноти і добродійства людини призначена нагорода після смерті, а за ганебні вчинки — кара. Хоч ці положення належать до царини релігії, однак, на думку утопійців, розум підказує довірити в них і прийняти їх. Вони без будь-якого вагання твердять, що якби відкинути ці положення, то хіба

людина не втратила б глузд і не прагнула б до насолоди всіма дозволеними й недозволеними засобами.

Одного лише треба остерігатись, а саме: щоб менша насолода не стала на заваді більшій, і не ганятися за такою, за яку довелося б заплатити стражданням. Вони вважають доказом вершини безумства прагнути до суворості та нелегкої доброчесності, не тільки відрікаючись від утіх життя, а й добровільно терплячи страждання без надії мати з цього яку-небудь користь, бо який тут глузд, коли, проживши все життя безрадісно, тобто нещасливо, після смерті нічого не одержиш.

Все ж, на їхню думку, щастя полягає не в будь-якій насолоді, а тільки в чесній і пристойній. Бо до такої насолоди як до найвищого добра тягне нашу природу сама доброчесність, якій протилежний філософський напрямок³³ приписує виключне право робити людей щасливими. Доброчесність ці філософи визначають як життя, згідне з законами природи³⁴, бо до нього нас покликав бог. Треба йти за тим потягом природи, який слухається розуму, коли доводиться вирішити, до чого варто прагнути, а чого уникати. Розум насамперед розпалює в людей любов і пошану до величі божої, якій ми завдячуємо й тим, що існуємо, й тим, що можемо бути щасливими; розум нас повчає і заохочує, щоб ми й самі жили по змозі безтурботно та радісно, а також допомагали іншим досягти того самого, відповідно до природного братства. Ніколи не було ні такого суворого й ревного прихильника доброчесності, ні неблаганного ненависника насолоди, який радив би тобі тільки виснажливу працю, неспання і сум та одночасно не закликав би тебе облегшувати в міру сили злигодні й горе інших людей. І вважав би гідним похвали проповідувати в ім'я людяності думку про те, що людина людині повинна допомагати й втішати її. Найблагороднішим і найпритаманнішим природі людині прикладом доброчесності є те, коли хтось намагається втішати інших у горі, усувати журбу, повертати їм радість життя, тобто насолоду. Якщо це так, то чому природа не спонукає нас, щоб кожний робив те саме для себе самого? Виходить одне з двох: приємне життя, тобто сповнене насолод, треба визнати чимось поганим або чимось добрим; якщо чимось поганим, то не слід не тільки намовляти до такого життя, а й з усієї сили відмовляти інших від нього, як від шкідливого й згубного; якщо ж приємне життя є чимось хорошим, то тоді ти не тільки можеш, а й повинен наvertати

інших до такого життя. Коли так, то чому б не схилити до нього перш за все самого себе? Тобі слід бути не менш доброзичливим до себе, ніж до інших. Адже природа, спонукаючи творити добро заради інших, не загадує тобі бути немилосердним до власної особи.

Отже, сама природа, твердять утопійці, приписує нам приємне життя, тобто насолоду, як основну мету всіх наших дій; а добродесність вони визначають як життя, згідне з вказівками природи. Природа закликає людей до взаємодопомоги заради щастя в житті (це вона робить цілком слушно, бо ніхто не піднімається понад долю людського роду настільки високо, щоб природа виключно про нього турбувалася; вона всім без винятку однаково сприяє, наділивши всіх однаковим виглядом). Тому природа велить тобі пильно стежити за тим, щоб ти, дбаючи про власну користь, не кривдив інших.

У зв'язку з цим, на думку утопійців, слід так само дотримуватися угод, укладених між приватними особами, як і шанувати суспільні закони³⁵ про розподіл життєвих благ, тобто основ насолоди, що їх обнародував добрий правитель або затвердив одностайно народ, не утискуваний тиранією й не обманутий ніякими хитрощами. Турбота про свої вигоди без порушення законів — справа розсудливості, а дбати, крім того, ще про інтереси суспільства — доказ любові до батьківщини. Нищити чиясь щастя, аби будувати своє з кривдою для інших, — несправедливо. І, навпаки, відмовляти собі в якійсь насолоді, щоб дати її іншим, — це обов'язок людинолюбства й доброзичливості; а користь, яку ми маємо, переважає те, що ми віддаємо. Бо за добрі вчинки люди віддячують добром, до того ж сама свідомість добродетельності й спогади про любов та прихильність тих, кому ти зробив добро, дають душі більше втіхи, ніж тілесна насолода, від якої ти утримався.

Насолодою називають вони всякий стан або рух тіла й душі, перебування в якому приносять насолоду згідно з природним потягом. Недарма вони роблять додаток про природний потяг. Бо приємним від природи є те, до чого прагне людина не шляхом кривди, завданої іншим; і те, заради чого не втрачається інша, більша приємність; і те, за чим не йде страждання; і те, чого прагне не тільки чути, а й здоровий глузд. З другого боку, є втіхи, суперечні з природою, що їх люди на підставі якоїсь облудної домовленості уявляють собі солодкими, немовби від людини залежить змінювати суть речей та їхні назви. Утопійці

дотримуються погляду, що всі такого роду насолоди анітрохи не дають щастя, а, навпаки, заважають здобути його. Бо коли хтось раз знайшов у них смак, то немає в нього місця для справжніх і природних утіх, а душу цілком опановують фальшиві погляди на насолоду. Адже в дуже багато таких речей, що за своєю суттю не мають у собі нічого приємного, навпаки, значна їх частина містить у собі чимало гіркоты, але внаслідок зіпсованого смаку вони вважаються не те що за найвищі насолоди, а й навіть за основний смисл життя.

До того роду людей, які ганяються за фальшивими насолодами, утопійці зараховують тих, про кого я раніше згадував: це люди, яким здається, що чим кращий у них одяг, тим кращі вони самі. У цьому випадку вони припускаються подвійної помилки. Насамперед, думаючи, що їхній одяг кращий, вони помиляються не менше, ніж вважаючи самих себе за кращих. Якщо ж узяти до уваги корисність одягу, то чому тонша вовна має бути кращою від грубшої? Але такі люди гнуть кирпу, немов вони насправді відрізняються від інших, а не тільки уявляють собі свою вищість, впевнені, що їх власна ціна стає вищою від чепурного одягу. Внаслідок цього, ніби з повним правом, вони вимагають для себе через вишуканий одяг особливої пошани, на яку, гірше одягнені, вони й не наважилися б розраховувати, і обурюються, коли на них не звертають досить уваги.

А хіба не доводить тобі ж глузоти жадоба незаслужених і нікому не потрібних почестей? І справді, яку природну й справжню приємність може принести те, коли хтось зніме капелюха перед тобою або схилить коліна? Чи це зніме біль у твоїх колінах? Або вилікує голову від божевілля? У полоні фальшивих поглядів на насолоду перебувають ті, що самі собі правлять лестощі й плещуть у долоні, тому що їм випало на долю народитися від знатних предків, довгий ряд яких вважався багатим, особливо завдяки великим землеволодінням (річ у тім, що сьогодні знатність полягає в багатстві). Ця знатність, на їхню думку, ні на волосинку не зменшиться, хоч би предки їм нічого не залишили із своїх багатств або якби вони самі розтривкали спадок.

Сюди ж утопійці зараховують тих, що, як я згадав, за хоплюються перлами й коштовними камінцями³⁶, до того ж уявили собі, що вони прирівнюються до богів, коли їм пощастить одержати якийсь рідкісний екземпляр каменя,

особливо такий, що його в цей час у їхньому середовищі найбільше цінують. Адже не у всіх і не завжди цінуються ті самі коштовні камені. Але любителі коштовностей купують такий екземпляр завжди у натуральному вигляді, без золотої оправы, і тільки тоді, коли продавець поклянеться їй дасть за поруку, що ця перлина чи коштовний камінь — справжні. Настільки вони бояться, щоб їхній зір не обманули підробними, замість показати справжні! Чому б тобі не втішатися підробним камінцем, коли твоє око не відрізняє його від справжнього? Далєбі, обидва камінці повинні мати для тебе таку цінність, як для сліпого. А що говорити про тих, що зберігають великі багатства не з метою, щоб ними користуватись, а дивитися з насолодою на купу золотих грошей? Чи вони відчують справжню радість, чи скоріше всього тішаться нагодою втіхи? Або чи щасливими назвеш тих, які, опановані протилежною вадою, ховають золото, щоб ніколи ним не скористатися, а може, і взагалі більше не побачити? Виходить так: боячись, щоб не втратити золото, вони насправді його втрачають. Хіба це не втрата, коли хтось закопує золото в землю, позбавляючи себе і, певно, інших можливості зробити з нього вжиток? Але, сховавши скарб, ти тішишся нестямно, неначе вже цілком позбувшись клопоту. Припустимо, що хтось викраде скарб, а ти, не знаючи про крадіжку, вмиш через десять років; хіба протягом усіх тих десяти років, які ти прожив після крадіжки, не однаково було б тобі, чи його вкрадено, чи він цілий? Так чи інакше, тобі від цього не буде ніякої користі.

До цих безглузвих утіх утопійці зараховують також гру в кості (про цю нерозумну розвагу вони знають з чуток, а не з власного досвіду), далі — полювання³⁷ й птахоловство. Що це за приємність, кажуть вони, кидати безліч разів гральні кості на дошку? Навіть якби в цьому була якась насолода, то від частого повторення рухів нарешті з'явиться пересичення. Так само виття й гавкіт собак повинні викликати радше відчуття відрази, аніж насолоди. І чому більшу втіху дає дивитись, як собака женеться за зайцем, ніж собака — за собакою? Адже в обох випадках ідеться про те саме: вони біжать, якщо біг дає тобі задоволення. А якщо тебе приваблює надія побачити вбивання звірів і очікування тієї хвилини, коли на твоїх очах шматовані звірі будуть гинути, то споглядання того, як собака розриває зайчика, сильний — безсило, лютий — боязкого й похливого, жорстокий — невипного, повинне

найімовірніше викликати відчуття жалю. Тому утопійці передали полювання різникам, як справу, недостойну вільної людини (вище ми вже згадали, що цим ремеслом займаються в них раби). Вони вважають, що полювання — найнікчемніший вид різницького ремесла, а інші види й корисніші, й гідніші поваги, бо тут різники приносять велику користь і забивають тварин тільки в разі необхідності. А мисливець знаходить у вбиванні беззахисного звірка лише лусту розвагу. На думку утопійців, люди, які з насолодою приглядаються до мордування звірів, або від природи жорстокі, або стали жорстокими від зловживання такого роду розвагами. Хоч переважно люди в таких і подібних «утіхах» вбачають якусь приємність, однак утопійці дотримуються погляду, що вони не мають нічого спільного із справжньою насолодою. Бо те, що ці «втіхи» дарують людям приємність, яка здається їм насолодою, ніяк не змушує утопійців відступати від своєї думки. Вони твердять: причина цього полягає не в природних властивостях явища, а в спотвореній звичці людей. Внаслідок цього люди гірке приймають за солодке. Подібно до того, як вагітним жінкам через зіпсутий смак здається, що смола та сало солодші від меду. Однак нічий погляд, спотвореній хворобою чи звичкою, не може змінити ні природи будь-якої речі, ні природи насолоди.

Утопійці розрізняють багато видів насолод, які вони називають справжніми; одні з них належать до духовних, інші — до тілесних. Духу приписують ту приємність, яку породжує споглядання істини. Сюди ж належить приємний спогад про гарно прожите життя й непохитна надія на майбутнє блаженство.

Тілесні насолоди поділяються на два види. Перший — той, що дає почуттям очевидну приємність. Це буває тоді, коли відновлюються клітини, які використала внутрішня теплота, а відновлюються вони за допомогою їжі й питва. Інший вид насолоди має місце тоді, коли з тіла виводиться надмір чого-небудь. Це буває при очищенні шлунку від калу, при пологах чи коли заспокоюємо сверблячку чуханням або тертям. Але інколи насолода постає незалежно від того, чи задоволено потребу членів нашого тіла, чи звільнено їх від страждань; тоді насолода лоскоче, вражає й приваблює до себе наші почуття якоюсь таємною активною силою; такої насолоди ми зазнаємо, наприклад, слухаючи музику.

Другий вид тілесної насолоди полягає, на думку утопій-

ців, у спокійному і врівноваженому стані тіла, тобто у здоров'ї, не підірваному недугами. Справді, якщо людину не мучить ніякий біль, то здоров'я тішить її само собою навіть без участі насолоди ззовні. Щоправда, хоч насолода такого роду не така помітна і не так відчутна, як неборне прагнення їсти або пити, проте багато людей вважають здоров'я за найбільшу насолоду. Майже всі утопійці обстоюють погляд, що здоров'я — це велике благо, основа й передумова всіх радощів, бо тільки здоров'я забезпечує нам спокійні й бажані умови життя, без нього й мови не може бути про будь-яку насолоду. А такві стан, коли людина, щоправда, не страждає, але й не має здоров'я, утопійці називають швидше заціпенінням, ніж насолодою.

Після жвавого обговорення утопійці вже давно відкинули думку тих, що радили не вважати міцне й непорушне здоров'я за насолоду, мовляв, наявність насолоди можна відчути лише при дії зовнішнього чинника. І сьогодні майже всі вони погодились на тому, що здоров'я є основною умовою насолоди. Якщо, кажуть вони, з хворобою пов'язаний біль, який є такий невблаганний ворог насолоди, як хвороба — здоров'ю, то чому, в свою чергу, хороший стан здоров'я не може нас радувати? На їхній погляд, тут немає значення, чи ми скажемо, що хвороба є стражданням, чи страждання — супутником хвороби, все ж наслідок в обох випадках той самий. Тому якщо здоров'я є само собою насолодою і неминуче породжує її, як вогонь створює тепло, то так чи інакше немає сумніву, що насолода супроводить тих, хто втішається здоров'ям. Крім того, коли ми їмо, кажуть вони, хіба тоді не відбувається боротьба здоров'я, яке почало занепадати. І їжа тут вірний помічник проти голоду. Коли ж здоров'я поступово міцнішає, то саме завдяки цьому ми відчуваємо ту насолоду, що додає нам бадьорості. Невже здоров'я, яке знаходить радість у боротьбі, не радітиме, здобувши перемогу? Невже, повернувши собі нарешті колишню силу, до чого вперто прагнуло впродовж довгої боротьби, воно зразу заціпеніє, замість того щоб пізнати свої переваги й оцінити їх як слід? Тим-то утопійці вважають, що твердження, начебто здоров'я не можна відчуту, дуже далеко від правди. Хто, питають вони, будучи бадьорим, не відчуває себе здоровим, якщо він справді здоровий? Невже хто-небудь може перебувати в стані такого заціпеніння або ле-

таргії, що не визнає, як дороге і втішне йому здоров'я? А що таке втіха, як не інша назва пасолоди?

Утопійці високо цінують духовні пасолоди, їх вони вважають першими й найголовнішими. Переважна частина духовних насолод походить, на їхній погляд, із вправ у чеснотах і свідомості бездоганного життя. З-поміж насолод, що їх дає нам тіло, пальму першості вони віддають здоров'ю, бо до смачної їжі й напоїв, а також до всього, що може дати нам чуттєву насолоду, ми повинні прагнути, але лише заради здоров'я. Усе це прisme само собою, але настільки, наскільки воно протидіє недужі, яка непомітно підкрадається. Тому мудра людина скоріше буде уникати хвороб, ніж звертатися до лікарів, радше буде приборкувати біль, аніж шукати втішення в людей. Тому краще обходитися без нікчемних насолод, ніж бути на поведі в них. Але якщо хтось все-таки вважає, що насолоди такого роду дають йому задоволення, то неодмінно повинен погодитися, що він лише тоді почуватиме себе найщасливішим, коли доведеться йому впродовж життя постійно відчувати голод, спрагу, сверблячку й заспокоювати їх їдою, питвом, чуханням та натиранням. Хто, однак, не бачить, що таке життя не тільки огидне, а й жалюгідне? Певна річ, ці насолоди найнікчемніші із усіх, оскільки найменш чисті. Вони ніколи не з'являються інакше, як у супроводі протилежних прикросців. Так, з насолодою від їди пов'язаний голод, причому в нерівній мірі; чим настирливіше почуття голоду, тим воно довше триває: воно виникає раніше від насолоди і зникає лише одночасно з її припиненням. Так ось такі насолоди, як гадають утопійці, не слід дуже цінити, хіба що настільки, наскільки вони краще потрібні. Все ж утопійці радіють і цим насолодам, безмежно вдячні природі, яка, мов добра мати, з найніжнішою ласкою вабить своїх дітей навіть до того, що треба виконувати постійно з необхідності. Справді-бо, як гидко було б жити, якби як і інші хвороби, що рідше нам дошкуляють, так і нестерпне відчуття голоду та спраги довелось б нам заспокоювати прийманням отрути і гірких ліків.

Утопійці дбайливо беруть красу, силу, моторність, як особливо цінні й приємні дари природи. Мало того, природа так уже влаштувала, що ті насолоди, яких ми зазнаємо за посередництвом слуху, зору та нюху, стали виключно властивістю і особливістю людини, бо жодне інше живе створіння не дивується предивній будові й красі всесвіту і не насолоджується приємними запахами (у тварин них

служить лише для того, щоб розпізнати потрібну їжу), а також не відчуває різниці між гармонійними і негармонійними сполученнями звуків — все це, підкреслюю, утопійці розглядають як якусь приємну приправу до життя. У всьому цьому дотримуються такого правила: менша насолода не повинна стояти на заваді більшій, насолода не повинна породжувати будь-яке страждання, яке, за їхніми словами, є неминучим наслідком бридкої насолоди. Далі, вони вважають, що з погордою ставитися до краси, ослаблювати силу, перетворювати свою проворність у лінощі, виснажувати тіло постами, шкодити здоров'ю, нехтувати різними принадами природи є ознакою вершини безумства, жорстокості щодо себе самого й неймовірної невдячності щодо природи. Це значить відрікатися від усіх її добродійств і відмовлятися від своїх зобов'язань перед нею. Це можна сяк-так зрозуміти, коли хтось робить таке, нехтуючи своїми вигодами заради невсипущої турботи про добро інших чи суспільства взагалі, сподіваючись одержати за свою пожертву більшу нагороду від бога. Інакше було б безглуздом мордувати себе самого без користі для кого-небудь задля примарної добродійності або для того, щоб мати силу легше переносити нещастя, які, можливо, ніколи й не прийдуть. Такі їхні погляди на добродійність і насолоду. Вони вірять, що коли релігія, послана з неба, не вселить людям чого-небудь святішого, то з допомогою людського розуму не можна знайти нічого правдивішого. Розглядати, чи їхні погляди правильні, чи ні, нам не дозволяє час та й немає потреби. Ми поставили перед собою завдання лише розповісти про звичай утопійців, а не захищати їх. У всякому разі, яким би не був їхній державний устрій, я твердо переконаний: ніде немає кращого суспільства й щасливішої держави.

Тілом утопійці моторні й бадьорі; сили мають більше, ніж можна чекати від їхнього зросту; хоч він ніяк не малий. Незважаючи на те, що земля в них не скрізь урожайна й клімат недосить здоровий, вони захищають себе від шкідливих атмосферних впливів поміркованістю в їжі, а родючість ґрунту намагаються поліпшити кращим обробітком. Внаслідок цього у жодного народу немає більшого врожаю та приплоду худоби; тут люди довговічні, наражені на менше число хвороб. Можна там спостерігати, що не лише хлібороби старанно виконують свої звичні роботи, щоб своєю вмілою працею допомогти землі малородючій. Далі, там можна побачити, що люди влучно викорчо-

вують ліс в одному місці, а насаджують в іншому. У цих випадках ідеться не лише про родючість ґрунту, а й про облегшення перевозки; щоб дрова були ближче до моря або до самих міст, бо перевозити хліб з віддалених місцевостей сухопутним шляхом набагато легше, ніж дрова. Утопійці — народ привітний, життєрадісний, здібний, охочий до дозвілля, а коли треба, досить звиклий до виснажливої праці. Зрештою, в інших відношеннях утопійці не заповзятливі. Зате в розумових заняттях невтомні.

Коли утопійці дізналися від нас про грецьке письменство й науку ³⁸, то з дивовижною наполегливістю старались ознайомитись з ними в нашому викладі. Що ж до латинського письменства ³⁹, то, як ми помітили, воно не дуже припало їм до вподоби. Так, ми почали з ними читати по-грецькому радше для того, щоб виконати їхнє бажання, ніж у надії, що з цього що-небудь вийде. Але досить нам було трохи продовжати заняття, як старанність утопійців переконала нас у тому, що наша праця не пішла марно. Вони легко відтворювали букви, правильно вимовляли звуки, дуже швидко запам'ятовували слова, надзвичайно точно їх перекладали, так що ми були вкрай вражені їхніми успіхами. Щоправда, переважну більшість з них становили ті, хто не лише самохіть узявся за вивчення грецької мови, а й за наказом сенату. Були це люди зрілого віку, вибрані з-поміж найздібніших учених. Минуло несповна три роки, і вони чудово засвоїли мову: вільно читали твори кращих письменників, хіба що цьому на перешкоді ставало слотворення тексту. Вони легко оволоділи грецькою мовою, припускаю, тому, що вона до деякої міри споріднена з їхньою. Я підозрюю, що цей народ походить від греків, бо в їхній мові, зрештою, близькій до перської, зберігаються деякі сліди в назвах міст і службових осіб. Коли я вибирався у четверту подорож, то взяв з собою на корабель замість товару чималу паку книжок, оскільки твердо вирішив краще не вертатися ніколи, ніж надто скоро. Отож від мене вони одержали в подарунок багато творів Платона, ще більше — Арістотеля, а також книгу Теофраста про рослини ⁴⁰, на жаль, пошкоджену в багатьох місцях. Річ у тім, що під час вашого плавання ця книга, якою ніхто не цікавився, потрапила до мавпи, а вона, пустуючи й граючись, повиривала там і сям декілька сторінок і подерла їх. Із авторів граматик у них є тільки Ласкаріс ⁴¹, бо Федора ⁴² я не привіз із собою; із словників мають лише Гесіхія ⁴³ і Діоскоріда ⁴⁴. Утопійцям дуже по-

добаються твори Плутарха⁴⁵, захоплюються вони дотепами й витопченим стилем Лукіана⁴⁶. З поетів у них є Арістофан⁴⁷, Гомер⁴⁸, Евріпід⁴⁹ і Софокл⁵⁰, надрукований дрібним шрифтом Альда⁵¹; з істориків — Фукидід⁵² і Геродот⁵³; є також Геродіан⁵⁴. Мало того, мій товариш Тріцій Апінат⁵⁵ привіз із галузі медицини декілька невеликих творів Гіпнократа⁵⁶ і «Мале мистецтво» Галена⁵⁷. Ці книги вони дуже цінують. Хоч, порівняно з іншими народами, утопійці відчують далеко меншу потребу в медицині, все ж вона віде не знайшла більшої пошани саме тому, що знання медицини вони цінують урівень з найкращими й найкориснішими галузями філософії. Досліджуючи за допомогою філософії таємниці природи, вони вважають, що не лише зазнають від цього незвичайної насолоди, а й здобувають прихильність її творця й правителя. На їхній погляд, він, подібно до того, як це роблять інші майстри із своїми творами, відкрив перед людиною будову цього світу для оглядання і споглядання (одну лише людину він зробив здатною для такого подиву). Тим-то йому по душі більше допитливий і вдумливий спостерігач, шанувальник його творіння, ніж той, хто, мов нерозумна тварина, байдуже і по-дурному нехтує таким величним і гідним подиву видовищем.

Тому природні здібності утопійців, підсилені науками, напрочуд яскраво виявляються у винаходах, які можуть допомогти якимсь чином створенню життєвих вигод. Проте двома винаходами вони зобов'язані нам, а саме: друкарством та виробництвом паперу, але й у цьому відношенні вони мають неабиякі заслуги. Хоч ми й показали їм літери, надруковані Альдом в паперових книгах, і розповіли, з чого виготовляється папір та про можливість друкувати на ньому літери, однак не зуміли як слід це пояснити, бо ніхто з нас достоту не тямив ні в одному, ні в другому. Але всі самі вмить проникливо зметикували, що і як. Досі вони писали на шкірі, корі та папірусі, а тепер невідкладно спробували виготовляти папір і друкувати літери. Щоправда, спочатку це в них не дуже виходило, проте невдовзі після неодноразових спроб вони досягли помітних успіхів у книгодрукуванні й у виготовленні паперу, настільки вражаючих, що якби в утопійців були інші грецькі книги, то вони мали б удосталь їх копій. А тепер у них з грецької літератури немає більше від того, що я вже згадав, але ті твори, які в них є, вони зуміли розмножити за допомогою друку в багатьох тисячах копій.

Утопійці доброзичливо приймають кожного, хто приїжджає до них оглянути їхню країну, особливо того, хто відзначається винятковим талантом або ж знанням багатьох країн, здобутих у далеких подорожах. З цієї причини й наш приїзд був їм приємний. Вони з цікавістю слухають, що діється скрізь у світі. Зрештою, заради торгівлі не дуже часто до них причалюють кораблі. Бо що можна привозити їм, крім заліза? Адже золото й срібло кожний волів би радше вивезти з Утопії. Те, що треба вивозити від них, вони вважають за краще вивозити самі, ніж надавати це право іншим. Бо зацікавлені в тому, щоб докладніше пізнати навколишні народи, та й не втратити досвіду й навиків у мореплаванні.

Про рабів

Рабами утопійці не вважають ні військовополонених (крім тих, кого вони самі взяли в бою у полон), ні дітей рабів, ні, нарешті, тих, кого можна купити в інших народів як рабів. Але вони перетворюють на рабів тих, хто в них заплімається ганебним злочинцем, або тих, хто в чужоземних містах був засуджений до страти за вчинене ним тяжке злодіяння. Такого роду рабів у них найбільше, бо багатьох з них утопійці купують іноді за дешеву ціну, а частіше одержують безплатно. Усі раби постійно перебувають на роботі, до того ж закуті в кайдани. До рабів — своїх земляків, утопійці ставляться суворіше: вони, на їхню думку, є гіршими злочинцями і через те заслужили більшої кари, бо не змогли себе втримати від злочинності, хоч прекрасне виховання належно підготувало їх до чесного життя.

Інший рід рабів становлять працюючі й бідні трудівники з іншої країни, що приїжджають в Утопію і добровільно віддають себе в рабство. До них утопійці ставляться доброзичливо й поведуться з ними майже так само м'яко, як з громадянами, лише з тією різницею, що дають їм трохи більше роботи, до якої ті звикли. Коли хтось з них хоче виїхати, що трапляється рідко, того не затримують проти волі і не відпускають з порожніми руками.

Хворих, як я сказав, утопійці доглядають дуже дбайливо й докладають усіх зусиль, щоб вернути їм здоров'я за допомогою ліків або відповідної їжі. Мало того, хворих на невиліковні недуги вони втішають як можуть: сидять

біля них, розмовляють з ними, подають усіляку допомогу. Зрештою, коли хвороба не лише невиліковна, а й спричиняє постійні страждання, тоді священники й службові особи переконують хворого, що оскільки він уже неспроможний впоратися з будь-якими життєвими обов'язками, став тягарем для себе й інших і, так би мовити, пережив свою смерть, то йому слід не затягувати далі свою біду і погубу, а погодитися відважно вмерти⁵⁸, тому що життя для нього стало суцільною мукою. Цей вчинок його буде розумним, бо він смертю перерве не втіхи, а муки, до того ж його вчинок буде благочестивим і святим через те, що він послухається порад священиків, тобто тлумачів волі божої. Ті, кого вони переконують, позбавляють себе життя добровільно: або голодуванням, або їх присипляють. Якщо ж невиліковно хворий хоче жити далі, то утопійці дотримують його з такою ж відданістю. Вони переконані, що відійти з життя в такий спосіб — це почесна смерть. Якщо ж хтось накладе на себе руку без згоди священників та сенату, то його ніде не ховають і не спалюють, а із зневагою кидають у якийсь болото.

Жінки виходять заміж не раніше вісімнадцяти років, а чоловіки одружуються, коли їм виповниться двадцять два роки. Якщо випадково виявиться, що юнак або дівчина до шлюбу перебували в любовному зв'язку, його і її суворо карають; їм не дозволяють одружуватись, хіба що правитель своєю милістю пробачить їм вину. Батько і мати сім'ї, в будинку яких стався цей ганебний вчинок, наражаються на велику ганьбу, тому що вони недобросовісно виконали свій обов'язок нагляду за дітьми. За цей вчинок утопійці карають дуже суворо, тому що турбуються про майбутнє паступного покоління. Адже якщо не утримувати людей від безладного любовного співжиття, то подружжя любов рідко може з'єднати їх настільки, щоб вони прожили дружно все своє життя і терпіли всі труднощі, які воно приносить.

Далі. При виборі подружньої пари утопійці суворо й точно дотримуються, як нам здавалося, безглуздого й смішного звичаю. Річ у тім, що літня шановна матрона показує там женихові наречену — хай це буде дівчина чи вдова — голою, і, навпаки, якийсь поважний чоловік ставить перед дівчиною голого жениха. Коли ми згнали цей звичай і висміяли його як щось безглузде, утопійці, навпаки, не могли надивуватися неймовірній глупоті інших народів. Якщо йдеться про купівлю мула, кажуть вони, де тре-

ба витратити невелику суму грошей, люди бувають дуже обережні. Хоч мул і так майже голий, вони відмовляються його купити, поки не знімуть з нього сідло і не стягнуть всієї збруї, щоб, мовляв, під цими покривами не було сховано якоїсь виразки. А при виборі дружини, який наперед має визначати щастя чи незгоди в їхньому сімейному житті, вони поводяться так безвідповідально, що всю жінку оцінюють лише по обличчю, яке не набагато більше за ширину долоні, в той час як решта тіла схована під одежею. Ось і одружується парубок, ризикуючи зробити своє життя нещасним, якщо потім помітить у дружини якусь рязючу ваду. Адже не всі такі мудрі, щоб звернути увагу лише на вдачу. Зрештою, навіть мудреці не від того, щоб у їхніх жінок духовні прикмети поєднувалися з вродою. У всякому разі, під шатами може ховатися огидна потворність тіла, що здатна цілком відвернути серце чоловіка від жінки, коли вже не буде змоги її здихатись. Якби така бридота трапилася внаслідок якогось нещасливого випадку вже після одруження, то кожному треба коритися своїй долі, а взагалі закони не повинні допускати того, щоб хто-небудь до шлюбу потрапив у пастку. Подбати про це треба було тим більше, що утопійці — єдині із жителів тих країн, які задовольняються однією дружиною. Шлюб у них розривається дуже рідко й не інакше, як смертю; винятком буває перелюбство або нестерпна вдача. У цих двох випадках сенат дає ображеній особі право одружитися вдруге. Особа ж, винна в перелюбстві, приречена весь свій вік бути з тавром ганьби і в безшлюбності. Ні в якому разі не дозволяють покидати дружину проти її волі, якщо вона пі в чому не провинилась, а тільки через те, що спіткало її якийсь каліцтво. Вони вважають недопустимою жорстокістю покидати когось тоді, коли він особливо потребує втішення, і не виявити твердої й належної вірності до старості, яка приносить хвороби і сама є хворобою. Зрештою, іноді трапляється, що коли вдачі подружньої пари недосить схожі між собою й обидві сторони знаходять собі тих, з ким сподіваються жити щасливіше, то, розлучившись за обопільною згодою, вони беруть новий шлюб. Але це можливе лише за згодою сенату, який не допускає розлучень, поки його члени разом із своїми жінками не розглянуть справу якнайдокладніше. Та й у цьому випадку справа не з легких, бо утопійці знають, що легка надія на новий шлюб ніяк не сприяє зміцненню подружньої любові.

Порушників шлюбних узів карають тяжким рабством. Якщо обидві винні особи були одружені, то скривджені при бажанні можуть покинути перелюбників і взяти шлюб між собою або з ким захочуть. Але якщо хтось із скривджених і надалі любить свою половину, незважаючи на її недостойну поведінку, то закон не розриває шлюбу при наявності в скривдженого бажання супроводити засудженого на тяжкі роботи. Трапляється інколи, що розкаяння одного й щира відданість другого, викликавши співчуття правителя, повертають винуватцю волю. Але за повторний злочин карають уже смертю.

За інші злочини пійкий закон не встановлює ніякої певної кари, але за кожну страшну й ганебну провину кару призначає сенат. Чоловіки напоумляють жінок, батьки — дітей, якщо тільки вони не скоять тяжкого злочину, за який треба карати привселюдно. Звичайно, за найтяжчі злочини винуватців карають рабством. На думку утопійців, рабство достатньо суворе для злочинців, та й вигідніше державі, ніж відразу страчувати винних і звільнитися таким чином від них. Своєю працею вони принесуть більше користі, аніж смертю, та й їхній приклад на довгий час відстрахуватиме інших людей від подібного зодіяння. Якщо ж і при такому поводженні з ними вони почнуть знову бунтувати і опиратися, то їх врешті-решт убивають, як неприборканих диких звірів, яких ні в'язниці, ні кайдани неспроможні вгамувати. Але тих, що терпеливо зносять свою тяжку долю, не позбавляють надії. Коли ж вони від довгого страждання порозумішають і виявлять розкаяння, яке свідчило б, що свідомість злочину гнітить їх більше, ніж кара, то інколи влада правителя або голосування народу може пом'якшити їхнє рабство чи припинити його.

Намовляти до розпуски вважається не меншим злочином, ніж перелюбство. Взагалі утопійці при будь-якому ганебному злочині продуманий намір скоїти злочин прирівнюють до самого злочину. Обставина, що не дійшла до злочину, аж ніяк не може виправдовувати того, хто робив заходи для його здійснення.

Полюбляють утопійці блазнів. Ображати їх вважається великою ганьбою, а потішатися їхньою глупотою не забороняється, бо це, думають вони, виходить на добро самим блазням. Якщо хтось настільки поважний і суворий, що його не смішить жодна витівка або жодне смішне слово блазня, то такій людині не слід доручати турботу про нього. Вони бояться, що не буде достатньо піклуватися той,

якому блазень не принесе ні користі, ні розвеселить, хоч розважати людей — єдиний його хист.

Насміхатися з бридкості й каліцтва вважається ганьбою та соромом, але не для того, з кого сміються, а для насмішника, тому що безглуздо дорікати кому-небудь за його ваду, якої він не міг уникнути. Не дбати про природну красу є, на думку утопійців, ознакою лінощів і млявості, так само як доказом ганебної безсоромності вважається вдаватися до рум'ян. З досвіду вони знають, що ніколи вродою жінки не здобудуть прихильності чоловіків у такій мірі, як своєю порядністю й скромністю. Щоправда, дехто захоплюється однією тільки вродою, але прив'язати чоловіка може лише добродішність дружини та її слухняність.

Утопійці не тільки відлякують громадян суворими карами від аловичів, а й заохочують їх до чеснот, призначаючи почесні нагороди. З цією метою вони ставлять на площі статуї видатним мужам, які мали великі заслуги перед державою, на пам'ять про їхні славетні подвиги, а також для того, щоб слава предків правила для нащадків заохоченням і поштовхом до доблесті. Хто обманом хоче здобути яку-небудь посаду, той позбавляється надії на одержання будь-якої.

Живуть поміж собою утопійці дружно, тому що їхні службовці не зарозуміли й не залякують людей, отож їх називають батьками, і вони справді виправдовують цю назву. Ім утопійці виявляють належну пошану, і не доводиться вимагати її насильно. Навіть сам правитель не відрізняється ні розкішним одягом, ні короною; єдиною його відзнакою є жмутик колосків, подібно до того, як відзнакою первосвященика є воскова свічка, яку носять перед ним.

Законів у них дуже мало, бо для народу з таким суспільним ладом вистачає їх якнайменше. Вони навіть не схвалюють становища, яке є в інших народів, де при наявності безлічі томів законів та їхніх тлумачень немає порядку. Самі утопійці вважають украй несправедливим зв'язувати людей такими законами, кількість яких переважає можливість їхнього прочитання і які такі невиправдані, щоб хто-небудь міг їх зрозуміти. Мало того, вони зовсім не визнають адвокатів, які хитромудро розглядають справи та вивертливо тлумачать закони⁵⁹. По-їхньому правильним було б, коли кожний сам особисто вів би свою справу і безпосередньо розповів судді те, що намірявся сказати захисникові. Таким чином, буде менше крутіства

і легше буде дійти до істини. Поки говоритиме той, кого жоден захисник не навчив лукавства, суддя зможе вміло зважити всі подробиці й допоможе простодушним людям побороти всі викрутки хитрунів. Таке становище в судочинстві неможливе в інших народів через наявність купи невичайно заплутаних законів, а в утопійців кожний тямить у законах. Адже, як я сказав, законів у них обмаль. Крім того, чим простіше тлумачення закону, тим справедливішим вони його вважають.

За їхнім твердженням, закони видаються лише заради того, щоб нагадувати кожному громадянину про його обов'язки. Тонке тлумачення законів на руку лише дуже небагатом освіченим, бо тільки небагато можуть їх зрозуміти, в той час як простіший і ясніший зміст законів доступний для всіх. Далі, що стосується простого народу, який становить переважну більшість і найдужче потребує повчання, то йому байдуже — або зовсім не видавати законів, або виданий так тлумачити, що до його змісту можна докопатися лише за допомогою напружених і довготривалих розмірковувань. Простолудин з його нехитрим розумом не в силі збагнути усіх тонкощів, та й життя йому на це не вистачило б, тому що воно присвячене здобуванню засобів до існування.

Захоплюються цими їхніми порядками сусідні народи, вільні і незалежні (багатьох з них утопійці колись звільнили від тиранії). Отож ці сусіди звертаються до утопійців з проханням прислати їм службових осіб — одних на рік, інших — на п'ятирічку. Як закінчиться строк, їх з пошаною і похвалою відправляють назад, а з собою знову привозять на батьківщину нових. Звичайно, вдаючись до таких заходів, ці народи виявляють неабияку турботу про свою державу. Якщо її щастя і загибель залежать від вдачі службових осіб, то чи не найрозумніше буде вибирати таких, кого ні за які гроші не можна відвернути від чесного виконання своїх обов'язків? Підкупити утопійських службовців — марна річ, тому що їм незабаром треба повернутися додому. Громадян службові особи не знають і через те вони не можуть діяти під впливом шкідливого упередження чи ворожнечі. Як тільки ці два лиха — прихильність і корисливість — закоріняться в судах, то негайно підривають усю справедливість — найнадійнішу основу держави. Ті народи, які просять утопійців керувати ними, називаються в них «союзниками», а інших, кого

прихилили до себе добродійствами, вони називають «друзями».

Утопійці не зв'язуються з жодним із народів угодами, які інші народи укладають для того, щоб порушити, а потім їх поновити. «Навіщо здалася угода? — питають утопійці. — Хіба природа не досить міцно зв'язує людину з людиною? Невже можна подумати, що той, хто зневажає природний зв'язок, буде зважати на слова угоди?»

До такого висновку вони прийшли головним чином через те, що в країнах тієї частини світу угоди й союзи, укладені між правителями, звичайно дотримуються не особливо чесно. Так, в Європі, переважно в тих її місцевостях, де панує християнська віра й релігія, повага до угод священна і неперушна почасти завдяки справедливості і доброті правителів, почасти через пошану і страх перед папами. Вони як самі не беруть на себе нічого такого, чого не виконали б якнайсумлінніше, так і іншим мирським володарям велить усіма способами додержувати своїх обіцянок, а тих, що ухиляються, напоумляють пастирським осудом і суворістю⁶⁰. Вони цілком слушно вважають величезною ганьбою відсутність вірності угодам у тих людей, які називають себе вірними⁶¹.

А в тому Новому Світі, який екватор відділяє від нашого не стільки відстанню, скільки іншим життям і звичаю, ніхто не довіряє угодам. Чим численнішими і священнішими церемоніями супроводиться укладання угоди, тим швидше її розривають. Річ у тім, що неважко знайти в словах угоди привід до крутіїства. Інколи текст угоди навмисно так хитромудро пишуть, що ніколи не можна зв'язати договірних сторін настільки міцними узами, щоб їм не вдалося викрутитися й поглузувати з власних зобов'язань. Якби такі хитрощі, а, точніше, обман і шахрайство, виявилися б в угодах приватних осіб, який галас здійняли б бундючні володарі, — мовляв, це святотатство, за яке слід вішати. А ті, хто дає правителям такі поради, ще й чваняться, що це їх заслуга.

З цього можна зробити висновок: справедливість виявляється всього-на-всього чеснотою простих людей, скромною, дуже й дуже далекою від королівської величі. Або ж існують щонайменше дві справедливості: одна з них личить простому народові, ходить пішки й повзе по землі і, зв'язана по руках та ногах, не може перескочити огорожі; друга — привілей правителів; вона величавіша за народ-

ну і набагато вільніша в рухах, тому що їй усе дозволено. за виятком того, що не вигідно їй самій.

Отже, такі звичаї правителів, які погано додержують угод, є, на мою думку, причиною того, що утопійці не укладають ніяких угод. Якби вони жили тут, то, можливо, змінили б свою думку у цій справі. Хоча їм здається, що навіть якби додержувати угод якнайсумлінніше, то вже погано те, що взагалі усталилася звичка укладати їх. Саме внаслідок цієї звички народи, відділені один від одного на невеликому просторі⁶² невисоким пагорбом або яким-небудь струмком, уявляють, що вони не зв'язані ніякими природними узами, а народились ворогами та недругами й законно винищують один одного, якщо цьому не стоять на перешкоді угоди. Більше того, навіть після укладання угоди вони не об'єднуються в дружній союз, а залишають за собою можливість грабувати, оскільки в умови угоди не здогадались при її укладанні включити застереження, яке б це забороняло. Утопійці ж, навпаки, думають, що нікого не слід вважати ворогом, якщо він не вчинив тобі ніякої кривди. Узя ж природи сильніші за угоду, та й доброзичливість краще й тісніше з'єднує людей, ніж умови угоди.

Про військову справу

До війни утопійці відчувають велику відразу, як до справи воістину звірячої, хоч у жодній породі звірів вона не є таким частим явищем, як у людини. Всупереч звичаю майже всіх народів, вони вважають, що немає нічого неславноїшого від слави, здобутої на війні. Незважаючи на це, вони у визначені дні наполегливо вправляються у військовому ремеслі, причому не лише чоловіки, а й жінки. І робиться це тому, щоб не виявилось у них нездатних до війни, коли виникне необхідність воювати. Все ж вони не починають війни безпідставно, а лише в тому разі, коли доводиться захищати свої рубежі чи проганяти ворогів, які вторгнулися в країну їхніх друзів, або коли, змилосердившись над якимсь народом, гнобленим тиранією, доводиться своїми силами визволяти його від гніту тирана й від рабства, керуючись почуттям людинолюбства. Зрештою, допомогу друзям утопійці подають не завжди з метою, щоб захищати їх, інколи також, щоб відомстити за заподіяні їм кривди. Але діють вони так лише в тому ви-

падку, якщо покривджені ще до початку війни звернулися до них за порадою, а вони, перевіривши справу, вимагали від кривдників відшкодування, але не одержали його. Тільки тоді вони зважуються піти війною на призвідника війни. Так поведуться утопійці, коли вороги, наскочивши, забрали здобич, але далеко лютіше діють тоді, коли купці дружніх народів, де б це не було, під приводом справедливості стають жертвою несправедливого звинувачення, або внаслідок застосування до них несправедливих законів, або через перекручене тлумачення хороших законів. Саме з такої причини виникла війна, яку утопійці вели незадовго до нашого часу на захист нефелогетів проти алаополітів⁶³. Алаополіти нібито на законній підставі (так їм самим здавалось) скривдили нефелогетських купців. Чи вони діяли законно, чи це було безправ'я, у всякому разі, помстою за нього стала дуже жорстока війна, під час якої до сил і ненависті двох воюючих сторін додали свою допомогу й засоби навколишні племена. Як наслідок одні з квітучих народів зазнали сильного потрясіння, інші сильно занепали. Нещастя, що виникали одне за одним, закінчилися нарешті поразкою й поневоленням алаополітів, внаслідок чого вони перейшли під владу нефелогетів (бо утопійці воювали не за себе). До речі, поки держава алаополітів була в розквіті, ніхто не міг з ними зрівнятися в силі та могутності.

З такою жорстокістю утопійці мстять за кривди, навіть грошові, заподіяні їхнім друзям, а за власні відплачуються не такою мірою. Якщо вони зазнають майнової втрати через обман, з якою не зв'язане тілесне насильство, то, поки не одержать відшкодування, виявляють своє незадоволення лише тим, що утримуються від зносин з цим народом. Про своїх громадян утопійці дбають не менше, ніж про союзників, але грошову шкоду союзників вони сприймають важче, ніж власну. Річ у тім, що купці їхніх друзів, втрачаючи частину свого особистого майна, дуже переживають втрату. В громадян Утопії пропадає лише частина державного майна, причому такого, якого вдалося в країні і навіть з лишком, інакше вони не могли б вивозити його за кордон. Тому втрати ніхто не відчуває. Тимто вони вважають зайвою жорстокістю мстити за майнову шкоду смертю багатьох людей: ні в своєму житті, ні в харчуванні ніхто з них не відчуває наслідків заподіяної шкоди. Проте якщо трапляється, що хто-небудь з їхніх громадян у чужій країні протизаконно зазнає тілесних пошкоджень

або його вб'ють, то чи сталося це в вини держави, чи приватних осіб, утопійці досліджують справу через послів і заспокоюються лише з видачею винуватців, інакше незабарно оголошують війну. Виданих винуватців вони карають смертю або рабством.

Криваві перемоги викликають у них не тільки жаль, а й сором. Вони вважають безглуздом купувати навіть коштовні товари за надмірну ціну. Дуже радіють, коли їм удається перемогти й приборкати ворогів умілістю та хитроцтвами; з цього приводу влаштовують тріумф на державні кошти і споруджують пам'ятник, немов після якогось героїчного подвигу. Тільки тоді вони похваляються, що діяли мужньо й героїчно, коли здобудуть перемогу завдяки силі розуму, до чого не здатне ні одне живе створіння, крім людини. Бо, кажуть вони, ведмеді, леви, кабани, вовки, собаки та інші тварини в боротьбі послуговуються лише фізичною силою; більшість із них перевищує нас своєю силою та лютістю, але всі вони поступаються нам щодо розуму та кмітливості.

Під час війни утопійці мають на увазі тільки одне: домогтися насамперед виконання таких умов, прийняття яких зробило б війну зайвою. Якщо ж обставини не дозволяють їм домогтися цього, то вони схиляють ворогів до того, щоб вони самі суворо покарали головних винуватців, аби на майбутнє відстрашити інших від подібного зухвальства. Намічений план дій утопійці спішать виконати якнайшвидше, причому більше дбають про те, як би уникнути небезпеки, ніж про те, щоб здобути собі славу чи похвалу. Тому зразу після оголошення війни вони намагаються потай і одночасно порозвішувати в найбільш видних місцях ворожої країни багато відозв, стверджених державною печаткою. У цих відозвах вони обіцяють величезну нагороду тому, хто умертвить ворожого правителя, а менші нагороди, але також щедрі, призначають за кожну голову тих осіб, імена яких подані у відозвах. Ці особи, на думку утопійців, стоять на другому місці після правителя, як відповідальні за виникнення чварів. Нагороду, обіцяну вбивці, вони подвоюють, коли він приведе до них живим кого-небудь із занесених до згаданих списків. Також навіть занесених до цих списків вони заохочують діяти проти товаришів, обіцяючи їм ті самі нагороди і на додаток безкарність. Тоді складається таке становище, коли начальники ворогів починають запідозрювати всіх інших, одип одному не вірять, не дотримуються вірності, живуть

у постійному страху і у великій небезпеці. Адже відомо, що часто значна частина занесених до списків осіб і в першу чергу сам правитель ставали жертвою зради з боку тих, на яких покладалися найбільші надії. Ось так легко подарунки штовхають людей на будь-який злочин, а утопійці не шкодують грошей, пам'ятаючи, на яку небезпеку наражають зрадників; тому величину ризику стараються компенсувати неймовірно високою винагородою. З тією ж метою вони обіцяють зрадникам не лише незмірну кількість золота, а й прибуткові мастки на вічне володіння в найбезпечніших місцевостях дружніх країн. Ці обіцянки вони виконують якнайсумлінніше.

Інші народи засуджують цей звичай вдаватися до торгів із зрадниками як прояв жорстокості й душевної ницості. А утопійці, навпаки, ставлять собі його в заслугу, вважаючи, що діють розумно, бо таким чином можуть без жодної битви закінчувати великі війни. До того ж вони називають себе людяними й милосердними, тому що смертю кількох винуватців врятовують життя багатьох безвинних людей (як своїх, так і ворогів), приречених на смерть у бою. Тому юрму простого народу утопійці жаліють не менше, ніж власних громадян, знаючи, що народ не йде на війну добровільно, а гнаний наказами нерозумних вождарів.

Якби, однак, такі засоби підвели, то утопійці сіють і підсилюють незгоду серед ворогів, спокушаючи брата правителя або когось із знаті надією на здобуття влади. Якщо внутрішні чвари вцухають, то вони підбурюють проти ворогів і втягають до війни сусідні народи, відшукавши якусь стару статтю договору, яких у королів віколи не бракує.

Пообіцявши допомогу у війні, утопійці щедро дають союзникам гроші, а своїх громадян посплають воювати дуже рідко, бо кожний з них їм дорогий, і взагалі вони настільки цінують один одного, що нікого із своїх громадян не погодилися б проміняти навіть на ворожого правителя. Зате золота й срібла, оскільки ці метали зберігаються лише для таких потреб, утопійці витрачають без жалю, тим паче, що якби навіть витратили їх повністю, то їм від цього не жилося б гірше. Крім багатств, що є в країні, утопійці мають ще безмірні скарби за кордоном, і через те, як я сказав раніше, чимало народів є їхніми боржниками. Отже, вони посплають на війну солдатів, найнятих скрізь, зокрема в заполетів⁶⁴, які живуть на

схід від Утопії на віддалі п'ятисот миль. Заполети — народ страшний, грубий, дикий. Вони залюбки живуть у лісах і недоступних горах, серед яких і вирости. Заполети — люди суворого способу життя, звиклі до спекн, холоду та праці, не знають ніяких розкошів, не займаються землеробством, не дбають ні про житло, ні про одяг, а всю увагу присвячують худобі. Живуть вони переважно полюванням і грабіжництвом. Немов народжені для війни, заполети наполегливо шукають можливості воювати; а коли її знайдуть, із запалом ідуть на війну і, виступаючи у великій кількості, дешево пропонують свої послуги першому-ліпшому, хто шукає солдатів. Знають вони в житті лише те мистецтво, яке ширить смерть. Вони завзято, з невідомою вірністю б'ються за тих, кому служать. Проте не зв'язують себе певним строком, а стають на чийсь бік з умовою, що на другий день готові перейти до ворогів, якщо ті дадуть їм більшу платню, однак через день можуть вернуться назад, коли їх запросять, пообіцявши де-що більшу винагороду.

Рідко коли ведеться в тих країнах війна, щоб у тому чи іншому війську не служила значна частина заполетів. Через це кожного дня грапляються такі випадки, коли родичі, найняті тою самою стороною, живуть між собою дуже дружно, а трохи згодом, опинившись у ворожих військах, зустрічаються як вороги. Запекло, забувши про кровну спорідненість, не пам'ятаючи про дружбу, вони знищують один одного, а до обоїльного душогубства штовхає лише та обставина, що їх найняли за мізерну плату різні правителі. Заполети так прив'язані до грошей, що за збільшення щоденної платні на один гріш ладні без вагання перейти на другий бік. Ось так пожадливість швидко увійшла в їхню плоть і кров, хоч, по суті, вони із своєї служби не мають ніякої користі, бо все, що зароблять кров'ю, витрачають на розваги якнайгіршого гатунку.

Цей народ воює за утопійців проти кого завгодно, тому що ніде він не одержить більшої винагороди за послуги. Утопійці підшукують для своїх цілей не тільки хороших людей, а й негідників, щоб ужити їх на зло. В разі потреби вони, приманюючи до себе людей обіцянками щедрої винагороди, наражають їх на смертельні небезпеки, з яких мало хто вертається для одержання грошей. Але тим, які врятували своє життя, сумлінно виплачують обіцяне, щоб у майбутньому заохотити їх до таких самих сміливих подвигів. Утопійцям байдуже, скільки таких чоловік заги-

не, бо вони виходять з тієї точки зору, що людський рід буде їм вдячний, якщо пощастить очистити землю від усіляких покидьків, від гидкої й нікчемної зграї.

Крім заповеліть, утопійці послуговуються військами тих, за кого вони заступаються, а також допоміжними загонами інших друзів. Насамкінець приєднують до них своїх громадян, з-поміж яких ставлять на чолі всього війська одного мужа випробуваної хоробрості. Він має двох заступників; поки він здоровий, вони перебувають на становищі приватних осіб; якщо ж він потрапить у полон або загине, то його заступає один з них, немов за правом спадковості⁶⁵. а цього, залежно від обставин, може замінити другий, щоб небезпека, в якій опинився полководець, не викликала сум'яття у війську, бо доля війни дуже мінлива. У кожному місті відбувається набір тих, хто записується в добровольці. Нікого не змушують служити у війську поза межами батьківщини, бо утопійці переконані, що несміливий від природи і сам не виявиться хоробрим, і страхом заразить своїх товаришів. Зрештою, якщо нагряне війна, то таких боягузів, з умовою, що вони здорові, саджають на кораблі, розподіляючи їх упереміш із відважними громадянами, або розставляють їх там і сям на мурах, звідки не можна втекти. Отже, сором перед своїми, близькість ворога та втрата надії на втечу заглушують у них почуття страху; часто крайня скрута породжує в них відвагу.

Утопійці, з одного боку, не тягнуть нікого із своїх громадян сплюм'ять на війну за кордоном; з другого ж боку, вони не лише не забороняють жінкам супроводжувати чоловіків на військову службу⁶⁶, а й заохочують їх до цього, підбадьорюючи похвалами. Жінок, які вирушили в похід з чоловіками, ставлять у стрій поруч з ними. Їх оточують діти, свояки й родичі, таким чином підтримують себе взаємно ті, кого до цього спонукає сама природа. Великою ганьбою вважається, коли чоловік вертається з війни без жінки або син без батька. Тому, коли доходить до рукопашного бою і ворог чинить запеклий опір, тоді довгий і кровопролитний бій ведеться до взаємного винищення. Зазначимо, що утопійці всілякими способами намагаються, щоб не було потреби брати участь у битві їм самим, а прагнуть закінчити війну з допомогою найманих військ; коли, однак, побачать, що їм не минути участі в бою, тоді їх безстрашність не менша від розсудливості, з якою вони уникали бою, поки могли. Їхній бойовий запал виявляється не зразу при першому натиску, а сили вони набираю-

тяться поволі; їхня відвага до такої міри помножується, що поступово в ході тривалого бою вони готові радше загинути всі до одного, ніж накивати п'ятами. Свідомість того, що вдома у кожного є що їсти, а також відсутність тривоги про долю потомства (бо така турбота всюди охолоджує благородні пориви) підносять у них настрої і вселяє віру в перемогу. Окрім того, знання військової справи надає їм упевненості; додають їм хоробрості й правильні погляди, засвоєні змалку завдяки навчанню та розумному державному ладові. Ось чому утопійці не цінять життя так дешево, щоб легковажно його втрачати, і, з другого боку, не дорожать ним настільки, щоб жадібно й ганебно чіплятися за нього, коли честь вимагає пожертвувати ним.

У той час, коли скрізь кипить запеклий бій, найдобріші юнаки, які дали клятву віддати життя, викликають на бій ворожого полководця, кидаються на нього відверто або влаштовують засідку, нападають здалека й зблизка, йдуть на нього довгим і щільним клином, причому на місці втомлених увесь час стають свіжі воїни. Тому рідко буває, щоб ворожий полководець не загинув або не потрапив живцем у полон, хіба що вдалося б йому врятуватися втечею. Якщо утопійці перемагають, то не влаштовують різні переможених, а втікаючих ворогів беруть у полон з більшою охотою, ніж убивають. Ніколи, однак, не переслідують втікачів так, щоб не мати в тилу хоч одного загону під прапором у повному бойовому строю. Утопійці настільки обережні, що коли всі інші частини війська зазнають поразки, а перемогу здобув їх останній загін, то вони радше дозволять утекти всім ворогам, ніж переслідуватимуть утікачів, зчинивши тим самим безлад у своїх рядах. Уже не раз бувало, згадують вони, що вороги, розгромивши основний стрижень їхнього війська, радіючи перемозі, переслідували навсібіч розпорощених утікачів; і тоді утопійці, які у невеликій кількості, вишикувані для підмоги, чекали слушної нагоди, раптово накидалися на ворогів, котрі безладно вешталися, знехтувавши вимогами обережності. Це міняло результат усієї битви, бо певна й безсумнівна перемога вислизала з рук, а переможені, в свою чергу, перемагали переможців.

Нелегко сказати, в чому яскравіше виявляється військова хитрість і обережність утопійців: у вмінні влаштувати засідки чи в тому, як їх уникнути. Так можна б подумати, що вони готуються до втечі, тоді як їм це не в голову, і, навпаки, коли мають такий задум, то здається, що

навіть і про це не помишляють. Якщо вони помітять, що опинилися в скрутному становищі як через нечисленність війська, так і через несприятливе положення табору, тоді вночі тишком-нпшком відходять або вислизають, застосовавши якісь військові хитрощі, а інколи непомітно відступають удень в такому порядку, що папасти на них при відступі не менш небезпечно, ніж під час наступу. Табір вони укріплюють якнайстаранніше глибоким і широким ровом, усю викопану землю кидають на внутрішній бік. Для роботи залучають не поденників, а все виконуються руками самих солдатів. Цією роботою займає все військо, за винятком тих, що вартують на валу на випадок раптового нападу. Таким чином, завдяки зусиллям багатьох людей, напрочуд швидко завершується побудова великих укріплень, які займають чимало місця.

Для відбиття ударів утопійці користуються міцною зброєю, зручною для будь-яких рухів і носення, так що навіть при плаванні не відчувають найменшого тягара. Бо плавати озброєними вони звикли, починаючи з перших військових вправ. За металеву зброю їм правлять стріли, які не лише піхотинці, а й вершники випускають з незвичайною силою та влучністю. В рукопашному бою вони використовують мечі та сокири, рубаючи ними або колючи. Дуже вдало утопійці придумують бойові машини, а після побудування старанно їх ховають, аж до застосування на війні, боячись, щоб з ними ніхто не ознайомився раніше, ніж треба, і щоб не принесли вони більше насмішок, ніж справжньої користі. При побудові машин утопійці дбають насамперед про те, щоб можна було їх легко перевозити і зручно повертати.

Перемир'я, укладеного з ворогами, утопійці дотримуються так свято, що не порушують його навіть тоді, коли їх до цього штовхають. Ворожої країни вони не спустошують і посівів не спалюють, більше того, вони турбуються, наскільки це можливо, щоб ці люди, ні коні не витолочили їх, вважаючи, що посіви ці ростуть на їхню користь. І беззбройних утопійці ніколи не кривдять, хіба що це вивідачі. Міста, які їм без бою здалися, вони щадять, навіть завойованих не руйнують, лише вбивають тих захисників, хто противився здачі, а решту віддають у рабство. Мирне населення залишають у спокої. Якщо дізнаються, що хтось радив захисникам здатися, то таким людям виділяють якусь частину майна засуджених, решту — дару-

ють союзникам. З-поміж самих утопійців ніхто піякої здобичі не бере.

Закінчивши війну, утопійці накладають восні витрати не на союзників, на яких витратилися, а на переможених. На цій підставі вони вимагають гроші, які зберігають на випадок подібних восн, а також земельні володіння на вічне користування, що дають їм солідні прибутки. Такі прибутки утопійці мають від багатьох народів; виникнувши з різних причин, вони вирости більше ніж до семисот тисяч дукатів⁶⁷ щорічно. З метою правління тими народами утопійці щороку посилають до них деяких із своїх громадян під титулом квесторів⁶⁸. Хоч ці громадяни живуть там розкішно й видають себе за вельмож, усе ж іще багато грошей залишається для державної скарбниці. Інколи утопійці вважають за краще довірити їх народіві. Так вони роблять часто, поки в них не з'явиться потреба в грошах. Але ледве чи буває коли-небудь, щоб вони вимагали повернення грошей повністю. Частина згаданих землеволодінь вони віддають тим, хто за їхньою намовою брався за небезпечну справу, про яку я розповідав раніше. Коли який-небудь правитель, озброївшись, готується напасти на країну утопійців, вони незабаром з великими силами вирушають йому назустріч, щоб дати бій поза кордонами своєї країни, бо не ведуть війну на своїй землі нерозважно, та й немає такої необхідності, яка примусила б їх пустити на свій острів чужоземне військо союзників.

Про релігії утопійців

Релігіям утопійців властива різноманітність не лише на всьому острові, а й у кожному місті. Бо одні обожнюють сонце, інші — місяць, ще інші — одну з планет. Є й такі, що вшановують як бога, мало того, як найвищого бога, якусь людину⁶⁹, яка колись вирізнялася своїми чеснотами чи славою. Але далеко більша й найрозумніша частина не визнає нічого такого, а вірить у якесь єдине божество, невідоме, вічне, безмірне, незбагненне, що не піддається людському розумінню й наповнює весь цей світ не своїм громадянам, а могутністю. Його вони звать батьком. Йому одному вони приписують початок, зростання, розвиток, зміну й кінець усіх речей; лише йому одному вони віддають божеську пошану. Незважаючи на різницю в релігійних віруваннях, усі інші утопійці згодні із згаданими гро-

мадянами в тому, що існує єдина найвища істота, якій ми завдячуємо і створенням усесвіту, і турботою про нього. Всі утопійці називають її рідною мовою однаково — Мітра⁷⁰, але різняться тим, що того самого бога розуміють по-іншому. Кожний визнає, що хай би ким був той, кого вони вважають найвищим божеством, у нього одна й незмінна природа, і тільки його божественній могутності та величі за згодою всіх народів приписується верховна влада над всесвітом.

Зрештою, мало-помалу всі відвертаються від різних забобонів і підходять до визнання єдиної релігії, яка, здається, перевищує всі інші розумним змістом. Немає сумніву: інші вірування давно зникли б у них, якби не те, що людям, які намірялися переміняти релігію, не траплялось випадково невдачі. І вони пояснювали їх собі під впливом забобонного страху: мовляв, це сталося не випадково, а було карою божою, — начебто божество, з культом якого вони поривають, мстить за нечестивий намір проти нього. Від нас дізнались вони про ім'я Христа, його вчення, святе життя й чудеса, про не менш дивовижну непохитність стількох мучеників, добровільно пролита кров яких привела до їхньої віри силу-силенну народів на широкому світі. Важко повірити, з якою охотою вони приймали християнську віру: чи сталося це внаслідок якогось таємного божественного навіяння, чи через те, що релігія виявилась дуже близькою до тої ересі, в якій там найбільше прихильників. Щоправда, на мою думку, неабияке значення мала також розповідь про те, що Христос схвалив спільне життя своїх учнів, яке ще досі зберігається у справжніх християнських общинах. Усе ж, які б не діяли тут причини, чимало утопійців прийняло нашу віру й обмилось святою водою. На жаль, серед нас чотирьох (стільки залишилось із шести, бо двоє померло) не було жодного священика. Тим-то утопійці, хоч і були посвячені в інші таїнства, не удосгоїлись тих, які в нас здійснюють виключно священики. Вони розуміють ці таїнства й сильно прагнуть прилучитися до них. Мало того, вони із запалом обговорювали між собою питання, чи може хтось, вибраний з їхнього числа, дістати сан священика без направлення до них християнського єпископа. І вони, мабуть, хотіли обрати такого, але, коли я покидав острів, ще не обрало. Навіть ті, кому не до душі християнська віра, нікого від неї не відстрашують і не переслідують її прихильників. Лише одного з ревнителів нашої віри покарали, ко-

ли я там був. Цей чоловік, який тільки-но прийняв хрещення, всупереч нашій пораді, почав з більшим запалом, ніж глуздом, привселюдно розводитися про віру Христову. Причому він до такої міри розпалювався, що нашим обрядам давав перевагу перед їхніми, та й взагалі засуджував їхні. Він кричав, що всі вони поганські, а їх прихильників називав нечестивцями й святотатцями, яких треба покарати вічним вогнем. Він довго проповідував таке, поки його не спіймали, обвинувативши не в зневазі релігії, а в підбурюванні народу, і засудили на вигнання. Примітно, що серед найдавніших утопійських законів є такий, згідно з яким ніхто не повинен зазнавати переслідування через свої релігійні погляди. Річ у тім, що Утоп, дізнавшись на самому початку про те, що до його прибуття тубільці вели між собою безперервні релігійні війни, і помітивши, що розсварені секти нарізно воювали за батьківщину, скористався розбратом і переміг їх усіх. Здобувши перемогу, він насамперед видав закон про те, що кожному дозволяється сповідувати релігію, яка йому до вподоби. Якщо ж хто-небудь задумає наvertати на свою релігію інших, хай це робить, аби тільки робив це спокійно й лагідно, за допомогою переконування, не підриваючи при тому поваги до інших релігій; якщо ж не зуміє переконати умовлянням, то не сміє вдаватися до насильства й брудної лайки. Того, хто надто зухвало сперечається в релігійних питаннях, утопійці карають вигнанням або рабством.

Закон про релігійну свободу Утоп запровадив не лише з уваги на необхідність підтримати внутрішній мир, який, як він бачив, дуже підривали безупинна боротьба й непримирenna ворожнеча, а також тому, що вважав таку постанову корисною для самої релігії. Що стосується релігії, то він не зважився винести якусь необдуману ухвалу, не пачебто сумніваючись, чи бог часом не підказує людям різні релігійні вірування, бажаючи, щоб вони в різний спосіб йому поклонялися. У всякому разі, Утоп вважав недоречним і нахабним погрозами та силою змушувати інших, щоб вони визнавали правдивим те, в що ти віруєш. Коли допустити, що тільки одна релігія правдива, а всі інші фальшиві, то, за передбаченням Утопа, істина зрештою випливе й виявиться сама собою; а станеться це, якщо діяти розумно й помірковано. Якщо ж боротися за істину із зброєю в руках і за допомогою бунтів, то найкраща й найсвятіша релігія загине від найбезглуздіших забобів,

як пропадають посіви серед тернів та кущів (адже найпідлішим людям властива найбільша невирітність). Через це релігійне питання Утоп залишив невирішеним і дозволив, щоб кожний мав право вірувати, в що захоче. Проте він суворо й беззастережно заборонив будь-кому втрачати гідність людської природи до такої міри, щоб думати, начебто душа гине разом з тілом⁷¹ і що світ існує без втручання з боку провидіння. Тому утопійці вірять, що після земного життя за провини призначено кари, а за добродесність встановлено нагороду. Того, хто має протилежні погляди, не вважають навіть за людину, бо він приписив високу природу своєї душі, зрівнявши її з нікчемною звірячою плоттю. Такому відмовляють у праві називатися громадянином, бо він, якби його не стримував страх перед карою, зневажав би всі звичайні порядки. Адже хто може сумніватися, що людина, яка не боїться нічого, крім законів, і не визнає нічого поза своїм тілом, догоджаючи лише своїм самолюбним пристрастям, не спробує тайкома обійти хитрощами державні закони своєї батьківщини або силоміць їх переступити. Людині з такими поглядами утопійці не виявляють ніякої пошани, не висувають її на жодну посаду, не дають ніяких громадських доручень, а всюди нехтують нею як створінням нікчемним і бездарним. Зрештою, її не карають, оскільки утопійці переконані, що почуття не підвладні волі людини. Разом з тим вони нікого не змушують погрозами приховувати свої погляди й не допускають лицемірства та брехні — пороків, яких вони страшенно ненавидять. Усе ж вони забороняють такій людині захищати свою думку, щоправда, лише перед юрбою, зате не тільки дозволяють, а й заохочують висловлювати свої погляди перед священиками і поважними мужами, впевнені, що безумство нарешті відступить перед доказами розуму.

Є там чимало й інших, яких не переслідують, бо вони не вважаються людьми поганими й по-своєму не зовсім позбавлені глузду. Ці знову допускають протилежну помилку, бо твердять, що душі тварин існують вічно. Правда, вони визнають, що їхні душі за своїм достоїнством не можна порівняти з нашими і тварини не призначені для однакового з нами щастя. Майже всі утопійці вважають безперечною істиною, що душі людей після смерті жде безмежне щастя, тому співчують усім хворим, але смерті нічого не оплакують, хіба тільки тоді, коли бачать, як хтось розстається з життям неохоче і з тривогою. Річ у

тім, що вони вважають це поганою призивісткою, — мовляв, така душа боїться, бо сповнена докорів сумління, передчуває в якийсь таємничий спосіб близьку кару. До того ж їм здається, що богові не буде милим урихід того, хто не біжить з радістю на його заклик, а тягнеться проти волі й опирається. Дивлячись на таку смерть, вони жахаються й тому виносять покійників із смутком і мовчки, тіло закопують у землю, помолвившись, щоб бог був милостивий для них і в милості своїй пробачив їм їхні провини.

Навпаки, ніхто не оплакує того, хто помер бадьорим і сповненим доброї надії. Похорон таких людей супроводять співом. Гаряче доручають душі померлих богові, нарешті тіло спалюють більшиє з ознаками пошани, ніж із скорботою, а на місці поховання споруджують колону з викарбуваним на ній написом на честь померлого. Повернувшись додому, вони розповідають докладно про вдачу і вчинки покійника, і жодна сторінка його життя не згадується так часто і так охоче, як його радісна смерть. Таке згадування про стійкість померлого служить, на думку утопійців, для живих дуже дійовим заохоченням до добродесного життя; заодно вони вважають, що такий обряд є вельми приємний для померлих. Померлі, як вони гадають, беруть участь у цих розмовах, хоч вони незримі через слабкий зір у людей. Справді-бо, не личить блаженним душам не мати змоги пересуватися куди завгодно, та й невдячністю з їхнього боку було б відмовитися від бажання побачити своїх друзів, з якими за життя зв'язувала їх взаємна любов та відданість; ці почуття, на погляд утопійців, як і інші властивості характеру, після смерті швидше збільшуються, ніж зменшуються. Отже, вони вірять, що померлі перебувають серед живих, слідкуючи за їхніми словами та вчинками⁷². Тим-то, покладаючись на таких захисників, утопійці кваліше беруться за роботу, а віра в присутність предків утримує їх від таємних ганебних учинків.

Ворожіння та різні забобонні способи пророкування, яким інші народи надають великого значення, утопійці зневажають і висміюють. До чудес, котрі відбуваються без будь-якої допомоги природи, вони ставляться з пошаною, вбачаючи в них дії, що свідчать про присутність божества. Вони твердять, що і в їхній країні часто бувають такі чудеса. Іноді у важливих і скрутних випадках утопійці влаштовують публічні молебні з твердою вірою в їх чудодійну силу і домагаються бажаного.

Утопійці вважають, що споглядати природу і потім прославляти її — справа, мила богів. Однак є досить багато людей, які під впливом релігії нехтують науками, не прагнуть до знання; в них немає ніякого дозвілля, вони вирішили заслужити майбутнє блаженство після смерті лише громадською діяльністю та добрими вчинками на благо інших⁷³. Так, одні з них доглядають хворих, інші ремонтують дороги, чистять рови, лагодять мости, копають дерен, пісок, носять камені, рубають дерева, возять до міст підводами дрова, зерно тощо; коротко кажучи, вони роблять добрі послуги не лише державі, а й приватним особам, виявляючи більшу наполегливість і слухняність, ніж раби. Вони охоче й весело беруться до будь-якої роботи, неприємної, важкої і брудної, від якої багатьох людей звичайно відлякує виснажлива праця, відразу та сумнів у її доцільності. Вони турбуються про дозвілля для інших, а самі, віддаючись роботі, працюють, не вимагаючи за це для себе ніякої вдячності, не гудять способу життя інших і не вихваляють свій. Чим більше вони працюють, наче раби, з тим більшою пошаною ставляться до них співвітчизники.

Серед тих, що віддають свої сили громадському добробуту, є дві школи. Одна — це безшлюбні представники, які не тільки відрікаються від насолод кохання, а й утримуються від споживання м'яса, деякі — взагалі від тваринної їжі. Знехтувавши утіхами земного життя як шкідливими, вони прагнуть лише до майбутнього за допомогою праці в поті чола; в надії на швидке досягнення його утопійці зберігають веселість і життєрадісність.

Інші, не менш працьовиті, віддають перевагу шлюбові, не гребують насолодами земного життя; природа, за їхніми словами, вимагає від них праці, а батьківщина — дітей. Вони не відмовляються від жодної втіхи, якщо вона не відриває від праці. Люблять вони м'ясо тварин з тої причини, що, на їхню думку, від такої їжі люди стають спільнішими і здатними до будь-якої роботи. Цих утопійців вважають розумнішими, а перших — небожнішими. Якби прихильники першої школи, віддаючи перевагу безшлюбності перед шлюбом і вище цінуючи суворе життя від спокійного, спиралися на докази розуму, то вони стали б предметом насмішки, та оскільки вони кажуть, що керуються міркуваннями релігійного характеру, то їх за це поважають і цінують. Утопійці дуже уважно слідкують за тим, щоб не висловлюватись необачно про будь-яку релі-

гію. Особливо це стосується тих, яким утопійці дають свою мовою назву «бутрески»⁷⁴; це слово можна перекласти латинським «релігійні».

Священики в Утопії відзначаються особливим благочестям, і тому їх дуже мало. В кожному місті не більше тридцять, тобто за числом храмів. Але коли військо вирушає на війну, тоді сім священиків ідуть разом з ним, і стількох же обирають тимчасово на їхні місця. Повернувшись з війни, вони займають свої попередні посади, а їх заступники перебувають тимчасово в світі первосвященника і по черзі вступають на місце тих, які вмирають. Очолує всіх первосвященик. Священиків обирає народ⁷⁵ і при тому, як і інших службових осіб, таємним голосуванням для забезпечення безсторонності. Обраних висвячує колегія священиків. Вони відправляють богослужіння, займаються релігійними обрядами і є, так би мовити, наглядачами за чистою звичаїв. Великою вважається ганьбою, коли вони викличуть когось до себе з приводу його не досить пристойного життя й винесуть догану.

Зрештою, як обов'язком священиків є умовляти і поцреджати, так обов'язком правителя та інших службових осіб — приборкувати й карати злочинців. Священики також не допускають до участі в богослужіннях тих, кого вони визнають невинними негідниками. Ніякої кари утопійці не бояться так, як цієї. Покарані в такий спосіб укриваються найбільшою ганьбою, мучаться від таємного релігійного страху, до того ж їхня особиста свобода ненадовго забезпечена. Якщо вони спільно не доведуть священикам свого розкаяння, то їх хапають, і сенат карає їх за безчестя.

Священики навчають дітей та юнаків⁷⁶, причому турбуються куди більше про виховання чесності й добродітності, ніж про їхні знання; вони докладають багато зусиль для того, щоб вселити з самого початку в ще ніжні і піддатливі душі дітей здорові погляди для збереження держави. Запавши в душі малечі, ці думки супроводять потім уже дорослих упродовж усього життя й приносять велику користь для захисту державного устрою, який зазнає саме від вад, що є наслідком неправильних поглядів.

Священиками можуть бути й жінки, бо і їх допускають до священицького сану, але жінок обирають рідше й при тому лише вдів літнього віку. За священиків виходять заміж найкращі жінки країни. Взагалі жодну службову особу не поважають в Утопії більше, ніж священиків, і до та-

кої міри, що в разі здійснення якогось ганебного вчинку священики не підлягають ніякому громадському суду, а їх полишають тільки богові та власному сумлінню. Бо утопійці вважають, що не годиться торкатися смертною рукою того, хто, нехай би він був і злочинцем, посвячений богові, немов свята жертва. Додержуватися цього звичаю утопійцям тим легше, що священиків у них дуже мало, та й вибирають їх дуже уважно.

Адже рідко коли може трапитися, щоб той, кого вибрано з-поміж найкращих і прийнято у високий сан з уваги на його добродесність, міг скотитися так низько й вкритися неславою. Якщо навіть допустити такий випадок (бо людська природа химерна), все ж немає потреби боятися, щоб священики могли призвести державу до загибелі, тому що їх дуже мало і в них немає ніякої влади, а є тільки пошана. Утопійці тримають обмежену кількість священиків саме для того, щоб їхній сан, до якого ставляться тепер з великою шанобою, не втратив своєї ціни, коли б став доступним для багатьох. Особливо складним завданням вважають утопійці знайти більшу кількість таких хороших людей, які відповідали б цьому сану, що вимагає неабияких чеснот.

Не меншу пошану, ніж у себе вдома, утопійські священики мають серед інших народів. Це добре видно з того, звідки воно, на мою думку, пішло. Річ у тім, що, коли точиться бій між військами, священики, тримаючись осторонь, але не дуже далеко, стоять навколішках у святковому вбранні, простягаючи руки до неба. Вони моляться перш за все за загальний мир, потім за перемогу своїх бійців, але без кровопролиття з обох сторін. Коли військо утопійців перемагає, священики кидаються в гущу битви і не допускають до різни переможених. Ворогам досить поглянути на священиків і звернутися до них за порятунком, щоб урятувати собі життя; доторк до довгополюї одежі священиків, яка тріпоче на вітрі, захищає також і майно від безправ'я, зв'язаного з війною. Тому всі сусідні народи ставляться до них з пошаною і так дуже цінують їхню велич саме з тієї причини, що священики не менш часто врятовували своїх громадян від ворогів, ніж ворогів від своїх громадян. Адже відомо, що були навіть такі випадки, коли їхнє власне військо починало відступати і в розпачі пускалося навтьок, а вороги рвалися до різни й грабунку; саме тоді, завдяки втручанням священиків, припи-

нялася кровопролитна січа, обидва війська розборонялися, народи мирялися й укладали між собою мир на справедливих умовах. Ніколи не бувало такого дикого, жорстокого, варварського народу, який не вважав би особу утопійського священика за недоторкану й святу.

Перший і останній день місяця та року утопійці святкують урочисто. Рік поділяють на місяці, обмежуючи їх обертанням Місяця, а рік визначають кругооборотом Сонця. Перші дні місяців вони звать своєю мовою цинемерними, а останні — трапемерними⁷⁷. Ці слова можна перекласти як «початкові свята» й «кінцеві свята».

В Утопії височать чудові храми; вони не лише прекрасно побудовані, а й вміщують велику кількість народу. Це пояснюється тим, що храмів там небагато. Всі вони, однак, напівтемні. За словами утопійців, справа тут не в невмінні будівельників, — так радять священики, які твердять, що надмірне світло розпорошує увагу, а скупе і, так би мовити, невиразне сприяє зосередженості й посиленню поборності.

Хоч серед населення Утопії немає однієї загальної релігії, все ж її види, незважаючи на їхню різноманітність і численність, кожний по-своєму прямує до однієї мети — шанування божественної природи. Тому в храмах не видно і не чути нічого такого, щоб не пасувало до всіх релігій взагалі. Якщо в якій-небудь релігії є притаманні їй обряди, то кожний віруючий виконує їх у стінах свого дому, а громадські богослужіння відправляються в такий спосіб, щоб вони не суперечили жодному з приватних. Тому в храмах не видно ніяких зображень богів, щоб кожний віруючий мав змогу уявляти собі бога в будь-якому вигляді, відповідно до змісту своєї релігії. Звертаючись з молитвою до бога, утопійці не називають його якимось особливим іменем, крім Мітри. Під цим іменем вони одностайно визнають єдину природу божественної величі, якою б вона не була. Всі молитви в них так складені, що кожен може їх говорити без зневажання своєї віри.

Отже, в кінцеві свята утопійці натщесерце збираються ввечері у храмах, щоб подякувати богові за щасливо прожитий рік чи місяць, останній день якого є святом. Наступного дня, тобто в початкове свято, вони вранці сходяться в храм, щоб разом просити про щастя та добробут у наступному році або місяці, який починають таким святом на добру прикмету.

А в кінцеві свята, до того як піти в храм, жінки вдома падають до ніг чоловіків, діти — до ніг батьків і признаються, що прогрішили, вчинивши щось непристойне чи недбайливо поставившись до своїх обов'язків, а тоді просять прощення за свої провини. Таким чином, будь-яка хмаринка домашніх чвар, яка затьмарювала сімейну злагоду, розвіюється від такого вибачення, і всі можуть брати участь у богослужінні з чистою і ясною душею; бо було б святотатством, якби хто-небудь брав участь у ньому з нечистим сумлінням. Тим-то ті, які усвідомлюють за собою ненависть або гнів проти когось, не йдуть на богослужіння, поки не помиряться й не очистять серця від злоби, тому що бояться швидкої і тяжкої кари.

Колі заходять у храм, то чоловіки йдуть праворуч, а жінки — ліворуч. Потім вони розміщуються так, що чоловіки кожного будинку сідають перед батьком сім'ї, а мати сім'ї займає місце позаду ряду жінок. Це робиться для того, щоб поза домом за поведінкою молодого покоління стежили ті, чия влада й вимогливість керують молодими вдома; вони також ретельно дбають про те, щоб молодші сиділи в храмі упереміш із старшими, бо інакше діти, допущені дітям, проводили б час у дитячих пустошах, у той час як вони повинні проїнятися побожним страхом до всевишнього, який є головним і майже єдиним заохоченням до добродетельності.

Утопійці не заколюють для жертвоприношень ніяких тварин — адже, на їхню думку, бог подарував у своїй доброті життя тваринам, щоб ті жили, а не для того, щоб тішитись їхньою кров'ю та вбиванням. Віруючі палять ладан та інші пахощі; крім того, приносять багато воскових свічок. Щоправда, вони знають, що це, так само як і молитви людей, зовсім не потрібно природі божества, але їм подобається такий невинний спосіб виявлення пошани. До того ж вони відчувають, що ці пахощі, світло, а також релігійні обряди в якійсь дивний спосіб підіймають настрий і спонукають ще з більшою охотою поклонятися богові. Народ у храмі одягнений в білі шати⁷⁸; священник вдягає на себе різноколірне вбрання предивної роботи і прекрасного вигляду, з тканини не дуже дорогої, не гаптованої золотом і не прикрашеної рідкісними камінцями, але вміло й майстерно вишитої різними пташиними пір'їнами⁷⁹; вартість такої роботи не може зрівнятися ні з якою цінною тканиною. До того ж, за твердженням утопійців,

в пір'ї й пуху цих птахів, а також у певному порядку, в якому вони розміщені на вбранні священика, приховано таємничий сенс. Священики тлумачать його як такий, що повинен нагадувати про добродійства, які приносить утопійцям бог, і про необхідність побожності з їхнього боку та про їхні взаємні обов'язки.

Як тільки священик у такому вбранні вийде із святилища, всі незабарво падають ниць, виявляючи цим свою шану, причому скрізь панує така глибока мовчанка, що сам вигляд усього цього проймає душу незабгненим страхом, неначе від присутності якогось божества. Потім усі, пожевши трохи долі, на знак, поданий священиком, підводяться. Відтак співають хвалу богові й упереміш грають на музичних інструментах здебільшого іншого вигляду, ніж ті, якими користуємося ми. Багато з цих інструментів своїм приємним звучанням переважає вживані у нас, а деякі не можна навіть порівняти з нашими. В одному утопійці, безперечно, значно перевищують нас: вся їхня музика, як органна, так і вокальна, дуже точно відтворює й висловлює природний стан душі; звук повністю пристосований до змісту, чи йдеться про молитву, чи радість, прохання, тривогу, сум, гнів; мелодії настільки достовірно передають зміст, що музика їхня в дивний спосіб хвилює, проймає й запалює серця слухачів.

Насамкінець священик, а також народ урочисто проказують святкові молитви. Вони складені так, що хоч читають їх усі разом, але кожний зокрема може віднести їх до себе. У цих молитвах усі, як один, визнають бога творцем і правителем світу, джерелом усіх благ і дякують йому за одержані добродійства. Особливо ж дякують за те, що милістю божою вони живуть у найщасливішій державі й сповідують таку релігію, котра, як вони сподіваються, є найправдивішою із усіх. Якщо ж віруючий помиляється в чомусь або якщо існує якийсь інший державний устрій, кращий від їхнього, а також краща віра, і вони миліші богові, то віруючий просить, щоб бог милістю своєю дозволив пізнати це; він ладен іти туди, куди його бог поведе. Коли ж цей вид держави найкращий і ця релігія найправдивіша, то хай йому бог дасть стійкість, а всіх інших людей спонукає прийняти ті самі основи життя й приведе до тих самих уявлень про бога, якщо тільки незабгненну волю божу не тішить розмаїття релігійних вірувань. Нарешті, утопієць молиться, щоб бог прийняв його до себе

після легкої смерті, хоч і не зважається визначити, чи це станеться скоро, чи пізно. Щоправда, якщо це не образить велчі божої, то утопійцю далеко більше до душі відійти до бога після найтяжчої смерті, ніж вести довге й щасливе життя осторонь від нього. Після цієї молитви віруючі знову падають ниць на підлогу і, згодом підвівшись, ідуть обідати; решту дня вони проводять в іграх та військових вправах.

Я описав вам наскільки міг достовірно устрій цієї держави, який, на мій погляд, є не лише найкращим, а й єдиним, що має всі підстави називатися державою в повному значенні цього слова. Якщо в інших країнах люди, що розводяться про добробут суспільства, турбуються лише про свої особисті вигоди, то тут, де немає приватної власності, люди серйозно зайняті громадськими справами. До речі, таке становище і тут, і там цілком закономірне. Бо якщо йдеться про інші країни, то там кожний знає, що коли він сам про себе не подбає, то, хоч би як процвітала держава, він усе одно загине від голоду. Через це неминуча необхідність змушує кожного більше думати про себе, ніж про народ, тобто про інших людей. Навпаки, тут, де все спільне, ні в кого немає сумніву, що ніхто не знатиме жуди ні в чому, аби тільки він подбав про те, щоб громадські комори були повні. Тут не зіткнешся з несправедливим розподілом суспільного добра, не побачиш жодного бідаря чи жебрака, і хоч ніхто нічого не має, всі, однак, мають багато. Справді-бо, чи може бути краще багатство, ніж позбавлене всіляких турбот, веселе та спокійне життя? Не треба турбуватися, як себе прогородувати, мучитись від жалісливих вимог дружини, боятися бідності для сина, тривожитись про посаг для дочки. Кожний може бути спокійний за щастя своє власне та всіх своїх рідних: дружини, дітей, внуків, правнуків, праправнуків та довгого ряду нащадків, про забезпечення яких знати думає задалегідь. Далі. Утопійці шклюються не менше про таких, що колись працювали, а тепер стали непрацездатними, ніж про тих, що працюють зараз. Тут я хотів би, щоб хто-небудь зважився порівняти цю їхню доброзичливість із справедливістю інших народів. Щоб я пропав, коли знайду в них хоч якийсь натяк на справедливість і доброзичливість! Бо що це за справедливість, коли який-небудь дворянин, золотар⁸⁰, лихвар чи хтось інший їм подібний, хто взагалі ні-

чого не робить або робить те, що не конче потрібне суспільству, живе в розкоші й сльві слави, в дармоїдстві або займаючись непотрібною роботою? На противагу їм поденник, візник, ремісник, хлібороб повсякчас виконують таку виснажливу роботу, яку ледве можуть стерпіти в'ючні тварини. До того ж їхня праця настільки необхідна, що без неї жодне суспільство не проіснувало б і року, однак вони мають нужденний прожиток і ведуть життя таке злиденне, що порівняно з ними становище в'ючаків видається стократ кращим. Адже тварини не працюють так довго, їхній харч не набагато гірший, а для них навіть смачніший, та й немає в них ніякого страху за майбутнє. А людей-трудівників виснажує в теперішній час тяжка й дешева праця, і вбиває їх думка про злиденну старість. Бо щоденний їхній заробіток такий мізерний, що навіть не вистачає їм грошей на потреби того ж дня, а про те, щоб залишалися якісь заощадження на старість, і мови бути не може.

Невже справедлива й вдячна така держава, яка марнотратно роздає стільки дарунків так званим благородним, золотарям та іншим подібним дармоїдам або підлесникам, винахідникам пустопорожніх розваг, зате анітрохи не піклується про хліборобів, вуглярів, робітників, поденників, візників та ремісників, без яких взагалі не може існувати жодна держава? Зловживаючи їхньою працею в розквіті віку, суспільство не згадує про їхні безсонні ночі, забуває про їхні добродійства, а коли вони опиняться в крайній нужді й обсядуть їх хворощі, в чорною невдячністю винагороджує їх злиденною смертю. Але на цьому не кінець. Хіба багатії із щоденного кудого заробітку бідняків не відривають якоїсь часточки не тільки за допомогою приватного обману, а й на підставі державних законів? Таким чином, якщо раніше здавалося, що несправедливо відплачувати чорною невдячністю людям, які мають великі заслуги перед державою, то тепер багатії перекрутили це так, що визиск трудового народу узаконили через оголошення відповідних законів⁸¹.

Тому, на підставі моїх глибоких роздумувань над усіма державами, які сьогодні процвітають, я, далекі, не бачу в них нічого іншого, як змову багатих, які думають лише про свої вигоди, прикриваючись іменем та добром держави. Вони вигадують і винаходять усілякі способи та хитрощі, щоб, по-перше, зберегти, не боячись утратити, те, що

вони нагромадили нечесними засобами, і, по-друге, щоб платити якомога менше за невсипущу працю бідарів і висискувати їх. Усі ці хитрування стали вже законом, коли багатії від імені держави, а значить також від імені бідних, впровадили їх у життя. І ці найпідліші самолюби з ненаситною жадобою поділили між собою все те, чого вистачило б для всіх. Як далеко їм до щастя держави утопійців! Усувнувши з ужитку гроші, утопійці докорінно знищили всіляку пожадливність. Від якої безлічі клопотів звільнилися вони, який посів злочинів вирвано з коренем! Кому не відомо, що із знищенням грошей зникнуть з лиця землі обман, крадіжки, грабунки, суперечки, бунти, душогубства, зради, отруєння, за які карають щодня, але не можуть з ними покінчити. До того ж рівночасно із знищенням грошей зникли б страх, турботи, клопоти, муки, безсонні ночі. Навіть сама бідність, що одна тільки, адається, потребує грошей, негайно зникла б, коли б скрізь усунути гроші.

Щоб це було яснішим, уяви собі якийсь неплідний і неврожайний рік, в який вмерли голодною смертю тисячі й тисячі людей. Я впевнений, що якби наприкінці цього лиха обшукали комори багатіїв, то в них знайшли б такі величезні запаси зерна, що, розподіливши їх між усіма померлими від голоду та виснаження, ніхто не помітив би скупості неба й землі. Так легко можна було б забезпечити всім прожиток, якби не оці блаженні гроші, які нібито були розумно придумані, щоб відкрити доступ до їжі, але, навпаки, тільки заступають дорогу до неї. Не сумніваюся, що багатії теж усвідомлюють це; вони знають, наскільки краще було б не відчувати нестачі чого-небудь потрібного, аніж мати вдосталь багато зайвого; наскільки краще позбутися численних бід, ніж стати заложником багатства. Мені навіть на думку не спадає сумніватися, що весь світ легко й вже давно прийняв би закони утопійської держави як з уваги на власні вигоди, так і з поваги до Христа-спасителя, який завдяки своїй незмірній мудрості не міг не знати, що для людей найкраще, а по своїй доброті не міг порадити того, що він сам вважав за найкраще. Проте цій переміні на краще стоїть на заваді одна потвора, володарка й мати всіх бід — гордість. Вона вимірює щастя не своїми удачами, а чужими невдачами. Вона навіть не захотіла б стати богинею, якби не залишилось злидарів, пад якими можна б їй панувати й глузувати, аби

тільки її власне щастя сяяло в порівнянні з їхніми злигоднями, аби тільки, хизуючись своїми багатствами, могла вона мучити злидарів і посилювати їхню біду. Ця Авернська змія⁸² обкрутила людські серця і, як риба-прилипа-ло⁸³, затримує людей, заважаючи їм вступити на шлях до кращого життя.

Оскільки вона занадто глибоко вкоренилася в людську природу і її нелегко вирвати, то я радий, що принаймні утопійцям пощастило мати державу такого типу, яку я від щирого серця побажав би мати всім. Утопійці в своєму житті додержуються справедливих звичаїв і поклали їх в основу держави не лише дуже вдало, а й навіки, наскільки може передбачити людський розум. Вони знищили в себе вдома разом з іншими вадами коріння честолюбства й громадянських чвар, їм не загрожує небезпека страждати від внутрішнього розбрату, від якого загинула сила-силенна захищених міст разом з їхніми багатствами. А якщо громадяни живуть у злагоді в державі з розумним суспільним ладом, то тоді заздрість сусідніх правителів не може похитнути або потрясти таку державу (до речі, вороги вже давно не раз пробували це зробити, але завжди одержували належну відсіч).

Коли Рафаїл закінчив свою розповідь, я подумав, що чимало звичаїв і законів того народу явно недоречні; йдеться тут не лише про спосіб ведення війни, обряди та вірування, а й про інші їхні установи, особливо про те, що є головною підставою всього їхнього суспільного ладу, тобто про спільне життя й харчування при відсутності грошового обігу. Одне тільки це цілком знищує всіляку знатність, пишноту, блиск, величність, які, на думку всіх, становлять справжню прикрасу й славу держави. Але я знав, що Рафаїл втомився від розповіді, та й не було в мене певності, чи він зможе терпляче сприймати заперечення, бо я саме згадав, як він ганив людей, які бояться, що їх вважатимуть недолугими, коли вони не знайдуть у міркуваннях інших чогось такого, з чого можна було б поглузувати. Тому я похвалив устрій утопійців, узяв Рафаїла за руку й повів у будинок повечеряти, попередивши, що в нас буде ще час глибше обміркувати порушені питання й довше порозмовляти. О, якби це коли-небудь сталося! А втім, я особисто не можу погодитися з усім, що розповів цей, безперечно, дуже освічений чоловік і досвідчений знавець

людської природи, однак охоче визнаю, що в державі утопійців є чимало такого, чого я радше побажав би мати нашим державам, ніж вірю, що це станеться.

*Кінець пополудневої розповіді
Рафаїла Гіглодея
про закони та звичаї острова Утопії,
відомого досі небагатьом,
в переказі славетного й дуже освіченого мужа,
пана Томаса Мора,
лондонського громадянина й шерифа.*

К і н е ц ь

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ
СЛАВЕТНОМУ РИЦАРЮ
УЛЬРІХОВІ ГУТТЕНУ ШЛЕ ВІТАННЯ¹

Те, що ти так захоплюєшся розумом Томаса Мора і, так би мовити, ледь не гинеш від цього, сповнений, зрозуміло, подиву стосовно його творів, у порівнянні з якими, як ти слушно пишеш, немає нічого вченішого й привабливішого,— в цьому, повір мені, славетний Гуттене, твій погляд збігається з поглядами інших. Та й Мор відповідає тобі взаємністю. Бо він, у свою чергу, так насолоджується змістом твоїх творів, що мене аж задрість бере. Саме це й є ота дивовижна мудрість Платона, яка пробуджує у смертних куди палкішу любов, ніж будь-яка чарівна тілесна краса. Її, ясна річ, не можна побачити тілесними очима, але ж і в душі є свої очі. Доречно тут згадати відому давньогрецьку приказку: від споглядання в людей виникає кохання². Трапляється не раз, що людей, яким не доводилося ніколи ні розмовляти між собою, ні бачити одне одного, єднає найполум'яніша приязнь. І подібно до того, як часто буває, що з незнаних причин різних людей приваблює різна зовнішність, так, очевидно, існує якась незбагненна душевна спорідненість, завдяки чому ми одними умами сильно захоплюємося, а іншими — ніскільки.

Стосовно твого настійного прохання охарактеризувати тобі докладно Мора, немов намалювати його портрет³, то мені хотілося б виконати твоє прохання так досконало, як пристрасно ти цього бажаєш. Адже я сам зазнаю неабиякої насолоди, подумки спілкуючись з найулюбленішим з моїх друзів. Усе ж, по-перше, не кожному під силу охопити всі грані обдаровання Мора. Далі, я не знаю, чи він дозволив би будь-якому художнику малювати його портрет. Та й не думаю, що зобразити Мора справа легша, ніж Александра Македонського чи Ахілла⁴, до того ж вони не більше заслуговують безсмертя, ніж наш сучасник. Така тема вимагає руки прямо-таки якогось Апеллеса⁵, а я потерпаю, щоб не виявитися часом більш схожим на Фульвія з Рутубою⁶, ніж на Апеллеса. Отож спробую скорше накреслити контури портрета, ніж у всій повноті відтворити образ Мора, наскільки зможу це зробити на підставі своїх спостережень і спогадів про тривале й сердечне при-

ятелювання з ним. Якщо ж трапиться коли-небудь, що від познайомитесь особисто під час якогось посольства, то ти тоді нарешті зрозумієш, наскільки невправного художника ти вибрав для цього завдання; я, чесно кажучи, боюся, чи, бува, ти не звинуватиш мене колись у заздрощах або в сліпоті за те, що я з такого багатства його гарних рис помітив так мало, немов якийсь короткозорий, чи не захотів згадати про них, спонуканий заздрістю.

Отже, почну з того, що тобі про Мора зовсім невідомо: він середнього зросту, будова тіла така в нього пропорційна, що кращої й бажати годі; шкіра біла, лице швидше біле, аніж бліде, і хоч без будь-якої червоності, але всюди просвічує дуже делікатний рум'янець. Чуприна темно-золотиста або, якщо хочеш, золотисто-темна, борода досить рідка, очі синювато-сірі з якимись цяточками: це звичайно вказує на талановитий розум. Такі очі британці навіть вважають гарними, хоч у нас більше подобаються чорні. Вони кажуть, що очі такого кольору, як у Мора, свідчать про доброту. Обличчя Мора відповідає його вдачі, завжди виражає милу й дружелюбну привітливість, нерідко осяває його весела усмішка. По суті, Мор більше схильний до жартівливості, ніж до поважності, хоча й далекий від пухлого блазенства. Його праве плече здається трохи вищим від лівого, особливо коли він ходить; це в нього не від природи, а від звички, вплив якої дещо позначається на поставі. У всьому іншому будова його тіла бездоганна. Ось тільки руки дещо грубуваті, причому це вражає лише тоді, коли порівняти їх з рештою його зовнішності. Своїм зовнішнім виглядом він нехтував уже змалку настільки, що анітрохи не турбувався про те, про що, за порадою Овідія⁷, повинні турбуватися чоловіки. Як він виглядав у юності, можна тепер догадуватися, як-то кажуть, із солами⁸; я особисто познайомився з ним, коли йому було не більше двадцяти трьох років, а нині йому тришки перевалило за сорок.

Здоров'я в нього скорше задовільне, ніж міцне, але його цілком досить, щоб переносити силу-силенну клопотів, які випадають на долю поважного громадянина. Не схильний він до захворювань, крім хіба що до дуже незначних. Можна сподіватися, що він проживе довго, бо батько його — людина похилого віку⁹, але напрочуд бадьора й діляльна. Мені досі не доводилося бачити нікого менш вибагливого у виборі їжі. Аж до юнацького віку Мор любив пити лише воду; це в нього від батька. Правда, щоб нікого

не дивувати, він обманював товаришів тим, що пив з олов'яного кухля пиво, до того ж змішане з водою, а часто просто чисту воду. Оскільки там є звичай передавати з рук до рук ту саму чару з вином, то інколи йому випадало пригубити її краєчком рота, щоб не виказувати відрази й заодно щоб не відступати від загальноприйнятого звичаю. Яловичину, солену рибу, простий і добре заквашений хліб він їсть з більшим смаком, ніж ту їжу, якою звичайно люди ласують; зрештою, він ніскільки не відмовляється від усього того, що приносить людині здоров'я без шкоди для здоров'я. Завжди йому більше до смаку молочні страви й плоди, які ростуть на деревах, а яйця для нього — справжні ласощі.

Голос його не гучний, але й не слабкий, такий, що легко почути, не співучий і не ніжний — взагалі голос людини, яка говорить виразно; він, мабуть, від природи нездібний до співу, хоч дуже любить усіляку музику. Мова в нього на диво ясна й чітка, аж ніяк не кваплива і без запинок.

Йому до вподоби простий одяг; він не носить ні шовку, ні пурпuru, ні золотих ланцюгів, хіба що цього вимагає необхідність. Диву даєшся, як дуже він нехтує умовностями, які люди звичайно вважають ознакою доброго виховання. Як ні від кого він їх не вимагає, так і сам сміливо не дотримується їх ні на зборах, ні на бенкетах; все ж, якщо захоче дотримуватися, то прекрасно їх знає. Проте він вважає, що тратити багато часу на такого роду дурниці — справа жіноча й не гідна чоловіків.

Від двору і спілкування з правителями колись він стояв осторонь, тому що йому завжди була особливо ненависна тиранія, а рівноправність, навпаки, дуже мила. Бо ледве можна знайти якийсь двір, хоч би й скромний, де не буде ні надмірної метушні, ні честолюбства, ні лицемірства, ні пишноти, двір, який не мав би нічого спільного з тиранією будь-якого виду. Навіть до двору Генріха VIII його насилу вернули, хоч не можна побажати ввічливішого і скромнішого правителя, ніж цей. Від природи Мор прагне до свободи й дозвілля. Однак як радо він насолоджується дозвіллям, коли воно йому дістається, так і не знайти людини терплячішої й наполегливішої, коли вимагає цього справа. Прямо-таки народжений і створений для дружби, він є її найщирішим і найпослідовнішим поборником. І не боїться великої кількості друзів, від чого застерігає Геріод¹⁰. З кожним він ладен заприятелювати, анітрохи не перебірливий у виборі друзів, винахідливий у

підтримуванні дружби, постійний у памаганні зберегти її. Якщо трапиться хтось, кого годі вилікувати від вад, з таким він при слухній нагоді розстається, поступово припиняючи дружбу, але не обриваючи раптом. Товаришування й розмови з тим, кого він визнає людиною сердечною, так його радують, що в цьому він вбачає головною життєву насолоду. Але цурається гри в м'яч, кості, карти та інших розваг, за якими звикли гаяти час вельможі. Мало того, наскільки він безтурботний у власних справах, настільки не знайдеться ніхто, хто б самовідданіше турбувався про справи друзів. Чого ж тут більше? Хто шукає досконалого зразка справжньої дружби, той не знайде кращого від Мора.

У співжитті він відзначається такою рідкісною чесністю й приємною поведінкою, що немає жодної похмурої людини, якої він не міг би розвеселити, будь-яку гнітючу вудьгу вмис розвіяти. Уже від дитинства Мор так полюбив жарти, що складалось враження, немов він для них народився, але при всьому тому ніколи не скочувався до блазенства, ніколи не любив ущипливості. В молоді роки він писав певеликі комедії і грав у них. Будь-яке гостре слово, хоч і спрямоване проти нього, йому, однак, подобалося. До такої міри його радує доречна й тонка дотепність. Тимто замолоду він полюбляв епіграми, а особливо захоплювався Лукіаном¹¹. Та й мене Мор надихнув думкою написати «Похвалу Глупоті»; це він, так би мовити, примусив танцювати верблюда¹².

У будь-яких справах з людьми, які йому доводиться мати, навіть у серйозних, він уміє підмітити щось потішне. Якщо він має справу з людьми вченими й розумними, то захоплюється їхнім розумом; якщо з неуками й дурнями; то знаходить утіху в їхній глупоті. З жінками й навіть зі своєю дружиною він невтомно жартує й дуже дотепний. Його можна назвати якимось другим Демокритом¹³ або скоріше філософом-піфагорійцем, який, безтурботно проходжаючись по ринку, спостерігає метушню продавців і покупців¹⁴. Ніхто менше від нього не зважає на думку юрби й ніхто більше від нього не прислухається до здорового глузду. Особливе задоволення відчуває він, споглядаючи вигляд, поведінку та вияв почуттів різних тварин. Тому він годусь вдома птахів майже всіх видів, а також усіляких рідкісних тварин, як мавпу, лисицю, тхора, ласицю та інших їм подібних. До того ж, коли йому трапляється нагода придбати щось чужоземне й гідне уваги, він

звичайно жадібно купув. Усім таким дивом заповнена його оселя, так що відвідувачам є там на що подивитись. А він тільки-но помітить, що гостям щось подобається, сам знову проймається радістю. Поки дозволяв йому вік, не цурався він дівочого кохання, не виходячи, однак, поза межі пристойності, причому більше насолоджувався коханням дівчат, які самі на це напрошувалися, ніж тих, коло яких треба упадати, але до вподоби йому була більше душевна взаємність, ніж тілесне зближення.

З ранніх років Мор поринув у красне письменство. Ще юнаком він зайнявся вивченням давньогрецької мови та філософії, але його батько, до речі, людина розумна й поважна, не лише не підтримав його захоплення, а й відмовив йому в будь-якій допомозі; мало того, він ледве не позбавив сина права на спадок лише за те, що той намірявся відійти від заняття батька, який був визначним знавцем британського права. Хоч ця професія не має нічого спільного з наукою, британці вважають людей, що здобули в ній визнання, вельми знаменитими й впливовими. І немає в них іншого, надійнішого шляху, щоб доробитися маєтку і стати славним, як правознавство. І справді, цей вид діяльності спричинився там до виникнення значної частини знаті. Британці твердять, що ніхто не спроможний досягти в ній досконалості, не попрацювавши в поті чола багато років. Таким чином, хоча юнак, народжений для кращого покликання, відчував справедливу відразу до правознавства, проте, пройшовши шкільну науку, так опанував його, що позивальники ні до кого не зверталися за порадою охочіше, як до нього, і ніхто з тих, хто виключно цим займався, не заробляв більше. Така велика була слава його розуму й діловитості.

Чимало праці вклав він у вивчення творів отців церкви. Ще у зовсім молодому віці він тлумачив численням слухачам книги Августина «Про місто боже»¹⁵, а священики й старі люди не соромились і не жалкували, що світський юнак пояснював їм релігійні питання. У той час усією душею він присвятив себе благочестю: неспанням, постами, молитвами та іншими подібними вправами підготовляв себе до вступу в духовний сан. Але тут він виявив більше здорового глузду, ніж багато таких, що необачно обирають таку відповідальну діяльність, анітрохи не перевіривши себе попередньо. І ніщо йому не заважало вибрати такий життєвий шлях, крім бажання одружитися. Волів-бо ста-

ти добропрстойним чоловіком, аніж порочним свящепшком.

Одружився Мор з молоденькою дівчиною ¹⁶ благородного походження, ще без освіти, тому що весь час жила разом з батьками й сестрами на селі; ця обставина дала йому змогу виховати її відповідно до своїх моральних поглядів. Він подбав про те, щоб вона стала грамотною, і дав їй ґрунтовну музичну освіту. Та й вдалося йому зробити її майже такою, з якою він хотів провести все життя, але бідолашна передчасно померла. Вона встигла народити йому кількох дітей; з них тепер ще живуть три дочки — Маргарита, Алойзія ¹⁷ та Цецілія, і один син — Йоани. Але довго вдівцем він не зумів бути, хоч друзі не радили йому вдруге одружуватися. Через декілька місяців після похорону він узяв шлюб з вдовою ¹⁸, більше керуючись турботою про сім'ю, ніж з любові; вона не була, як він сам жартував, ні гарною, ні молодю, зате невтомною й чуйною матір'ю сім'ї. Живе він, однак, з нею в злагоді й взаємопошані, немов з молодю й неабиякою красунею. Навряд чи який-небудь інший чоловік домігся б від своєї дружини такої слухняності владою й суворістю, як Мор домігся цього ласкавістю і жартами. Та й чого тільки він не доб'ється, коли йому вдалося переконати вже підстаркувату, до того ж не зовсім лагідної вдачі, зайняту домашнім господарством жінку, щоб вона вчилася грати на гітарі, лютні, флейті, щодня виконуючи на вимогу чоловіка урок. З такою ж увічливістю він керує своєю сім'єю, завдяки чому в ній не буває ніяких непорозумінь, ніяких суперечок, а якщо навіть щось таке трапиться, то він це або відразу ж припинить, або вміло владнає, і ніхто не виходить з його оселі як ворог чи немов від ворога. Очевидно, цьому будинку судилося щастя: кожний, хто в ньому жив, підіймався до ще більшого щастя, і ніхто ніколи не заплямував свого імені. Ледве ти знайдеш кого-небудь, хто так ладнав би зі своєю матір'ю, як він з мачухою, бо його батько одружився вже вдруге. Її любив Мор не менше, ніж рідну маму. Недавно батько одружився втретє; Мор клянесться, що ніколи не бачив кращої жінки. До батьків, дітей і сестер він так ставиться, що не набридає їм своєю любов'ю й не занедбує своїх обов'язків щодо них.

Немає в ньому ні крихітки прагнення до брудної наживи. Для своїх дітей він виділяє стільки коштів, скільки вважає за достатнє; те, що залишається, він щедро витрачає. Одержуючи з адвокатської діяльності гарні при-

бутки, він нікому не відмовляє у дружній і діловій пораді, більше дбаючи про чужу вигоду, ніж про власну; багатьох переконув, за своїм звичаєм, помиритися, доводячи, що це обійдеться меншими витратами. Якщо цього не може домогтися, тоді вказує спосіб, як вести процес при найменших витратах, адже бувають люди, опановані жаждою судитися й знаходити в цьому насолоду. В Лондоні, де Мор народився, він був суддею для розгляду цивільних справ¹⁹. Ця посада не дуже обтяжлива (засідання відбуваються лише щочетверга й то тільки до обіду) і вважається дуже почесною. Ніхто не розглядав стількох справ, як Мор, ніхто не провадив їх сумлінніше. Багатьом він знижував плату, що її, згідно з законом, повинні вносити сторони, які процесуються, бо до початку процесу як позивач, так і відповідач уносять по три шилінги, більше брати не дозволяється. Такою поведінкою Мор здобув велику любов своїх співгромадян.

Задовольнитися своїм становищем він вирішив тому, що воно було досить визначне й разом з тим не таїло в собі ніяких небезпек. Два рази включали його в посольство; оскільки ж він впорався з дорученнями дуже вдало, найсвітший король Генріх VIII не заспокоївся, поки не притягнув його до свого двору. Чому не сказати мені «притягнув»? Річ у тім, що ніхто настійніше не прагнув бути допущеним до двору, ніж Мор старався триматись осторонь його. Оскільки наймилостивіший король забажав оточити себе людьми вченими, поважними, розумними й бездоганними, то серед багатьох інших у першу чергу запросив Мора; той настільки став йому близьким, що король не відпускає його від себе. Коли доводиться вирішувати важливі справи, немає в короля досвідченішого радника; коли забавляється королю розважити себе присмюною розмовою, немає в нього веселішого співрозмовника. Часто важкі справи вимагають розумного й серйозного судді. Мор так їх вирішує, що обидві сторони залишаються задоволеними. І ніхто не домігся того, щоб Мор прийняв який-небудь подарунок. Щасливими були б держави, якби правителі ставили на їх чолі службових осіб, подібних до Мора! І при всьому цьому в нього не проявилось б ні на крихітку зарозумілості.

Попри велику зайнятість, він не забуває своїх давніх друзів і вряди-годи повертається до улюблених літературних занять. Усю свою вагу, весь вплив, який він має в його величності короля, Мор віддає на користь держави,

на користь друзів. Адже завжди від щирого серця він прагнув творити добро на радість усім і напрочуд був схильний до милосердя; а тепер, чим більше він може допомогти, тим яскравіше ця риса виявляється. Одних підтримує грошима, інших оберігає своїм впливом, ще інших висуває своїм клопотанням. Кому нічим Мор не може допомогти, тому дає добру пораду. І нікого не відпускає від себе засмученим. Його можна назвати громадянським опікуном усіх бідарів. Він вважає для себе за велике добро підтримувати пригнобленого, рятувати того, хто потрапив у халепу або скрутне становище, повернути в милість відстороненого. Ніхто з більшою радістю, ніж він, не чинить добродійства, ніхто менше, ніж він, ним не дорікає. Досі мені не доводилося зустрічати нікого, хто, маючи стільки чеснот, був би такий далекий від чванливості,— невід'ємної супутниці всілякого успіху.

Але повертаюся до занять, які мене найбільш зріднили з Мором і Мора зі мною. В юні роки він переважно пробував себе у віршуванні, потім довго всю силу віддавав на удосконалення прозової мови, вправляючись у всіляких стилях. Про що ще варто було б згадати? Особливо в листі до тебе, адже руки твої не розстаються з його книжками! Так ось, він дуже полюбляв декламації, зокрема на складні теми, тому що в них, як віде, виявляється винахідливість розуму. Тим-то, ще юнаком, він узявся за написання діалогу, в якому відстоював учення Платона про спільність жінок. Написав відповідь на «Тиранобивцю»²⁰ Лукіана; хотів мати в мені противника своїх доказів, щоб краще перевірити, чи домігся він успіхів у складанні творів такого роду. «Утопію» Мор видав з метою вказати на причини занепаду держави, але передусім у ній він зобразив Британію, яку наскрізь вивчив і знав. Спочатку на дозвіллі він написав другу книгу, а згодом, користуючись нагодою, приєднав до неї першу, написавши її без підготовки. Звідси і походить деяка нерівномірність стилю.

Ледве чи знайдеш когось іншого, хто краще говорив би без підготовки, до такої міри його незрівнянному розумові слугує його незрівнянна мова. Розум у нього кмітливий і проникливий, пам'ять чудова: все у Мора неначе напоготові, він уміє і влучно вловлює те, чого вимагає стан справи. На диспутах годі уявити собі більшу гнучкість мислення, через що він часто заганяє у безвихідь навіть найвидатніших теологів, немов вступаючи з ними в бій на їхній власній арені. Йоанн Колет, людина гострого і

вивяткового розуму, інколи в розмові каже, що в Британії є, либонь, одна-однісінька талановита людина — Мор. Хоча на цьому острові процвітає багато знаменитих умів.

Мор — ревний прихильник справжнього благочестя і разом з тим не визнає забобонів. У певні години він звертається до бога з молитвами, не для годиться, а з глибини душі. Його розмови з друзями про життя прийдешніх часів свідчать, що він говорить від щирого серця і з вірою в краще завтра. А тут знаходяться люди, які твердять, ніби християн можна знайти лише в монастирі.

Таких людей мудрий правитель не лише допускає у свою сім'ю й свої хорони, а навіть особисто запрошує туди. І не тільки запрошує, а й змушує приходити. Їх він вважає суддями і постійними свідками свого життя. Вони стають його дорадниками, його супутниками в дорозі...

Ось маєш портрет, виконаний з якнайкращого зразка, але не найкращим художником. Він тобі, певно, не сподобається, якщо пощастить тобі познайомитись з Мором ближче. Одначе, як би там не було, я потерпав, щоб ти мені не дорікнув, що я не викопав твого прохання, і щоб ти не нарікав на надмірну стислість моїх листів. Проте якщо мені, авторові цього листа, він не видався надто довгим, то і тобі, гадаю, при читанні він не видасться розтягнутим. А посприє цьому привабливість особи Мора.

Будь здоровий.

В Антверпені, 23 липня 1519 р.

БЕЗСТРАШНИЙ ОБОРОНЕЦЬ ПРАВ ЛЮДИНИ

Минуло понад сто років після появи знаменитої «Утопії» (1516) англійського мислителя-гуманіста, письменника й державного діяча Томаса Мора — і у світ вийшла не менш славетна пам'ятка філософської думки — «Місто Сонця» (1623) Томмазо Кампанелли.

Ким був її творець? Що спонукало його написати твір, у якому він утілює свою, та й не тільки свою, а й багатьох поколінь людей мрію про краще майбутнє людства?

Автор «Міста Сонця» — італійський мислитель, публіцист і поет Джованні Доменіко Кампанелла — народився 5 вересня 1568 р. в родині бідного селянина-шевця в селі Стеньяно поблизу міста Стіло, що в південноіталійській області — гористій Калабрії, яка в той час перебувала під гнітом іспанських окупантів. Початкову освіту здібний хлопчик отримав у ченця-домініканця, який, усунувши волю батька, що хотів бачити сина юристом, намовив його вступити до монастиря ордену домініканців у місті Плаканіці, де він одержав ім'я Томмазо, тобто Фома, на честь святого Фоми Аквінського, відомого теолога католицької церкви. У монастирі Кампанелла наполегливо поглиблював свою загальну освіту й особливо — знання з філософії, ґрунтовно ознайомившись з трактатами Платона, Арістотеля, Альберта Великого й Фоми Аквінського. Велике враження справили на молодого Кампанеллу філософські погляди вільнодумного італійського мислителя Телезія, що виступав проти мертвої середньовічної схоластики, за вивчення природи, в дослідженні якої він вбачав першоджерело наукових знань. У 1591 р. побачив світ у Неаполі перший філософський трактат Кампанелли «Філософія, обґрунтована чуттями», в якому він твердить, що природу треба пояснювати на основі власних відчуттів, і відстоює право людини на вільне мислення. Після опублікування цього твору інквізиція заарештувала автора, бо пильні очі охоронців «чистоти» католицької церкви, непорушності її догматики й філософських основ побачили в трактаті небезпечні прояви вільнодумства й єретичного ухилу. Звільнений з в'язниці в 1592 р., він уже не повернувся до монастиря. Під час тривалих мандрів по Італії (Рим, Флоренція, Болонья, Падуя, Венеція, Неаполь) Кампанелла, якого щоразу звинувачували у вільнодумстві і єресі, знову потрапляв до тюрми. Повернувшись у 1598 р. до рідної Калабрії, він разом з іншими патріотами почав готувати

повстання з метою скинути пенависне ярмо іспанських Габсбургів і встановити республіку, де панувала б соціальна справедливість.

Внаслідок зради одного з учасників змови, керівників запланованого повстання заарештували. Світські власті звинуватили Кампанеллу в антидержавній діяльності, а церковники — в ересі. Іспанці видали Кампанеллу інквізиції, і церковний трибунал засудив його за ересь на довічне ув'язнення. Він поневірявся в катівнях різних міст Італії, зазнаючи тортур і тяжких принижень. Але це не зламало духу безстрашного борця за свободу й соціальне рівноправ'я людей. У в'язниці Кампанелла написав усі головні свої праці, зокрема славетне «Місто Сонця» — промисливий проект ідеального суспільства.

В 1626 р. його випустили на волю, але невдовзі знову ув'язнили. Після остаточного помилування, за розпорядженням папи римського Урбана VIII, закоханого в астрологію, Кампанеллу перевели до Рима, бо папа хотів мати напохваті авторитетного знавця цієї «науки», що відвертав би від нього «лиховісний вплив астральний». Кампанелла, як чимало видатних людей того часу, вірив, що рух небесних світил впливає на земні події й людські долі. Більше того, навіть писав на цю тему, зокрема дав волю своїм астрономічно-астрологічним знанням у «Місті Сонця». Вирішальну роль у звільненні Кампанелли з в'язниці відіграла його стаття «Про те, як уникнути долі, пророкованої зірками». Хоч католицька церква офіційно не визнавала астрології, все ж деякі римські первосвященники, як Павло V, Урбан VIII та інші, а також окремі церковні діячі, як кардинал Рішельє, свято вірили в неї і в приватному житті зверталися до порад астрологів. Та добрі стосунки з папою швидко зіпсувалися. Ортодоксальні кола Ватикану вже вкотре почали переслідувати Кампанеллу. Не до вподоби припав їм і його сміливий виступ на захист Галілея під час процесу, затіяного церквою в 1632 р. Крім того, віце-король Неаполя змусив Кампанеллу в новій змові проти іспанської влади й вимагав його видачі. Кампанелла, рятуючись від переслідувань, покинув у 1634 р. Італію і знайшов гостинний притулок у Франції, яка в той час ворогувала з Іспанією. Тут він видав ряд творів і прожив останні роки свого життя. Помер Кампанелла 21 травня 1639 року в Парижі.

Кампанелла був високоосвіченою людиною, визначним ученим свого часу з надзвичайно широким колом наукових зацікавлень. З-під його пера вийшли твори з філософії, теології, фізики, медицини, економіки, політики, військової справи, астрології. Переважна більшість їх написана у в'язниці, де Кампанелла провів 33 роки — найкращі роки свого життя. Творча спадщина мислителя, яка колись спричиняла стільки суперечок і дискусій, викли-

каючи лють у його ідейних противників, втратила з часом свою злободенність і залягла на полицях бібліотечних книгосховищ. Лише один-єдиний твір не побляк, зберіг свою привабливість, хоч від його виходу у світ минуло майже чотири століття. Це — «Місто Сонця». А не втратив цей твір своєї актуальності, бо відобразив мрію не лише самого автора, а й одвічну мрію всього людства про краще завтра, про безкласове суспільство, де люди жили б у злагоді, як рівні серед рівних, де праця, а не аристократичне походження, була б мірилом цінності людини.

«Місто Сонця» — це літературна утопія, що є моделлю суспільства, побудованого на наукових засадах. У творі розповідається про те, як вихідці з Індії, залишивши батьківщину, оселилися на острові Тапробані й заснували там місто-державу, де постановили «вести філософський спосіб життя общиною». Солярії, тобто жителі «Міста Сонця», живуть, не знаючи класових відмінностей і приватної власності, що породжує майнову нерівність і соціальну нерівноправність.

Демократизм управління державою, рівність усіх громадян як у політичному, так і в економічному відношенні, загальнообов'язкова трудова повинність, колективна праця як джерело радості, свідоме ставлення до праці всіх громадян, усупільнення засобів виробництва, чотиригодинний робочий день, полегшений технічними винаходами, розподіл матеріальних благ за потребами, можливість після фізичної праці присвятити себе інтелектуальним заняттям і культурним розвагам, доступність освіти для кожного, громадське виховання дітей, тісний зв'язок навчання з виробництвом, вибір професії за здібностями й покликанням, обов'язковий для всіх режим дня — такі головні риси суспільного життя соляріїв. Соціально-політичні погляди Кампанелли вражають подекуди наївністю й помилковістю. Це — і передача керівництва державою груп мудреців-священиків, ліквідація родинного життя внаслідок спільності жінок, позбавлення батьків змоги виховувати дітей, нехтування особистими симпатіями в шлюбних стосунках, визнання впливу астрології на життя окремих людей і суспільства в цілому, утиск особистості державою і таке інше...

Втім, «Місто Сонця» не було примхою уяви мислителя, який хотів розважити себе під час перебування у в'язниці: мрію про сонячну державу, де людям жилося б вільно й щасливо, Кампанелла плекав ще задовго до ув'язнення. Тавруючи суспільно-політичні порядки, що існували тоді в Італії, він протиставляє їм ідеальний соціальний і політичний лад «Міста Сонця». У творі відображено прагнення народних мас до рівноправності, справедливого розподілу матеріальних благ, миру, задоволення духовних запитів. «Місто Сонця» демократичною спрямованістю було співзвучне з

настроями й мріями широких верств трудящого населення Італії — соціальних низів міста й села. Тогочасне соціально-економічне становище Італії стисло і влучно охарактеризував радянський вчений-історик, академік В. П. Волгін, пов'язавши з ним виникнення твору Кампанелли:

«Становище плебейських мас, які раніше знаходили собі заробіток у мануфактурі або в роботі на скупника-торговця, на рубежі XVI і XVII століть було неймовірно тяжким. У жодній країні того часу не було такого жебрацтва й розбійництва, як в Італії. Тому нас не повинна дивувати поява саме в Італії твору, який виражає протест проти нестерпних суспільних порядків, протиставляє їм лад, що ґрунтується на інших соціальних принципах, захищає інтереси пригнічених».

Кампанелла, як виходець із соціальних низів, чудово знав, у яких злиднях животіє сільська й міська біднота, якою ціною живе в розкоші соціальна верхівка — паразитична верства суспільства. На прикладі Неаполя він наочно показує в «Місті Сонця» жахливу несправедливість соціально-економічного укладу великих міст Італії, паразитизм аристократії.

Кампанелла назвав вимріяну ним ідеальну державу «Містом Сонця» тому, що із словами «сонце», «сонячний» асоціювалось у нього, як і в усіх людей, найкраще, прекрасне, досконале, світле. Можливо, вибором назви Кампанелла завдячує античному джерелу. Так, грецький історик Діодор Сіцилійський (I ст. до н. е.) у своїй «Історичній бібліотеці» (кн. II, розд. 55—60) подає скорочено зміст фантастично-пригодницького твору якогось Ямбула. Цей Ямбул, вирушивши на кораблі в торгіву подорож, прибуває на казковий сонячний острів, що лежить десь біля екватора. Острову властивий м'який клімат, земля рясно родить цілий рік, жителі — люди ставні, здорові, освічені — живуть щасливо, колективно обробляючи землю, не знаючи ні воєн, ні злиднів, вони — довгожителі завдяки скромному й розміреному способу життя — поклоняються склепінню небес і небесним світилам, зокрема Сонцю. Твір Діодора Сіцилійського міг Кампанелла прочитати в перекладі латинською мовою, виданому Поджо Браччоліні в 1472 р.

Відчутно позначився, на думку вчених, на проєкті досконалого суспільства Кампанелли вплив «Держави» — твору грецького філософа Платона. Насамперед впадає в око схоже зображення в обох творах шлюбних взаємин, спільності жінок, суворо регламентованого побуту, передачі правління державою в руки вибраній групі мудреців, але з тією різницею, що панівна верхівка в Кампанелли не становить замкнутої окремої касты. Головна ж різниця між «Державою» Платона й «Містом Сонця» Кампанелли полягає в тому, що в Платона відсутня ідея соціальної рівності, яка про-

низу творів італійця і взагалі є основною рисою всієї утопічно-соціалістичної літератури, починаючи від Т. Мора.

«Місто Сонця» Кампанелла написав у 1602 р. в неаполітанській в'язниці спочатку рідною, італійською мовою. Писав він жахливим почерком, бо покалічені пальці насилу тримали перо. Окремі аркушки з великим ризиком передавав з в'язниці знайомим, які переписували їх у багатьох примірниках. Автограф італійського рукопису, на жаль, не зберігся. До наших днів дійшло одинадцять списків італійського тексту, виконаних на самому початку XVII ст. Потім, 1613 року, сам Кампанелла переклав італійський текст латинською мовою, що була в той час міжнародною. Саме цей латинський текст твору вийшов у світ через десять років у Франкфурті-на-Майні. Причому видано було його не самостійною книжкою, а як додаток до об'ємної «Реальної філософії» — філософського трактату, в якому висвітлювались різні теми: природа речей, мораль людей, політика й економіка. Саме до політики — третьої частини цього трактату — він і був доданий під заголовком «Брата Фоми Кампанелли Доповнення до Політики. Місто Сонця. Ідея філософської республіки». Такий заголовок стояв на титульному аркуші, а на першій сторінці самого тексту був надрукований трохи інший: «Місто Сонця, або Про ідею республіки. Поетичний діалог». Видання це здійснив друг автора, визначний юрист Товій Адамі. Через чотирнадцять років уже сам Кампанелла, перевидавши «Реальну філософію» в Парижі, перевидав водночас і «Місто Сонця». Третє видання цього твору було посмертним: вийшло воно в Утрехті (Голландія) в 1643 р.

«Місто Сонця» Кампанелли — одне з найяскравіших, найзріліших творів ренесансної філософсько-політичної думки і за своїми реформаторськими тенденціями не поступається перед «Утопією». Т. Кампанелла так само, як і Т. Мор, намалював картину уявної сонячної держави, вірячи, що нащадки створять собі за її взірцем реальну державу. Своім твором італійський мислитель по праву посідає почесне місце в розвитку передових суспільних вчень, виступав як один з перших провісників комунізму. Вчення Кампанелли, ясна річ, не є вченням наукового комунізму, бо мислитель не володів ні матеріалістичним світоглядом, ні знанням законів історичного розвитку.

Високо цінували Кампанеллу основоположники наукового комунізму. К. Маркс зараховував його до тих мислителів, які «стали розглядати державу людськими очима і виводять її природні закони з розуму і досвіду, а не з теології»¹. Ф. Енгельс, який у 1878 р. в праці «Розвиток соціалізму від утопії до науки» встано-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори (2-е вид.).— Т. 1.— С. 105.

визн поділ соціалізму на утопічний і науковий, щоправда, не називає і не оцінює «Місто Сонця» і «Утопію», але безперечно має їх на увазі, коли пише, що утопічні зображення ідеального суспільного ладу в XVI і XVII століттях являють собою теоретичні виступи «того класу, який був більш-менш розвинутим попередником сучасного пролетаріату»¹, і коли пише, що його радують «зародки геніальних ідей і геніальні думки, які прориваються на кожному кроці крізь фантастичний покрив і яких не бачать філістери»².

Про зацікавлення В. І. Леніна Кампанеллою свідчить те, що в його особистій бібліотеці були «Місто Сонця» в російському перекладі А. Г. Генкеля і книжка Лафарга, присвячена його творчості. А. В. Луначарський у статті «Ленін про монументальну пропаганду» згадує, що під час його розмови з В. І. Леніним про монументальну пропаганду творець Радянської держави звернув увагу на велике наочне і виховне значення фресок, якими були оздоблені мури «Міста Сонця».

Безстрашному оборонцеві прав людини присвятив натхненний свій вірш Борис Олійник:

Христос, якщо за біблією йти,
Був до хреста у тридцять три прикутий,
За що й здобувся на звання — святий —
О третім дню великої покути.

Три дні на цвяхах мучитись жорстоко!
Не доведи...

Та з чим тоді зрівняти
Пекельну муку — тридцять і три роки
Щодня, щоміні на хресті ковати?!

Нащо вже в інквізиції майстри,
А й ті втомилися лупати скелю...
А мо', чергова казка пустомелі?
Бо де ж: у тюрмах цілих тридцять три?!
Тому, хто сумнів пестив до пори,—
Явися, дух Томмазо Кампанелли!

Всі тридцять три...
Та ба — не став святим.
На цей раз люди, до поклонів схильні,
Не віддали його богам,
і тим
Уперш належне воздали Людині³.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 19.— С. 186.

² Там же.— С. 190.

³ Олійник Б. Вибрані твори: В 2 т.— К., 1985.— Т. 1.— С. 218.

Твір Кампанелли перекладений багатьма європейськими мовами. Російською він перекладався кілька разів. Найдосконаліший з них вийшов у 1934 р., здійснив його Ф. О. Петровський, який подарував радянському читачеві не одну пам'ятку римської літератури, зокрема незрівнянний переклад поеми Лукреція «Про природу речей», епіграми Марціала та інші. Йому ж належать коментарі, в яких висвітлено життєвий і творчий шлях Кампанелли, а також ґрунтовні примітки до «Міста Сонця».

Нинішній переклад «Міста Сонця» українською мовою — перший в українській літературі. Твір перекладено за його першим виданням 1623 року в Франкфурті-на-Майні.

Йосип КОБІВ

ТОММАЗО КАМПАНЕЛЛА

МІСТО СОНЦЯ

Співрозмовники:

Чернець і Генуезець.¹

Чернець

Будь ласка, розкажи, що ти бачив цікавого, мандруючи морями, і яких тобі довелося зазнати пригод.

Генуезець

Я вже розповідав тобі, як, об'їхавши навколо світу, наш корабель прибув насамкінець на Тапробану², що лежить на самому екваторі. Там мене висадили на берег. Боячись потрапити в руки дикунів, я довгенько ховався у лісі. Та, зрештою, мені довелося вийти зі своєї схованки, і я опинився на розлогій рівнині.

Чернець

І що ж було далі?

Генуезець

Тут мене перестрів великий загін озброєних чоловіків і жінок. Багато з них знали нашу мову. Вони повели мене в Місто Сонця.

Чернець

А що це за місто: як воно збудоване і який у ньому державний устрій?

Генуезець

Вигляд

і будова міста

Серед рівнини височить пагорб, на якому стоїть саме місто. А передмістя розкинулися біля його підніжжя. Діаметр пагорба становить дві милі з лишком, окружність — сім миль. А що місто розташоване на схилах, то його площа насправді більша, ніж якби воно лежало на рівнині³. Місто складається з семи великих поясів, або кілець, які мають назви семи планет⁴. З одного пояса до іншого можна пройти однією з чотирьох брукованих вулиць крізь чотири брами, звернені на чотири сторони світу. Отже, місто побудоване так, що якби хтось приступом оволодів першим поясом, то другий йому довелося би брати з подвоєною витратою сил, а третій — з іще більшою, тобто щоразу треба було б подвоювати зусилля й засоби.

Виходить, якби хто-небудь задумав підкорити це місто, мусив би брати його сім разів. Тим часом, на мою думку, неможливо здобути навіть один перший пояс, бо на підступах до нього споруджено велетенський земляний оборонний вал з кількома бастіонами, вежами, бомбардами⁵ й ровами.

Увійшовши в місто північною брамою (вона окута залізом, але може легко підніматись і опускатись, а також цілком замикатись завдяки майстерно викуваним засувам, що заходять у глибокі заглибини одвірків), я побачив між першим і другим поясами рівний майданчик завширшки сімдесят кроків. Далі було видно великі будинки, сполучені з зовнішнім муром другого пояса в такий спосіб, що, можна сказати, становили з ним одне ціле. Вздвожгих будинків до половини їхньої висоти тяглися аркади, а на них — галереї для прогулянок, підперті гарними могутніми колонами, які оперізували аркади і утворювали щось на зразок перистилів⁶ чи монастирських хідників. Кожний будинок мав вхід лише з внутрішнього, увігнутого, боку муру; у приміщення першого поверху люди могли заходити прямо з вулиці, а на вищі поверхи треба було підніматись мармуровими сходами, що ведуть у внутрішні коридори з дверима до кімнат, вікна яких виходять як на зовнішній бік будинку, так і на внутрішній. Кімнати відгороджені одна від одної тонкими стінами. Опукла зовнішня стіна — завтовшки вісім п'ядей, увігнута — три; товщина міжкімнатних перегородок становить від однієї до півтори п'ядей.

Другий проміжок між поясами на три кроки вузкий від попереднього; за ним видно перший, зовнішній мур наступного пояса, з аркадами і галереями, а з внутрішнього боку тягнеться другий мур, з такими ж аркадами і галереями на колонах. Стіна над галереями, куди виходять двері верхніх помешкань, прикрашена чудовим розписом. Отак, проминувши всі проміжки й подвійні мурі, складовою частиною яких є й будинки з зовнішніми галереями на колонах, дістанешся нарешті до останнього проміжку, йдучи весь час по рівному ґрунту. А от минаючи подвійні брами, одну в зовнішньому, другу у внутрішньому мурі, треба підніматись по східцях, побудованих так, що ступати по них зовсім легко, бо вони йдуть навскіс і здіймаються непомітно. Вершина гори являє собою просторий майдан, на якому височить храм, справжній взірець будівельного мистецтва.

Чернець

Дуже прошу тебе, розкажи про цей храм.

Генуезець

*Будівля храму
на вершині гори*

Передусім вражає досконалість його круглої форми. Храм не обведений муром, але спирається на могутні прекрасні колони. На величезний купол, зведений з дивовижною майстерністю, насаджений посередині, в самому zenіті, малий купол з отвором над самим вітварем. Цей єдиний, оточений колонами вітвар стоїть у центрі храму, що має в окружності понад триста п'ятдесят кроків. Зовні на капітелі колон спираються арки, висунуті вперед кроків на вісім і підперті другим рядом колон, що стоять на грубом і міцному парапеті заввишки в три лікті. Між ним і першим рядом колон ідуть нижні галереї, вимощені чудовою мозаїкою. На увігнутому боці парапету, розділеного багатьма широкими проходами, стоять кам'яні лави, а між внутрішніми колонами, що підтримують храм, є чимало гарних переносних крісел. На вітварі — два великі глобуси; на одному зображено небосхил, на другому — землю. На склепінні ⁷ великого купола відтворено всі зірки від першої до шостої величини ⁸, подано їхні назви і в трьох віршованих рядках пояснено, який вплив на земні справи має кожна з них. Позначено там і полюси, а також великі й малі кола ⁹, розміщені перпендикулярно до горизонту, але не до кінця, бо заважає підлога; проте їхнє продовження можна простежити по колах, накреслених на глобусах вітваря. Підлога храму сяє дорогоцінними каменями. Зі стелі звисає сім золотих світильників, що мають назви семи планет і палахкотять вічним вогнем. Навколо малого купола над храмом — кілька невеликих затишних келій, а за відкритим переходом над галереями, або аркадами, внутрішніх і зовнішніх колон є чимало просторих і гарних келій, де живуть священники та ченці — усього, мабуть, сорок дев'ять чоловік. Над малим куполом прилаштовано флюгер, що показує напрямок вітрів, яких розрізняють тут аж тридцять шість ¹⁰. Знають тут також, яку погоду на рік віщує кожен із них, які будуть зміни на суші й на морі, але тільки стосовно клімату. Там же, під флюгером, зберігається списаний золотими літерами сувій.

Чернець

Прошу тебе, сміливий мандрівнику, розкажи докладно, як там правлять державою. Мені дуже цікаво це знати.

Генуезець

Форма правління державою Головою держави ¹¹ в них є священик, який називається їхньою мовою «Сонце», що по-нашому означало б «Метафізик». Він має найвищу владу як у світських, так і духовних справах; в усіх спірних питаннях йому належить остаточне вирішення. Його помічниками є три співправителі: Пон, Сін і Мор ¹², що нашою мовою означає: Сила, Мудрість і Любов.

Влада Сили Сила відас питаннями війни та миру, військової справи, він — верховний командувач на війні, але і в цьому відношенні не стоїть вище за Сонце. Йому підлягають воєначальники і солдати, він керує облогою міст, дбає про озброєння, укріплення, військові машини, відас зброярними та ремісниками, які в них працюють.

Влада Мудрості У віданні Мудрості — вільні мистецтва й ремесла, розмаїті науки, відповідні службовці, вчені і учбові заклади. Йому підлягає стільки службовців, скільки є наук. До них належать: Астроном, Космограф ¹³, Геометр, Історіограф, Поет, Логік, Ритор, Граматик, Медик, Фізик, Політик і Мораліст. Є в них книга під назвою «Мудрість», де міститься стислий і доступний виклад усіх наук. Її читають народові згідно звичаю піфагорійців ¹⁴.

Полегшене засвоєння наук завдяки картинам За розпорядженням Мудрості, мури цілого міста, внутрішні й зовнішні, нижні й верхні, оздоблені чудовим розписом, де напрочуд виразно зображено всі науки. На зовнішніх стінах храму зображено зорі; під кожною з них у трьох віршованих рядках подаються відомості про її величину, силу та рух. Ці зорі можна побачити і на завісах храму, які опускаються кожний раз, коли священик промовляє до народу. Завдяки цьому його голос не губиться, а виразно доходить до слухачів.

На внутрішньому боці муру першого пояса впадає у вічі величезна кількість геометричних фігур. Такої кількості фігур не знали ні Архімед, ні Евклід ¹⁵. Накреслено

їх у відповідній до висоти муру пропорції, і кожну супроводить стисле віршоване пояснення; можна там прочитати визначення, теореми тощо. На зовнішньому, опуклому боці муру розміщено величезне зображення всієї землі; поруч виділяються докладні карти поодиноких країн. Тут стислою прозою описано звичаї, закони, вдачу, походження й чисельність їхнього населення. Над алфавітом Міста Сонця накреслено також алфавіти, вживані у згаданих країнах.

На внутрішньому боці муру другого пояса, тобто другого ряду будинків, поміщено не лише зображення розмаїтих дорогоцінних і звичайних каменів, мінералів та металів, а й справжні зразки з доданими до них дворянськими поясненнями. На зовнішній частині муру зображено моря, річки, озера й джерела всього світу, а також вина, олії та різні рідини з поясненням їхнього походження, якості й призначення, а на виступах муру встановлено посудини, де зберігаються для лікування розмаїтих захворювань рідини, вік яких від сотні до трьохсот літ. А ще там змальовано також град, сніг, блискавки і взагалі всі атмосферні явища з відповідним віршованим описом.

На внутрішньому боці муру третього пояса намальовані всі види дерев і трав. Деякі з них ростуть там у горщиках на виступах стіни. В поясненнях до них указано їхню батьківщину, силу і властивості, зазначено, в чому полягає їхня схожість з небесними явищами, металами, частинами людського тіла, морським світом, яке їхнє застосування в медицині тощо. На зовнішньому боці муру відтворені всі породи риб — річкових, озерних і морських, описано їхні звички, особливості, способи розмноження, життя, розведення, користь кожної для світу і нас, а також їхню схожість з предметами небесними і земними, природними і утвореними в штучний спосіб. Я був дуже вражений, коли побачив рибу-єпископа¹⁶, рибу-ланцюг, -панцир, -цвях, -зірку, -чоловічий член, які точно відповідали своїм виглядом предметам, що існують у нас. Можна там побачити і морських їжаків, скоїок, устриць і т. д. — одне слово, все, що у водному царстві заслуговує уваги, зображено там на чудових малюнках з супровідними письмовими поясненнями.

На внутрішньому боці муру четвертого пояса зображено всілякі породи птахів, їхні властивості, величину, звички, колір оперення, спосіб життя тощо. І Фенікса¹⁷

там вважають птахом, що дійсно існує. На зовнішньому боці цього ж муру можна побачити всі види плазунів, а саме: змії, драконів, хробаків; і всі види комах: мух, комарів, гедзів, жуків тощо з описом їхніх умов життя, властивостей, отруйності, а також з поясненням, у який спосіб можна використати їхню отруту.

На внутрішньому боці муру п'ятого пояса містяться зображення вищих видів земних тварин, причому в наймовірній кількості. Ми не знаємо навіть тисячної частини відомих їм тварин! Тому що їх тут безліч і вони величезних розмірів, то намальовано їх і на зовнішньому боці муру. Скільки там самих тільки порід коней! А яка досконалість зображення, які доречні пояснення!

На внутрішньому боці муру шостого пояса зображено найрізноманітніші ремесла з відповідними знаряддями та їхнім застосуванням у різних народів; подані воли за порядком їхньої важливості у супроводі необхідних пояснень. Поруч зазначено, хто яке ремесло винайшов. На зовнішньому боці цього муру намальовані творці наук, винахідники зброї та законодавці. Бачив я там Мойсея¹⁸, Озїріса¹⁹, Юпітера, Меркурія, Лікурга²⁰, Помпїлія²¹, Піфагора, Замолксїса²², Солона²³ та багатьох інших. До речі, є тут зображення Магомета, якого вони, однак, мають за безглузлого і поганого законодавця. Зате на почесному місці я побачив постать Ісуса Христа й дванадцяти апостолів, яких тут вельми поважають і цінують. Бачив я Цезаря, Александра, Пірра, Ганнібала²⁴ та інших видатних діячів, які славились на війні і в мирний час, в першу чергу римлян; зображення їхні поміщені на нижній частині муру, під аркадами. Коли я, зачудований, почав розпитувати, звідкіля вони знають нашу історію, мені пояснили, що в них високо цінується знання всіх мов і вони повсякчасно виряджають до країн усього світу розвідників та посланців, доручаючи їм докладно вивчати звичаї, могутність, державний лад й історію того чи іншого народу, все, що в нього хороше і погане, а потім доповідати про це своєму урядові. Все це їх дуже цікавить. Дізнався я там і про те, що бомбарди і мистецтво друку винайшли набагато раніше від нас китаїці²⁵. Пояснення до цих зображень дають дітям наставники; отож діти без великих зусиль, немов для забави, ще до десятирічного віку знайомляться в наочний спосіб з усіма науками.

Влада Любові

Любов піклується передусім про дітородіння, стежать, щоб одруження чоловіків і жінок давало якнайдобірніше потомство. Вони кепкують з нас за те, що ми, попри велику дбайливість про поліпшення породи собак і коней, занедбуємо людський рід. В обов'язки цього правителя входить також піклування про виховання дітей, про лікування та виготовлення ліків, про сімбу та жнива, про збирання плодів, землеробство та скотарство, про засоби харчування, куховарство і взагалі про все, що стосується їжі, одягу і статевих зносин. Володареві Любові підпорядкована значна кількість наставників і наставниць, відповідальних за ці справи.

Метафізик керує державою через трьох названих співправителів; ніщо не діється без його відома. Отже, всі державні справи перебувають у віданні цих чотирьох осіб. Три співправителі одноставно погоджуються з думкою, яку висловить Метафізик.

Чернець

А тепер поясни, будь ласка, їхній устрій — установи, посади, обов'язки, виховання, спосіб життя, — що це таке: республіка, монархія чи аристократія? ²⁸

Генуезець

Виникнення і необхідність найкращої держави

Народ цей прибув з Індії, втікаючи від навали монголів, що спустошили країну, а також від розбійників і гнобителів. На новому місці цей народ вирішив удатися до філософського способу життя на основі спільного володіння благами. І хоч спільність жінок не знайшла схвалення серед решти населення, у самому місті вона міцно утвердилась на тій підставі, що в них усе спільне. Розподіл усіх благ — у руках службовців, однак блага вважаються спільною власністю настільки, що ніхто тут не може собі нічого привласнити. Будь-яка власність, на погляд соляріїв, виникає й утверджується через те, що кожний з нас має власне житло, власну дружину і дітей. Звідси породжується себелюбство, бо, намагаючись здобути синові багатство й почесті та залишити йому в спадщину великий маєток, кожний з нас стає розкрадачем громадського добра. Багачеві й вельможі, звісно, нічого боятись, якщо ж людина слабка, бідна чи низького походження, то може

стати скнарою, зрадником і облудником. Коли ж позбутися себелюбства, то залишиться тільки любов до громади.

Чернець

Але в такому разі ніхто не захоче працювати, розраховуючи на те, що буде жити з праці інших; такий закид уже зробив Платонові Аристотель.

Генуезець

Я не маю звички сперечатися, та все ж запевняю тебе, що вони палають такою любов'ю до батьківщини, яку годі собі уявити. Ця любов у них дужча, ніж у римлян, що, як відомо з переказів, добровільно йшли на смерть за батьківщину; дужча вона тому, що солярії в більшій мірі зрелися приватної власності²⁷. Щодо мене, то я переконаний: якби наших ченців і кліриків не спокушала до гріха жадоба почестей, то й вони б не розпаскуджувалися, не прагнули власності, а більше дбали про добро своїх ближніх.

Чернець

Цю думку висловив, здається, святий Августин²⁸, та я вважаю, що дружба серед таких людей не може мати практичних виявів, оскільки вони не мають змоги робити одне одному взаємні послуги.

Генуезець

Навпаки, для цього у них великі можливості. Щоправда,— і це варто підкреслити,— вони не мають потреби обмінюватися подарунками, бо кожен одержує все необхідне від громади, до того ж службовці пильно стежать за тим, щоб ніхто не одержував більше, ніж йому належить, і водночас щоб нікому не було відмовлено в найнеобхіднішому. А дружба в них виявляється на війні, під час хвороби, при змаганні в науках, коли вони допомагають одне одному і діляться знаннями; крім того, дружба в них знаходить вияв у похвалах, словах заохочення, взаємодопомозі при виконанні громадських обов'язків, взаємовиручці.

Ровесники називають один одного братами, а молодших на двадцять два роки називають синами²⁹. Службовці пильно стежать, щоб ніхто нікого не скривдив і щоб стосунки між людьми були істинно братські.

Чернець

Яким чином?

Генуезець

Про обвинувачення Вони мають стільки урядовців, скільки ми розрізняємо чеснот. Отже, є в них посади, що мають назви: Великодушність, Мужність, Цнотливість, Щедрість, Справедливість (кримінальна й цивільна), Запопадливість, Щирість, Добродичність, Вдячність, Веселість, Бадьорість, Стриманість і такі інші. На ці посади обираються люди, кого ще змалку, в школі, визнано за взірць такої чесноти. Оскільки в них не трапляється ні грабунків, ні зумисних убивств, ні насильств, ні кровозмішання, ні перелюбства, ні інших злочинів, що бувають у нас, то вони ведуть у себе боротьбу з такими вадами, як невдячність, злостивість, зарозумілість, лінощі, душевна пригніченість, бундючність, блазенство, обмова, брехня, яку ненавидять гірше від чуми. Винних карають тим, що відсторонюють їх від спільного столу, від спілкування з жінками або від різних почестей на такий строк, який суддя визнає необхідним для спокутування провини.

Чернець

Скажи, а як вони обирають цих урядовців?

Генуезець

*Про одяг,
виховання
і вибори*

Це важко пояснити тому, хто не знає до ладу їхнього способу життя. Перш за все хочу довести до твого відома, що чоловіки і жінки у них носять майже однаковий одяг, до того ж пристосований до військової справи. Проте якщо в жінок плащ сягає нижче колін, то в чоловіків він не доходить до колін. І всі у них навчаються разом. Протягом другого й третього року життя діти вчать говорити і вивчають азбуку, прогулюючись попід мурами. Усіх дітей поділяють на чотири загони, якими керують четверо літніх вчених мужів. Згодом діти починають займатися гімнастикою, бігом, метанням диска та іншими вправами й іграми, що всебічно розвивають їхнє тіло. До сьомого року життя діти ходять скрізь босоніж і з непокритою головою. У цей час учителі водять дітей у шевські майстерні, пекарні,

кузні, до столярів, малярів тощо, щоб виявити нахили і обдаровання кожного з них.

На восьмому році, після ознайомлення з основами математики за малюнками на мурах, учні відвідують лекції з природничих наук. На кожний предмет виділяють по чотири викладачі, які протягом чотирьох годин читають усім чотирьом загонам по черзі. Отже, поки одні займаються фізичними вправами або виконують суспільно корисну роботу, інші уважно слухають лекції.

Згодом усі вони беруться за вивчення складніших наук: математики, медицини тощо, причому на уроках постійно влаштовуються диспути і запальні дискусії. Відтак кожний одержує роботу в тій галузі науки чи в тому ремеслі, де він домогся найбільших успіхів. Вирішальне слово має тут наставник, що водночас є для учнів суддею. Учнівводять на поля й пасовища, щоб вони дивилися, як працюють селяни, і при звичаювалися до хліборобства та скотарства. І більшої пошани серед них заслуговує той, хто опанував більше мистецтв та ремесел і вмів їх добре застосовувати в житті. Через те й насміхаються вони з нас за те, що ми ремісників називаємо простолюдом, а благородними вважаємо тих, хто не знає ніякого ремесла, веде гульняйський спосіб життя і тримає безліч слуг, які ледарюють та розбещуються. З цих багатих домів, немов із розсадника пороків, плодяться в нас на шкоду державі сила-силенна дармоїдів і лиходіїв.

Решту урядовців обирають згадані чотири правителі: Сонце (☉), Пон, Сін і Мор, а також керівники відповідних наук і ремесел, які добре знають, хто найбільш гідний керувати тим чи іншим ремеслом або очолювати якусь із чеснот. Почесних посад, як це буває в нас, ніхто в них сам для себе не домагається: на засіданні Ради урядовці висувають кандидатів, і кожний, хто знає цих осіб, висловлюється за або проти них.

Обрання ☉ А от титул ☉ може дістати лише той, хто знає історію всіх народів, їхні звичаї, релігійні обряди, закони, устрій республік і монархій, життєпис законодавців і винахідників наук та ремесел, будову й історію неба та землі. Він повинен також знатися на всіх ремеслах (це нескладно, бо за якихось два дні завдяки практиці й малюнкам, що полегшують засвоєння того чи іншого ремесла, можна навчитись одного з них, не набуваючи, зрозуміло, великої

вправності). Не менш важливо знати фізику, математику й астрологію. Знанню мов для кандидата на цю високу посаду не надається великої ваги, тому що в цій країні багато перекладачів, роль яких викопують граматикки. Зате конче потрібно для нього досконало опанувати метафізику й теологію, збагнути коріння, основи й суть усіх наук і мистецтв, подібності й відмінності між речами, збагнути необхідність, призначення й гармонію світу, міць, мудрість та любов божу, ступені буття та його відповідники в явищах небесних, земних, морських та божественних у такій мірі, в якій це доступно для смертного. Йому слід також вивчити твори пророків і астрологію. Таким чином, вони вже заздалегідь знають, хто стане ☉. Однак ніхто не може удостоїтися цієї почесної до того, як йому сповниться тридцять п'ять років. Ця посада лишається незамінною, поки знайдеться хтось мудріший від попередника та придатніший для керування країною.

Чернець

Хіба може яка-небудь людина опанувати всі ці премудрості? Та й не здатний, по-моєму, керувати державою той, хто з головою порипув у науку.

Генуезець

Чи можуть мудреці Таке саме зауваження зробив їм і добре правити? я, на що вони мені відповіли: «Ми, звичайно, певні того, що всебічно освічена людина мудро керуватиме державою, на відміну від вас, бо ви ставите на чолі уряду неуків, вважаючи їх здатними керувати тільки тому, що вони знатного походження або ж є обранцями панівної верстви. Наш ☉ навіть при цілковитому браку досвіду в керуванні державою ніколи не стане ні мучителем, ні злочинцем, ні тираном саме через те, що наділений глибокою мудрістю. Щоправда, твій сумнів має сенс, але тільки для вас, оскільки ви вважаєте найвченішим того, хто краще знає граматику чи логіку. Арістотеля або якогось іншого автора. Для здобуття такої мудрості потрібна лише рабська пам'ять і марудна праця. Оволодіваючи такою мудрістю, людина тупіє, бо не намагається збагнути суть речей, а лиш засвоює книжні слова, тобто мертві знаки речей, що принижують душу. Як наслідок людина не здатна

врозуміти, яким чином бог керує світом, не знає звичаїв і законів, притаманих природі й різним народам. Цього не можна сказати про нашого ☉. Хіба спроможний оволодіти стількома мистецтвами й науками той, хто не вирівняється винятковим і всебічним обдаруванням, отже, й неабиякою здібністю правити державою? А крім того, людина, що займається лише однією наукою, виявляє хист до однієї галузі знання, до того ж почерпнутої з книг, не знає як слід ні її, ні інших, прирікає себе на відсталість і зашкарублість. Це не загрожує людині з гнучким розумом, яка сприймає різноманітні знання і від природи здатна проникати в суть речей. Саме такий розум повинен мати наш ☉. Крім того, як сам бачиш, у нашому місті знання здобувають з такою легкістю, що учні за один рік досягають більших успіхів, аніж у вас за десять чи п'ятнадцять років. Можеш сам перевірити на наших дітях».

Мене вразила слухність цих міркувань, до того ж я перевірив знання дітей, які добре розмовляли мою рідною мовою. Бо так у них водиться, що кожна трійка учнів повинна знати або нашу мову, або арабську, або польську, або якусь іншу. Дозвілля дітям влаштовують у такий спосіб, щоб, відпочиваючи від занять, вони збагачувалися новим умінням. З цією метою їх виводять заганами в поле — бігати, стріляти з лука та аркебузи, метати спис, полювати на диких звірів, розпізнавати трави, камені й тварини, а також вчитися хліборобства і тваринництва.

Трьом співправителям Сонця належить опанувати лише ті науки, що стосуються підпорядкованих їм справ: потрібні кожному з них загальні знання вони здобувають у наочний спосіб, але свою науку знають до тонкощів і, природно річ, краще, ніж хто-небудь інший. Наприклад, Сила досконало вміє їздити верхи, шикувати військо, знається на побудові табору, виготовленні всілякої зброї і військових машин, володіє військовими хитрощами і взагалі всією військовою справою. Проте ці співправителі неодмінно повинні бути й філософами, істориками, політиками та фізиками.

Чернець

Тепер, коли твоя ласка, розкажи про засади їхнього життя й поясни, як вони призвичаюють до них молодь.

*Спільність
життя й праці
та розподіл
занять
між жінками
і чоловіками*

Генуезець

Житлові будинки, спальні, ліжка та інші необхідні речі — в них спільне добро. Але через кожних шість місяців керівництво визначає, хто має спати: хто в першій спальні, хто в другій і т. д.; кожна з них позначена літерами над дверима. І в ремеслах, і в науках чоловіки та жінки працюють спільно, з тією різницею, що трудомісткі ремесла й роботи за місцем виконують чоловіки, наприклад: орють, сіють, збирають плоди, молотять, а також збирають виноград. Зате доїти овець і виготовляти сир звичайно призначаються жінки. Вони також виходять на околицю міста вирощувати і збирати городину. Жінок призначають на такі роботи, які можна виконувати сидячи або стоячи, а саме: вони тчуть, прядуть, шивють, стрижуть волосся та бороди, виготовляють ліки і різний одяг. Але їм ніколи не доручають ні столярних робіт, ні ковальства, ні виготовлення зброї. Дозволяють їм займатися малярством, якщо котрась виявить хист до нього. Музика повністю стала жіночою справою, оскільки вола в їхньому виконанні звучить пріємніше; грають також і діти — на всіх інструментах, окрім труб і барабанів. Жінки кухovarять і накривають на столи, але прислужувати за столом — обов'язок хлопців і дівчат віком до двадцяти років. У кожному поясі є свої кухні, магазини, комори для посуду, харчів і напоїв. За роботою молоді паглядають поважні чоловіки і літні жінки, які відають слугами і мають право відшмагати або наказати відлупцювати недбалих і неслухняних. Разом з тим вони придивляються, хто як працює, і відзначають тих хлопців і дівчат, які краще від інших виконують свої обов'язки. Молодь прислужує старшим, кому вже понад сорок років. Увечері, коли дорослі ідуть відпочивати, і вранці керівник та керівниця виділяють одного або двох з-поміж молодих, згідно з установами чергуванням, прислужувати в кожному спальню. Молоді прислужують одне одному самі, і горе тому, хто ухиляється від такої взаємодопомоги.

*Про споживання
їжі*

Столи розставлені в них у два ряди, а поряд стоять з обох боків лави. З одного боку столу сидять жінки, з другого — чоловіки, і, як у монастирських трапезних, па-
нує повна тиша. Під час їди один з юнаків, сидячи на

підвищеному місці, виразно й розбірливо читає співучим голосом якісь уривки з книжки, а урядовці обмінюються думками з приводу цікавих місць у тексті. Любо бачити, як спритно прислуговує громаді вродлива юнь у підперезаних одінях, скільки друзів, братів, синів, батьків і матерів живуть разом у зразковій злагоді, статечності і любові. Кожний одержує серветку, тарілку, закуску і страви. Лікарі зобов'язані визначити кухарям їжу на кожний день: що варити літнім людям, що молодим і що хворим. Урядовці одержують порції більші й кращі, але частину з того віддають дітям, які вранці були особливо уважні на лекціях, активні у вчених дискусіях чи під час військових занять. Таке відзначення вважається однією з найбільших почесей. У святкові дні вони люблять поспівати за столом, а співають вони або в декілька голосів, або соло в супроводі цитри. Оскільки всі беруть рівну участь у домашньому господарстві, то ніколи і ні в чому не відчувають нестатків. Шановним людям літнього віку довірено нагляд за кухнею і слугами в їдальні, вони також уважно стежать за чистотою спальних та інших приміщень, посуду, майстерень і комор.

Про одяг

На тіло солярії надягають білу сорочку, а на неї вбрання, що править одночасно за блузу й штани. Пошите воно без складок, розрізане згори від плечей до гомілок. З одного боку розрізу попришивані петельки, з другого — гудзики, на які вони застібаються. Штани закінчуються підв'язками при самих кісточках. На ноги взувають довгі, що сягають до половини литок, шкарпетки з пряжками, а на них черевики. Поверх усього вдягають плащ. Одяг сидить на них вигідно й гарно; коли зняти плащ, дуже докладно окреслюється вся постать, так що піякої вади приховати неможливо. Одяг міняють чотири рази в рік, тобто коли сонце вступає в знак Овна, Рака, Терезів і Козерога³⁰. При розподілі одягу лікарі й комірники зважають на роботу і потреби громадян. Аж дивно, які великі в них запаси всілякого необхідного одягу, теплого і легкого, залежно від пори року. Увесь одяг білого кольору, і перуть його щомісяця лугом або милом та іншими засобами.

Перший поверх будинків відведено під майстерні, кухні, комори, склади харчів, зброярні, їдальні й лазні. Можна митися також біля колон перистилів, звідки брудна вода стікає жолобами у водостічні канали. У кожному поясі є фонтани; вода, підведена трубами, б'є з них

за допомогою особливого пристрою. Крім джерельної води, вони користуються і дощовою, що збирається на дахах і стіках наповненими піском трубами у цистерни. Купаються вони часто — за вказівками лікаря й керівника. Ремісники роблять свою роботу вишу, під аркадами, а вчені працюють нагорі, на балконах і галереях, де висять знамениті картини; богослов'я вивчають у храмі. При входах у будинки і на виступах міських мурів приладнані сонячні годинники, дзигарі й прапорці, що показують час і напрямок вітру.

Чернець

Розкажи мені про дітородіння.

Генуезець

*Про дітородіння
і батьківське
виховання*

Жодна жінка не сміє вступати в статеві зносини з чоловіком до дев'ятнадцяти років, чоловікам не дозволяється мати потомство, поки їм не виповниться двадцять один рік, а якщо хто слабої будови тіла, то й більше. Декому дозволено й до цього терміну заходити в стосунки з жінками, але тільки з безплідними або вагітними, щоб ніхто не допускав проти природних збочень. Начальники і начальниці старшого віку дбають про задоволення статевих потреб більш хтивих і збудливих представників молоді, дізнаючись про їхні потаємні бажання з довірчих розмов або під час гімнастичних вправ. Проте дозвіл розпочати статеві зносини дає тільки головний керівник у справах дітородіння — цю посаду займає досвідчений лікар, підпорядкований Любові, одному з трьох співправителів Сонця. Тим, кого викрили в розпусті, виносять догану і змушують носити протягом двох днів прив'язані до шиї черевики на знак того, що порушено природний порядок, тобто все стало догори ногами. Якщо хтось скоїть такий гріх удруге, може дійти навіть до кари смертю. Ті, хто втримується від статевих зносин до двадцяти одного року, тим паче до двадцяти семи, користуються великою пошаною й славляться публічно на зборах. Оскільки під час гімнастичних занять у палестрі чоловіки і жінки виступають голими, як це було у стародавніх спартанців, то наставники можуть визначити, хто здатний для злягання, хто млявгий, а також які чоловіки та жінки будовою тіла найкраще підходять одне одному. Потім, після ретельного омиван-

ня, їм дозволяється мати статеві зносини кожної третьої ночі. Ставні й вродливі жінки паруються лише із ставними і сильними чоловіками, опасисті — з худорлявими і, навпаки, худорляві — з повнотілими, щоб вони добре і з користю доповнювали одне одного. Надвечір приходять хлопці і стелять їм ліжка, відтак вибрані пари ідуть спати згідно з наказом наглядача і наглядачки. Злягаються вони лише перетравивши їжу і після молитви богу всевишньому. У спальнях стоять гарні статуї славнозвісних чоловіків, жінки повинні їх споглядати³¹, а тоді, звернувши крізь вікно погляд у небо, просити бога про гарне потомство. До години злягання пари сплять нарізно в окремих кімнатах. У визначений час наглядачка відчиняє двері обох кімнат. Цю годину визначають астролог і лікар³², які намагаються вибрати час, коли Венера і Меркурій перебувають на схід від Сонця в доброзичливому домі в доброму аспекті Юпітера, а також Сатурна і Марса або поза їхніми аспектами. Особливо корисні Сонце і Місяць, які здебільшого бувають афетами³³. Полюбляють також Діву в гороскопі³⁴, але стежать за тим, щоб у куті не було шкідливих планет, тому що вони заражають у квадратному і протилежному аспекті всі кути, від яких залежить основа життєвої сили і щастя людини у відповідності до гармонії всесвіту в цілому і його частин. При народженні дитини вони звертають увагу не стільки на супровід у розташуванні планет³⁵, скільки на хороші аспекти. На супровід зважають при заснуванні міста й коли встановлюють новий закон, але уважно стежать, щоб панівними планетами не виявилися Марс і Сатурн, крім тих випадків, коли ці планети займають якнайкраще положення. Беруть вони також до уваги розташування нерухомих зірок.

Вважається ганьбою, якщо майбутні батьки протягом трьох днів до злягання не дотримують статевої чистоти і не утримуються від нечесних учинків або не миряться з богом небесним і не виявляють йому покори. Не стосуються ці правила тих, хто має зносини з жінками безплідними або вагітними, або легкої поведінки, для насолоди, або за лікарською порадою, чи під впливом пристрасті. Урядовці, які заодно є священиками, а також учені наставники можуть ставати батьками тільки тоді, коли протягом ряду днів дотримуються багатьох додаткових настанов. Річ у тім, що від напруженої розумової діяльності слабне їхня життєва снага й мозок їхній не

вигворює сили, бо вони постійно заглиблені в якісь роздуми і через те приводять на світ хирляве потомство. Цьому солярії намагаються рішуче зарадити, отже, тих мудреців зводять з жінками жвавими, діяльними і гарними. А чоловіків невгамовних, метких, рухливих і запальних — з жінками повними і лагідної вдачі. Твердять також, що досконалої будови тіла, яка сприяє схильності людей до чеснот, не можна досягнути в штучний спосіб — вправами, і гадають, що порочні від природи люди працюють добре лише із страху перед законом чи перед богом, а як немає цього страху, то вони або тайкома, або явно завдають шкоди державі. Тому-то всю увагу, кажуть, треба присвятити дітонародженню й цінувати природні якості батьків, а не посаг чи оманливу знатність походження.

Якщо якась жінка не завагітніє від одного чоловіка, її зводять з іншим. Якщо ж і тепер вона виявляється безплідною, її віддають у загальне користування, зате позбавляють тих почесностей, якими вшановують матрон у раді, що відає справами продовження роду. Це правило впроваджено для того, щоб жінки не протидіяли вагітності заради розпусти. А ті, що зачали, звільняються від будь-якої фізичної праці на строк до п'ятнадцяти днів. Відтак вони беруться за легку роботу, щоб зміцнити плід і відкрити для нього приплив живлення, далі, поступово переходячи щораз до важчих робіт, набираються сили. Їжу їм дозволяється споживати тільки приписану лікарями, корисну для них. Після пологів матері самі годують немовлят і виховують їх у громадських будинках, призначених для цієї мети; годують їх груддю протягом двох років і довше, залежно від вказівок Фізика. Вигодувана грудьми матері дитина переходить під опіку начальниць, якщо це дівчинка, і начальників, якщо це хлопчик. Тоді разом з іншими дітьми вони, немов граючись, вивчають азбуку, розглядають картини, бігають, прогулюються й борються; вчать історію та мови за допомогою малюнків. Носять гарний барвистий одяг. Після шести років діти приступають до вивчення природничих наук, згодом знайомляться з іншими предметами, відповідно до рішення керівництва, потім — з ремеслом. Дітей, котрі недосить здібні, відправляють на село, але тих із них, котрі зарекомендують себе добре, повертають до міста. Все ж здебільшого ровесники мають однакові здібності, а також вдачу і зовнішній вигляд, тому що народилися під тим самим сузір'ям. Звідси і походять непорушна й велика

згода в суспільстві, а громадянам властиві взаємна любов і готовність прийти на допомогу одне одному.

Про надавання імен

Імена в них вибираються не довільно, а даються Метафізиком на підставі очевидних прикмет кожного громадянина, як це було у звичаї в стародавніх римляни. Тим-то один називається «Гарний», інший — «Носаль», ще інший — «Товстоногий», цей — «Суворий», той — «Худий» і так далі. А якщо хтось відзначиться своєю майстерністю або вславиться якимсь видатним подвигом на війні чи в мирний час, то він одержує додаткове ім'я, залежно від того, чим уславився, наприклад: «Великий Живописець», «Золотий», «Досконалий», «Спритний», «Хоробрий», «Мудрий», «Великий, або Неперевершений Переможець»; від назви переможеного ворога, як-от: «Африканський», «Азіатський», «Тосканський»; або якщо хтось переміг Маїфреда чи Тортелія, то його звать: «Манфредій», «Тортелій» тощо. Імена ці присвоюють високі урядовці під схвальні оплески і звуки музики, дуже часто нагороджуючи того, хто відзначився, вінком, відповідно до подвигу чи майстерності. Бо золото й срібло в них ціняться тільки як матеріал для виготовлення посуду або прикрас, які становлять громадське добро.

Чернець

Скажи-но, будь ласка, чи не притаманна їм заздрість і чи не боляче тому, кого не вибрали начальником чи на якусь іншу посаду, якої він домагався?

Генуезець

Про викорінення заздрості і честолюбства

Аніскілечки. Річ у тому, що в кожного є все, що йому потрібно, навіть утіх йому не бракує. Дітородіння вони розглядають як священну справу, яка має на меті добро держави, а не особисте добро окремих осіб. Через те вважають, що в цьому ділі слід беззастережно коритися властям. Наші докази на користь того, що людині природно мати власну дружину, дім і дітей, бо вона хоче знати і виховувати своє потомство, вони спростовують, доводячи, що дітородіння має на меті збереження роду людського, як твердить святий Фома³⁶, а не однієї особи. Отже, розмноження має на меті добро суспільства, а інтереси окремих осіб лише остільки,

оскільки вони є членами суспільства. Зваживши, що приватні особи звичайно не дбають про гарне потомство і погано виховують своїх дітей, від чого суспільству буває велика шкода, священний обов'язок відповідати за цю справу — як головну передумову процвітання держави — солярії довіряють представникам влади. Тим-то майбутні батьки і матері добираються з найкращими природними даними, згідно з засадами філософії. На думку Платона³⁷, добір цей повинен проводитися шляхом жеребкування, щоб ті, кого не допускають до гарних жінок, в нападі заздрощів і гніву не повстали проти влади. Він вважає також, що чоловіків, нездатних запліднювати вродливих жінок, власті повинні хитро обманювати при жеребкуванні; так, щоб їм завжди діставались визначені жістки, а не ті, яких вони самі бажають.

У чому полягає краса жінок

Але в соляріїв відпадає необхідність вдаватися до такого роду хитрощів, щоб бридким чоловікам діставались негарні жінки, з тої простої причини, що в них взагалі немає негарних. Річ у тім, що завдяки здоровій праці у жінок шкіра набуває гарного кольору, їхнє тіло міцнішає, вони стають ставними і жвавими; вродлива жінка для них це передусім жінка бадьора й струнка. Тому страта чекає на ту жінку, яка зважилася б підмалювати обличчя, щоб надати собі штучної вроди, або носити взуття на високих підборах, щоб здаватися вищою на зріст, або вдягати на себе плаття з довгим шлейфом, щоб сховати потворні ноги. Навіть якби яка надумалася таке зробити, то в неї не було б для цього можливості. Бо хто дав би їй засоби для такої забагайки? На їхню думку, такого роду зловживання постають у нас внаслідок неробства й лінощів, ось чому наші жінки втрачають гарний колір шкіри, бліднуть, в'януть і миршавіють. Через те вони змушені фарбуватися, носити високе взуття, намагаються подобатися не міцною будовою тіла, а розніжепою тендітністю. Так вони гублять природні дані, підриваючи заодно здоров'я своє власне і свого потомства.

Далі, коли хтось запалає пристрасним коханням до якоїсь жінки, то закоханим дозволяють розмовляти між собою, жартувати, дарувати одне одному вінки з квітів чи листя, присвячувати вірші. Але якщо їхні взаємини можуть зашкодити потомству, то статеві зносини їм не дозволяються, хіба що тоді, коли жінка вагітна (це чоловікам особливо на руку) чи безплідна. Зрештою, кохання

в них виявляється радше в дружбі, аніж у чуттєвій хтивості.

Предметам домашнього вжитку і харчам вони не надають особливого значення, тому що кожний одержус все необхідне, однак цінуються ці речі лише тоді, коли стають почесною нагородою. Бо на свята держава нагороджує героїв і героїнь — як правило, під час бенкетів — або гарними вінками, або смачними стравами, чи ошатним одягом.

Про колір одягу

Удень і в межах міста всі носять білий одяг, а вночі й за містом вдягають одяг червоного кольору, з вовни або шовку. До чорного кольору вони відчують відразу, немов до нечисті, тому і недолюблюють японців, яким до вподоби темний колір.

Проти гордовитості

Найгіршою вадою в них вважається пиха, і до зарозумілих людей вони ставляться з глибоким презирством, через те прислугування за столом, роботу на кухні, доглядання хворих та інші подібні обов'язки не вважають приниженням. Будь-який вид праці називають наукою. Твердять, що ногам ходити, задові випорожнюватись так само почесно, як очам дивитись на світ і язика говорити; адже очам належить виділяти сльози, язикові — слину; так само справа стоїть з випорожнюванням³⁸. Тим-то кожний справно виконує все, що йому доручають, як найпочеснішу роботу.

Що дає суспільно корисна праця?

Немає в них рабів, які розкладають мораль, бо солярії самі задовольняють свої потреби і навіть з лишком. У нас, на жаль, не так: у Неаполі³⁹, приміром, живе сімдесят тисяч душ, а з них працює ледве десять чи п'ятнадцять тисяч, причому від непосильної і безнастанної праці вони гибнуть і вироджуються. А решта, тобто дармоїди, хиріють від неробства, жадоби наживи, тілесних недуг, розпусти, лихварства та інших вад; до того ж ці нероби псують і розбещують безліч людей, тримаючи їх у кабалі, нужді й раболіпстві, заражаючи їх власними пороками. А це завдає непоправної шкоди і суспільству взагалі, і суспільно корисним справам. Хліборобством, військовою справою, мистецтвом і ремеслом займається у нас жменька людей і то абияк та з великою нехиттю.

Тим часом у Місті Сонця, де обов'язки, мистецтва, ремесла й роботи розподілені між усіма, кожному випадає працювати не більше чотирьох годин денно; решту часу громадяни можуть присвятити цікавим науковим дослідженням, диспутам, читати, писати, прогулюватися — тобто розвивати свій розум і тіло, і все це вони роблять з любов'ю. Не дозволені тут ігри, в які грають сидячи, як-от: гра в кості, крем'яхи, шахи тощо. Зате вони охоче грають у м'яча, гилку, обруч, борються, метають спис, стріляють з лука, аркебузи тощо.

Вони твердять також, що злидні призводять до душевної ницості, підступності, лукавства, роблять з людини злодія, запродавця, покидька, брехуна, клятвопорушника і т. д.; багатство ж породжує пиху, зарозумілість, неучтво, від нього люди стають облудниками, ошуканцями, зрадниками, грубіянами, себелюбцями і т. д. Лише усуспільнення власності робить усіх водночас багатими і заодно бідними; багатими — тому що вони все мають, бідними — тому що в них немає ніякої власності. Внаслідок цього не вони служать речам, а речі їм. З уваги на це вони славлять благочестивих християн, особливо ж звеличують життя апостолів⁴⁰.

Чернець

Усе це, на мою думку, виглядає прекрасно й розумно, але спільність жінок — надто складна справа. Щоправда, св. Климент Римський⁴¹ каже, що жінки, відповідно до вчення апостолів, повинні бути спільними, і хвалить Платона та Сократа, які те саме проповідували. Але Глоса⁴² тлумачить цю спільність жінок як слугування всім, а не в розумінні спільного ліжка. Та й Тертуліан⁴³ погоджується з Глосою, доводячи, що в перших християн усе було спільне, за винятком жінок, які тільки в справі слугування були спільними.

Генуезець

*Міркування
про спільність
жінок*

Я особисто не дуже знаюсь на тому. Тільки зумів помітити, що у соляріїв існує спільність жінок і в справі слугування, і щодо ліжка. Але так буває не завжди і не так, як у тварин, котрі кидаються на першу-ліпшу самку. Бо в соляріїв спільність жінок служить лише для продовження роду, і то в певному порядку, про що я вже згадував. Гадаю, однак, що вони можуть

стосовно цього помиллятися. Самі вони, щоправда, на свій захист посилаються на думку Сократа, Катона⁴⁴, Платона і св. Климента, хоч, як ти твердиш, неправильно її розуміють. Кажуть, що св. Августин палко схвалював общину, але не спільність подружнього ліжка, тому що це єресь миколайтів⁴⁵. Наша церква мириться з приватною власністю не стільки для того, щоб домогтися більшого добра, як для того, щоб уникнути більшого зла. Можливо, однак, що солярії коли-небудь облишать цей звичай, бо в підпорядкованих їм містах спільною є тільки власність, а ні в якому разі не жінки, окрім того, що вони слугують усім і спільно ремісничують. Щоправда, солярії пояснюють таке становище відсталістю людей, які, мовляв, недостатньо обізнані з філософією. Проте вони посилають своїх громадян вивчати звичаї інших народів і завжди засвоюють усе, що в них найкраще. Безперечно, спосіб життя соляріїв сприяє тому, що жінки оволодівають військовою справою й ремеслами. Приглянувшись до цих жінок, я погоджуюся з Платоном; докази нашого Катана⁴⁶ не дуже мене переконують, а Арістотелеві — зовсім не переконливі⁴⁷.

Що в них досконале і гідне наслідування, це те, що ніяка тілесна вада не дає підстави до ледарювання. Виняток становить лише похилий вік, але навіть літніх людей запрошують на наради. Хто кульгавий, той стоїть на варті, тому що має зір і може пильнувати; сліпі чешуть руками вовну, скубують пух для перин і подушок; ті, хто не має ні очей, ні рук, приносять користь суспільству своїм слухом, голосом і т. д. Зрештою, якщо хтось володіє хоч одною рукою, одержус доступну йому роботу на селі. Таким людям дають добре утримання: вони виконують та кож обов'язки спостерігачів, повідомляючи державу про все, що дізнаються.

Чернець

Розкажи тепер, будь ласка, про військову справу, а також про мистецтва й ремесла, про науку і, нарешті, про їхню релігію.

Генуезець

Про військову справу

Силі — одному з трьох співправителів, підпорядковані: начальники озброєння, артилерії, кінноти, піхоти, інженерної справи, воєнної науки та інші. Цим начальникам підлягають у свою чергу інші керівники і численні

знавці різних галузей військової справи. Крім того, Сила відає атлетами, які ведуть військові навчання з усіма громадянами. Ці атлети, люди зрілого віку,— досвідчені вчителі: вони навчають володіти зброєю хлопців, яким виповнилось дванадцять років і які вже раніше набули навичок у боротьбі, бігу, метанні каменів тощо під наглядом нижчих наставників. Далі молодь пабуває вміння битися з во-рогом, оборонятися проти кінноти і слонів, володіти мечем, списом, луком, пращею, їздити верхи, нападати, відступати, зберігати військовий стрій, допомагати товаришам по зброї, запобігати нападу ворогів і перемагати їх. Жінки також здобувають військові знання під керівництвом своїх наставників і наставниць, щоб у разі необхідності могли допомагати чоловікам у бою на підступах до міста або боронити його мури, коли ворог зненацька спробує взяти його приступом. За зразок солярійському жіноцтву править доблесть спартанок і амазонок ⁴⁸.

Завдяки вправам солярії вміють влучно стріляти з аркебузи, відливати кулі із свинцю, метати камені з мурів, відбивати ворожі напади і відвикають від будь-якого страху ще й тому, що за боягузтво у них суворо карають. Смерті вони зовсім не бояться, бо всі, як один, вірять у безсмертя душі і вважають, що душі, залишаючи тіло, прислужуються до духів добрих або злих, залежно від заслуг чи гріхів під час життя на землі. Хоч своїми поглядами вони нагадують брахманів ⁴⁹ і піфагорійців, але не визнають переселення душ, за винятком поодиноких випадків та за особливим велінням божим. Вони жорстоко карають ворогів держави і релігії, як негідних будь-якої поблагливісті. Через кожних два місяці влаштовують огляд війська, а щоденно проводять військові навчання або в межах міста, або верхи на конях у полі. Не обходиться й без лекцій з військової справи; великого значення вони надають читанню історій Мойсея, Ісуса Навіна ⁵⁰, Давида, Маккавеїв ⁵¹, Цезаря, Александра, Сципіона, Ганнібала та інших полководців, потім кожний висловлює свою думку, хто з цих воєначальників учинив де гарно, а де погано, де корисно, а де недостойно, на закінчення наставник відповідає на запитання і підсумовує обговорення.

Чернець

Якщо їм так добре живеться, то з ким же вони ведуть війни і заради чого?

Генезець

Якби навіть відпала потреба воювати, вони не припинили б займатися військовим навчанням і мисливством, щоб не розніжитись і не дати себе заскочити зненацька. Зрештою, на цьому острові є ще чотири царства, які дуже заздять їхньому добробуту, правителів хвилює, що населення хотіло б жити за образом і подобою соляріїв і воліло б краще підкорятись їм, аніж владі своїх царів. Через те сусідні держави часто починають війни проти соляріїв під тим приводом, що буцімто ті привласнили собі їхні землі й живуть безбожно, не будучи ідолопоклонниками і не визнаючи забобонів язичників та стародавніх брахманів. Нападають на них як на бунтівників також індійці, яким солярії раніше підкорялись, і тапробанці, під зверхністю яких спочатку перебували.

Про спосіб ведення війни

Все ж перемога завжди залишається на боці соляріїв. Якщо вони стають жертвою вторгнення, якщо їхніх громадян образять чи пограбують або коли їхні союзники потраплять у халепу чи інші, гноблені самодержцями, міста просять допомоги в боротьбі за визволення, солярії негайно скликають нараду. Насамперед навколішки моляться богу, щоб надихнув їх на щонайкраще рішення, потім всебічно розглядають обставини справи і тільки тоді оголошують війну. Спочатку вираджають до ворогів священика, якого звать посередником; той вимагає повернути награвоване добро або припинити утиск союзників чи покласти край тиранії. У разі відмови він оголошує війну, звертаючись до бога помсти Саваофа з благанням наслати погибель на тих, хто відстоює несправедливу справу. Якщо ворог затьмає відповідь, священик дає час для роздумів; коли має справу з царем — одну годину, коли з республікою — три години. Все це робиться для того, щоб запобігти підступу. Ось так починають вони війну проти зухвалих порушників природного права⁵² й релігії.

Після оголошення війни всіма воєнними діями керує заступник Сили. Сила, подібно до римського диктатора, діє у всьому на власний розсуд і за власною волею, щоб не допустити шкідливого зволікання. Однак у справах особливої ваги він радиться з ☉, Мудрістю й Любов'ю. Проте до початку війни на Великій Раді доповідач викладає причини війни і обґрунтовує законність задуманого

походу. У склад цієї Ради входять усі, кому виповнився двадцять один рік і більше.

Варто зазначити, що в їхніх арсеналах зберігається вслякого роду зброя, яку часто випробовують під час військових навчань. На зовнішніх стінах міста розміщені в достатній кількості бомбарди, біля них стоїть наготові обслуга. Мають вони також іншу новітню зброю, наприклад, гармати, які доставляються на поле бою возами. Все інше спорядження і харчі перевозять на мулах, ослах та підводах. Коли стоять табором у відкритому полі, всередині розміщують обоз, гармати, вози, драбини і облогові машини. Б'ються солярії довго й запекло, потім їхні загони відступають, кожний під свій прапор. Введені в оману вороги переслідують їх, гадаючи, що ті готуються до втечі. Тоді військо соляріїв розступається праворуч і ліворуч, їхній командувач дає артилерії наказ стріляти розжареними ядрами, а потім, передихнувши, з новим завзяттям і з новими силами вони атакують розгубленого ворога. Военних хитрощів їм не позичати. Своїми военними підступами і машинами солярії перевершують усі народи. Отаборюються вони за римським зразком: ставлять намети і окопуються валом і ровом з неймовірною швидкістю. Керують цими роботами, военними машинами і гарматами особливі начальники, а лопатою і сокирою вміє орудувати кожен вояк. П'ять, вісім або й десять военначальників складають військову раду, до якої обираються найдосвідченіші у вмінні шикувати бойовий стрій і найбільш обізнані з військовими хитрощами. Вони дають накази своїм загонам, відповідно до погоджених на нараді рішень. Є в них звичай брати з собою кінний загін озброєних хлопців, щоб вони привчалися до війни і звикали, як вовченята і левенята, до вигляду крові. У скрутну хвилину їх відводять у безпечне місце разом з озброєними жінками, яких багато при війську. А після битви ці жінки і хлопці доглядають воїнів, перев'язують рани, usługують їм, підбадьорюють лагідними словами і пестощами. Дивне диво, чого домагаються вони такою поведінкою! Воїни, щоб показати свою хоробрість жінкам і дітям, вершать геройські подвиги. Так любов робить їх переможцями. Той, хто при штурмі першим видерся на мур ворожого міста, одержує після битви від жінок і хлопців почесний вінок з трави при лунких вигуках війська; того, хто врятував життя товаришу по зброї, нагороджу-

ють вінком з дубового листя⁵³; хто умертвив тирана, той дарує храмові зброю, зняту з убитого, і одержує від ☉ наймення, яке відповідає його подвигу. Багатьох відзначають дїя заохочення іншими вінками.

Вершники озброєні списом і двома прив'язаними до чепрака пістолями з гартованої сталі, дещо звуженими при дулі, завдяки чому кулі з них пробивають наскрізь будь-який залізний панцир. Окрім цього, вони мають меч і киджал. Інші вершники, важкоозброєні, послуговуються залізними здоровенними палицями. Річ у тім, що коли ні меч, ні пістоль не можуть пробити залізну зброю ворога, тоді вони вдаються до цих палиць: кидаються на супротивника, як Ахілл на Кікна⁵⁴, замахуються й звалюють його на землю. До палиці причеплені два ланцюги завдовжки в шість п'ядей з залізними кулями на кінцях. Закинуті на ворога, ці ланцюги оповиваються навколо шиї, немов зашморг, скидають супротивника з коня, і він розпластується долі.

*Секрет,
як правити конем
за допомогою ніг*

Для того, щоб зручніше послуговуватися цими палицями, вершники правлять поводами коней не руками, а ногами. Робиться це в такий спосіб. Поводи перехрещуються на чепраку сідла, і кінці їх прикріплені пряжками не до ніг, а до стремен. Стремена ж мають з зовнішнього боку залізні кулі, а всередині — трикутник. Отож, натискаючи наперемінно ногами трикутник, вершник приводить його в рух, а той у свою чергу змушує обертатись кулі, прикріплені пряжками до стременного ремня. Завдяки цьому вершник з неймовірною швидкістю натягає або відпускає уздечку, рухом правої ноги повертає коня наліво, а лівою скеровує праворуч⁵⁵. До цього не додумалися навіть татари. Вони, що правда, правлять поводами за допомогою ніг, але не вміють їх ні скручувати, ні натягувати, ні відпускати, як то роблять солярії за допомогою прикріпленого до стремен блока.

Битву починає легка кіннота прицільним вогнем з аркебуз, потім ідуть в атаку загони списників, насамкінець вступають у бій пращники. Вони тут у високій ціні й діють у такому порядку, в якому чергуються нитки в основі тканини: одні виступають уперед, інші тим часом відходять назад, і так далі наперемінно. Велику силу являють собою загони воїнів, озброєні довгими списами. Завершується битва боєм мечоносців.

Після закінчення війни влаштовуються триумфи за звичаєм римлян, навіть гучніші, правляться подячні молебні богу; тоді приходять у храм восначальник, а поет чи історик, який був із ним у поході, як тут прийнято, розповідає про його успіхи, а також про невдачі. Верховний правитель нагороджує восначальника лавровим вінком, а найхоробрішим воїнам вручають почесні подарунки і на багато днів звільняють від громадських обов'язків. Останнє не дає їм великого задоволення, бо солярії не звикли ледарювати і тому самохіть допомагають у роботі друзям. І навпаки, переможених з власної вини або тих, хто випустив з рук перемогу, оцінюють з неприхованою зневагою. А хто перший кинувся тікати з поля бою, той може уникнути смерті тільки тоді, коли все військо поклопочеться за нього і окремі воїни візьмуть на себе частину його покарання. Але така поблажливість виявляється вкрай рідко і лише тоді, коли існують пам'яшковальні обставини. Того, хто не врятував товариша зі свого загону чи воїна союзників, шмагають різками; того, хто не виконав наказу, кидають у яму на розтерзання диким звірам; при цьому дають йому палицю, і якщо він подужає левів і ведмедів, які там сидять (а це майже неможливо), його помилують.

У підкорених містах або тих, що здались добровільно, все майно негайно переходить у спільне користування; солярії ставлять там свій гарнізон, присилають своїх службовців, городяни поступово засвоюють звичаї Міста Сонця — спільної для всіх столиці. Потім посилають своїх дітей на безкоштовне навчання.

Про розвідників та їхнього керівника, про організацію варті і розпорядок її роботи та про інші подробиці укладу життя в самому місті і поза його межами розповідати було б надто довго. Зрештою, ти сам можеш усе це собі уявити. На ту чи іншу посаду обирають уже з дитинства, враховуючи природні нахили й розташування зірок, яке вивчають при народженні дитини. Через те кожний у них, працюючи згідно з природженими уподобаннями, виконує свої обов'язки сумлінно й радо, тому що вони людям до душі. Те саме можна сказати про військову службу та інші громадські обов'язки.

Місто охороняється вдень і вночі вартою, розставленою біля чотирьох брам і на зовнішніх укріпленнях сьомого пояса, на бастіонах, вежах і внутрішніх валах. Вдень вартують жінки, вночі — чоловіки. Це запроваджено з

тією метою, щоб люди не захиріли від бездіяльності й завжди були напоготові в разі непередбачених подій. Озброєних вартів розводять під барабан і музику, коли сонце стоїть на вечірнім пружі.

Солярії залюбки полюють, вважаючи, що полювання — це прообраз війни; з нагоди свят влаштовуються на деяких майданах піші та кінні ігри; потім люди насолоджуються музикою тощо. Охоче прощають своїм ворогам провини й образи, а після перемоги роблять їм добро. Якщо постановили зруйнувати мури ворожого міста чи стратити декого з ворогів, то роблять це звичайно в день перемоги над ворогом. А далі до ворогів ставляться з незмінною доброзичливістю, бо мета війни, на їхню думку, полягає не в тому, щоб вигубити ворога дощенту, а щоб його морально вдосконалити. Коли між двома соляріями виникне сварка внаслідок образи чи з якоїсь іншої причини (а сперечаються вони між собою майже виключно у справах честі), то правитель і підпорядкований йому начальник карають винного тайкома, якщо образа була фізична й заподіяна у пориві гніву; у випадку словесної образи рішення відкладається до війни, бо гнів, як вони кажуть, слід вивергати на ворога. Хто в бою відзначиться більшою хоробрістю, за тим визнають правоту, а його противнику доводиться миритися з таким рішенням. Кара встановлюється згідно з засадами справедливості. Дуелі в них заборонені⁵⁶. Хто твердить, що правда на його боці, повинен довести це на війні, яку веде держава, а не в посидьку.

Чернець

Це дуже мудре правило. Інакше серед них могли б виникнути різні угруповання, що завдали б шкоди країні, призводячи до міжусобної війни, а це, в свою чергу, викликало б появу тирана, як це було в Римі й Афінах. Тепер розкажи, коли твоя ласка, що звичайно роблять солярії, якими вони займаються справами?

Генуезець

Про види праці

Ти вже, мабуть, чув, що всі вони повинні бути вмілими воїнами, обробляти землю, вирощувати худобу. Кожний громадянин зобов'язаний оволодіти цими заняттями, котрі, на їхній погляд, є найпочеснішими. Що більшою кількістю ремесел і мистецтв хтось володіє, то більшу

Йому виявляють повагу. Так у них уже заведено, що братися до якогось діла дозволяють тому, в кого помітять більші до нього здібності. Найважчі ремесла, як ковальство, мурування тощо, користуються особливою пошаною. Ніхто не цурається їх, тим паче, що нахил до них виявляється від народження. При такому розподілі праці кожний має змогу присвятити себе ділу, яке не тільки не шкодить його здоров'ю, а, навпаки, зміцнює його. Легшими ремеслами займаються жінки. Всі повинні вміти плавати; з цією метою споруджено басейни за містом і в самому місті поблизу водограїв. Торгівля в соляріїв слабо розвинена, хоч вони знають ціну грошей і карбують монету для утримання послів та людей, яких виряджають вивчати чужі землі. З різних країн світу прибувають в їхнє місто торговці для закупівлі надлишків усілякого добра; солярії, однак, не хочуть продавати їх за гроші, а віддають в обмін на товари, яких у них немає, часом навіть купують їх. Діти соляріїв страшенно сміються, коли бачать, яку силу-силенну товарів купці віддають за якісь нікчемні гроші. Але старим людям не до сміху, бо вони бояться, що раби і чужоземці можуть зіпсувати звичаї їхнього суспільства. Тим-то займаються торгівлею неподалік від міських воріт, а військовополонених або продають, або призначають для копання ровів чи для інших важких робіт поза межами міста.

Про охорону полів

Для охорони полів солярії посвячають висилають чотири загони воїнів разом з трудівниками. Виходять вони з чотирьох брам, звідки бруковані дороги ведуть до самого моря. Дороги ці споруджено для зручнішого перевезення товарів і в'їзду чужоземних гостей.

Про гостинність

До чужоземців вони ставляться особливо ввічливо й щедро. Протягом трьох днів їх утримують на державний кошт. Насамперед миють їм ноги, далі показують місто і пояснюють принципи його устрою, запрошують у Раду і на громадські трапези. Для обслуговування й охорони гостей виділяються окремі люди. Тих, які виявили бажання стати громадянами Міста Сонця, поселяють за містом на місячний іспитовий термін. Потім ще один місяць вони живуть у самому місті. Нарешті після відповідної ухвали їм надають право громадянства, для чого треба пройти ще певні обряди, скласти присягу тощо.

Про хліборобство Особливо цінується тут хліборобство. Жодна п'ядь землі не залишається необробленою. Зважають при цьому на вітри і прихильні зірки. Залишивши в місті жменьку людей, солярії виходять озброєні на поля, щоб орати, сіяти, підгортати, полоти, жати хліб, збирати городину та виноград. Працювати вони ідуть із сурмами, бубнами, прапорами⁵⁷. За кілька годин гуртом встигають упорати ту чи іншу роботу. Для перевезення вантажів у них є обладнані вітрилами вози, які можуть рухатись навіть проти вітру, а коли вітру немає, то завдяки хитромудрій будові коліс важезний вантаж тягне одна тварина. Незабудте видовище! У той час, як інші працюють, вартові загони по черзі обходять лани. Землю вони не удобрюють ні гноєм, пі мулом, бо вважають, що від цього єсуться насіння, а те, що вирросло на удобрених ланах, скорочує життя і ослаблює людину⁵⁸, так само як жінки, котрі зобов'язані своєю красою рум'янам, а не тілесним вправам, родять хирляве потомство. Тому вони не «прикрашають» землю, а дбайливо її обробляють, причому застосовують таємні засоби, які сприяють швидшому проростові насіння, приносять щедрий урожай, запобігають загниванню. Поради щодо сільського господарства їм дає книга під назвою «Хліборобство». Орють вони тільки ту частину землі, що потрібна для вирощування хліба, а решту віддають під пасовища для худоби.

Про тваринництво Благородна справа розведення й годівлі коней, корів, овець, собак — взагалі всіляких порід свійських і приручених тварин цінується у них дуже високо, як у часи Авраама⁵⁹. Розпліджуючи тварин, вони парують їх так, щоб одержати якнайдобірніший приплід. Відбувається це перед зображеннями породистих биків, коней, овець тощо. Жеребців-плідників вони допускають до кобил не на пасовищі, а парують їх на подвір'ї польових конюшень у відповідний час, коли Стрілець перебуває у доброзичливому аспекті Марса й Юпітера. Для рогатої худоби сприятливим вважається сузір'я Тельця, для овець — Овна і т. д., згідно з тим, що твердить наука. Відгодовують вони зграї курей (під опікою Плеяд⁶⁰), а також качок, гусей, яких їхні жінки залюбки пасуть за містом. Там побудовані пташники і приміщення, де роблять сир, масло та інші молочні вироби. Відгодовують вони також безліч каплунів, породистої

птиці й т. д. Поради, як усе це робити, дає їм книга під назвою «Тваринництво».

Солярії мають удосталь всього, тому що кожний намагається бути попереду інших у праці, яка не забирас багато часу і щедро їх винагороджує, до того ж вони самі дуже здібні. Той, хто робить ту чи іншу роботу краще за інших, називається в них «царем». На їхню думку, цей титул більше підходить саме таким людям, а не тим, що нічого не вміють. Дивно бачити, як жінки і чоловіки йдуть на роботу дружними загонами і беззастережно у всьому слухаються свого «царя», не висловлюючи, на відміну від нас, ніякого незадоволення, бо вважають його неначе за свого батька або старшого брата. В їхніх галях і лісах водиться багато диких звірів, на яких вони часто полюють.

Про мореплавання Мореплаванству приділяється в них особлива увага. Мають вони легкі судна й важкі кораблі, які плавають по морю без весел і вітрил завдяки хитромудрому пристрою, хоч є в них і такі, що рухаються за допомогою вітру і весел. Чудово знаються солярії на зорях, а також на морських припливах і відпливах. Часом вони вирушають у далекі плавання — для того, щоб познайомитися з різноманітними народами та країнами, подивитися на незвичайні явища природи. Самі вони не вдаються до насильства щодо інших, але й не дозволяють себе скривдити, а якщо воюють, то тільки тоді, коли їм хтось допече до живого. Вони запевняють, що весь світ із часом прийде до того, що буде жити за їхнім зразком, і тому безнастанно розпитують, чи немає десь такого народу, який вів би життя чесніше й похвальніше від їхнього. Мають вони дружні договори з китайцями і багатьма народами, що населяють острови і суходіл, зокрема з Сіамом⁶¹, Кауакиною⁶² й Калікутом⁶³, за посередництвом яких можуть одержувати цінні відомості про те, що діється у далеких закутках світу. У битвах на морі й на суходолі вони застосовують штучні вогні та чимало інших, тільки їм відомих вогнищ хитроців. Завдяки цьому вони майже завжди перемагають у боях.

Чернець

Цікаво мені послухати, що вони їдять і п'ють, як влаштовують своє життя й якого віку доживають.

Генузець

*Про життя
і харчування
у всій державі
та її частинах*

Солярії дотримуються погляду, щоб передусім слід турбуватися про здоров'я всього суспільства, потім — про його окремих членів. Тим-то, засновуючи своє місто, вони визначили стійкі знаки⁶⁴ в чотирьох кутах світу. В гороскопі Юпітер і Лев були тоді на схід від Сонця, Меркурій і Венера — в сузір'ї Рака, недалеко одне від одного, так що утворювали супровід. Марс перебував у сузір'ї Стрільця, в п'ятому домі, зміцнюючи щасливим аспектом афету і гороскоп; Місяць, перебуваючи в сузір'ї Тельця, дуже доброзичливо ставився до Меркурія й Венери, однак не націлювався квадратурою на Сонце; Сатурн рухався до четвертого дому, анітрохи при тому не шкодячи ні Сонцю, ні Місяцю, а, навпаки, зміцнюючи закладини міста. Фортуна⁶⁵ з Алголем⁶⁶ були в десятому домі, що, на думку соляріїв, віщувало панування, могутність і велич. А Меркурій, перебуваючи у доброму аспекті Діви і абсиди⁶⁷, освітлений Місяцем, не може бути лиховісним; коли ж він радісний⁶⁸, то успіхи в науці їм забезпечені. Появі Меркурія в сузір'ї Діви солярії не надають великого значення. Зважають вони також на розташування окремих зірок при зачатті у зв'язку з їхнім впливом на стан здоров'я й довговічність людини, про що уже було сказано.

Про їжу

Їжа в них складається з м'яса, масла, меду, сиру, фініків та різної городни. Спочатку вони були проти того, щоб убивати тварин, тому що їм це здавалося жорстокістю. Згодом, коли зірнули, що не менш жорстоко винищувати рослини, у яких також є чуття, і що їм довелось би вмирати з голоду, вони дійшли висновку: нижчі істоти створені для вищих. І тепер солярії споживають усе. Проте цінних тварин, як-от корів і коней, ріжуть вони неохоче. Дуже точно розрізняють харчі корисні й шкідливі, взагалі харчуються, пристосовуючись до вимог медицини. Їжа постійно міняється в них тричі: одного дня їдять м'ясо, другого — рибу, третього — овочі, потім знову вертаються до м'яса і т. д., щоб і не погладшати, і не скуднути. Старі люди споживають їжу легкоотравну, тричі на день і в невеликій кількості. Переважна більшість їсть двічі на день, діти — чотири рази, згідно з вказівками Фізика. Живуть солярії здебільшого до ста років, а багато хто до двохсот.

Про питво

У напоях вони виявляють дуже велику поміркованість. Молоді не дозволено пити вина аж до дев'ятнадцяти років, хіба що цього вимагає стан здоров'я. Пізніше п'ють вино, розведене водою. Так само роблять і жінки. А літні люди, яким за п'ятдесят, переважно води до вина не доливають.

Увага

Їдять солярії те, що в ту чи іншу пору року найпоживніше, виконуючи вказівки Головного Лікаря, в чії обов'язки входить стежити за харчуванням. Вони не вважають шкідливим нічого з того, що створив бог, треба тільки споживати все в міру. Тому влітку харчуються овочами, бо вони вологі, соковиті й освіжають у літню спеку і задуху; взимку споживають суху їжу, а восени — виноград, бо він даний богом проти похмурого настрою і журби.

Вони щедро вживають пахоці. Зранку, після того як устануть, розчісують волосся, миють обличчя і руки холодною водою, потім жують або розтирають руками м'яту, петрушку чи кріп, а люди старшого віку — ладан. Опісля, ставши лицем на схід, проказують коротку молитву, дуже схожу на ту, якої навчив нас Ісус. Далі одні йдуть прислужувати старим людям, інші — співати в хорі, ще інші — займатись державними справами; потім рушають на перші лекції, після цього відвідують храм, згодом роблять фізичні вправи, потім трішки посидять для відпочинку і аж тоді приступають до сніданку.

Про хвороби

соляріїв

та їх лікування

Не допікають їм ні подагра, ні хірагра⁶⁹, ні катарі, ні ішіас, ні кольки, ні вітри — всі ці недуги походять від поганого виділення ріднини й обдимання черева; вони ж тілесними вправами позбавляються надміру вологи і вітрів. Тому вкрай непристойним вважається, коли хтось привселюдно плює або харкає: вони твердять, що це — свідчення або того, що він цурається фізичних вправ, або ледарює, або пиячить чи переїдає. Хворіють вони частіше запаленнями або сухими спазмами, чому зарадити може добротна соковита й здорова їжа. Виснажливу пропасницю лікують приємними ваннами, молочними стравами, перебуванням на селі, спокійними і веселими вправами. Венеричні хвороби поширюватись не можуть серед соляріїв, тому що вони часто обмивають тіло вином і натираються пахучими оліями, виділення поту під час вправ виганяє з тіла смердючі випари, від яких розкладаються кров і мозок. Не часто вони

хворіють сухотами, бо немає в них грудного катару, і вже зовсім рідко мучить їх астма, яку спричиняє надмірне нагромадження вологи. Гарячки лікують питтям холодної води. Одноденні лихоманки виліковують прянощами, жирним бульйоном, або сном, або музикою, або веселощами; триденні — кровопусканням, ревенем або іншими очисними засобами, або відваром з коренів рослин з проносною дією і з кислих трав. Все ж проносні ліки вживають вкрай рідко. Чотириденні лихоманки⁷⁰ лікують злегка чи раптово лякаючи хворих або застосовуючи рослини, які протидіють волозі — причині цього захворювання, — або іншими засобами подібної дії. Ознайомили мене також з секретними способами лікування лихоманки.

Особливо старанно лікують вони затяжні види лихоманок, яких дуже бояться. В цьому їм допомагають астронімічні спостереження, лікувальні рослини і молитви. Лихоманки п'ятиденні, шестиденні, восьмиденні і т. д. їм майже зовсім не відомі, бо в них немає нагромадження рідин⁷¹.

Міються солярії в лазнях, побудованих за зразком римських терм; натирають тіло оліями, крім того, вони винайшли багато інших, не знаних нам засобів для підтримання чистоти, здоров'я й сили. Цими та іншими способами вони борються з чорною хворобою⁷², яка у них досить поширена.

Чернець

Ця хвороба є ознакою неабиякої обдарованості: Геркулес, Скот⁷³, Сократ, Каллімах⁷⁴ і Магомет хворіли нею.

Генуезець

Лікують її молитвами до бога небесного, зміцненням головного мозку, приймають кислоти, розважаються випуканими розвагами, споживають жирні бульйони, заправлені найкращим пшеничним борошном. Вони — мастаки присмачувати страви: додають до них корицю, мед, масло і вдосталь прянощів; до жирних страв додають кислого, щоб не було відрижки. На відміну від китайців, вони не п'ють ані охолоджених льодом, ні штучно підігрітих напоїв, бо не потребують вдаватися до таких засобів проти надміру вологи та для підтримання природного тепла, — тепло свого тіла вони підтримують, особливо влітку і при втомі, товченим часником, оцтом, кмьяном, м'ятою, васильками. Солярії знають також тасмніці

відновлення життєвих сил через кожних сім років⁷⁵ без будь-якої шкоди для здоров'я в спосіб примсний і прямо-таки дивний.

Чернець

Ти ще не розповів про науки та органи влади.

Генуезець

*Про вибір
урядовців,
спосіб правління
і про Раду
вдруге
й докладніше*

Хіба я не розповідав? Розповідав, але оскільки це тебе так цікавить, то доповню сказане. Рада збирається двічі на місяць — коли народжується молодик і на повний місяць. Перед засіданням відправляють службу богу. В Раді беруть участь усі громадяни віком від двадцяти років і старші. Кожен має право висловити свою думку про те, які помічає недоліки в управлінні державою, як службовці виконують свої обов'язки: хто — справно, а хто — ні. Окрім того, через кожних вісім днів збираються всі високі достойники, а саме: Верховний ☉ і з ним Сила, Мудрість, Любов і так само підлеглі їм начальники (їх у кожного по три⁷⁶), отже всіх їх буває тринадцять чоловік. Саме вони керують діяльністю відповідних галузей громадського життя: Сила відає військовими справами, Мудрість — науками, Любов — харчуванням, одягом, справами народження і виховання. На Раду приходять начальники військових відділів як жіночих, так і чоловічих, а саме: десятники, півсотники і сотники. Там обмірковують державні справи і обирають службовців, яких намітили на Великій Раді. Так само ☉ проводить щодня нараду зі своїми трьома співправителями, на якій вони розглядають поточні справи, перевіряють, затверджують і виконують постанови зборів та обговорюють інші важливі заходи. До жеребкування вони вдаються хіба що у тих випадках, коли вагаються щодо рішення. Службові особи можуть бути зміщені, коли на те буде воля народу. Зате не підлягають заміні вищезгадані чотири найвищі сановники, хіба що вони самі, порадившись між собою, передають свою високу посаду тому, кого визнають мудрішим, здібнішим і добродішнішим від себе. Ці люди справді настільки розумні й чесні, що охоче поступаються своїм місцем мудрішому і не соромляться самі в нього вчитися. Проте необхідність у такій заміні буває дуже рідко.

Ті, хто відає окремими галузями науки, підпорядковані правителю, на ймення Мудрість, крім Метафізика; ним є ☉, який керує всіма науками, як архітектор будовою. Йому було б соромно, якби не оволодів усіма доступними людям знаннями. Мудрості підпорядковані: Граматик, Логік, Фізик, Медик, Політик, Етик, Економіст, Астролог, Астроном, Геометр, Космограф, Музикант, Перспективіст, Арифметик, Поет, Ритор, Живописець, Скульптор. Під безпосереднім керівництвом правителя Любові працюють: Начальник у справах дітородіння, Медик, Завідувач одягом, Агроном, Скотар, Стадник, Завідувач прирученням тварин, Головний Кухмістр, Знавець відгодівлі тварин та інші. Правителю Силі підлягають: Стратег, Начальник борців, Знавець ковальського ремесла, Завідувач арсеналом, Скарбничий, Завідувач монетним двором, Будівельник, Керівник розвідки, Начальник кіпноти, Начальник піхоти, Конюх, Головний Мечник, Начальник артилерії, Начальник пращників і Юстиціарій⁷⁷. Всі вони в свою чергу мають у своєму розпорядженні вужчих спеціалістів.

Чернець

А як у них чиниться суд?

Генуезець

*Про судочинство
й суддів*

Саме про це я й хотів розповісти. Для всіх і кожного, хто працює в тій чи іншій галузі, правосуддя чинить їхній керівник. Отже, всі головні майстри заодно є суддями і мають право карати вигнанням, бичуванням, доганою, позбавленням права на громадське харчування, відлученням від церкви і забороною спілкуватися з жінками. У випадках тяжкого злочину застосовується страта або правило: око за око, ніс за ніс, зуб за зуб⁷⁸ і т. д., згідно з законом відплати, якщо злочин скоєно свідомо й з умислом. Якщо злочин був скоєний під час суперечки без злого умислу, то присуд пом'якшується, але не самим суддею, а трьома співправителями, від яких можна апелювати ще до ☉, причому не про винесення нового вироку, а про помилування. Він має право задовольнити чи відхилити це прохання. В'язниць у них немає, за винятком однієї вежі, в якій тримають збунтованих ворогів. Розгляд справи в суді, тобто те, що ми називаємо процесом, не ведеться в письмовій формі; позивач усно з'ясовує перед суддею і Силою суть оскарження і приводить свід-

ків, а оскаржений виступає з промовою на свій захист. Суддя тут-таки виправдовує його чи засуджує. Якщо підсудний апелює до одного з трьох правителів, то на другий день його або виправдовують, або засуджують. На третій день ☉ або помилює відповідача і відпустить на волю, або вирок набуває законної чинності. Відповідач після того мириться зі своїми обвинувачами і свідками, немов із лікарями своєї хвороби, обіймаючи їх і цілюючи⁷⁹.

Страту засудженого на смерть виконує власноручно сам народ, вбиваючи його мечем або каменяками, причому початок каральній дії дає обвинувач і свідки. Річ у тім, що в соляріїв немає ні катів, ні лікторів⁸⁰, щоб їхня наявність не принесла ганьби державі. Деяким засудженим падається право самим позбавити себе життя. Тоді вони обкладають себе мішечками з порохом, самі їх підпалюють і гинуть у полум'ї, а глядачі, які обступають смертників, заохочують їх, щоб умирали з честю. Громадяни із сльозами на очах просять бога утамувати свій гнів; сумують, що мусять відтяти від тіла суспільства гнилизну. Щоразу вони доти переконують і намовляють винуватця визнати провину, доки той визнає її й сам забажає для себе смертного вироку; інакше не можна його стратити. Якщо ж злочин був скоєний проти свободи держави, або проти бога, або проти верховної влади, в цих випадках вирок виносять негайно й без будь-якого жалю. Таких злочинців карають тільки смертю. Коли ж засуджені на смерть пояснять народу чесно, чому вони вважають вирок незаслуженим, повідомлять про інших людей, які заслуговують на смертну кару, а також виявлять провини службових осіб,— якщо вони цього певні,— і наведуть переконливі докази того, що ті особи мають бути покарані, отже, коли такі докази стануть відомі, то підсудні будуть заслані, а городяни повинні очистити Місто молитвами, службами божими і покутами. Осіб, виказаних підсудним, не переслідують,— обмежуються повчанням. Прогріхи, вчинені внаслідок слабодухості або незнання, карають доганою, деяких винуватців зобов'язують поводити себе стримано, інших — глибше вивчати ті науки або ремесла, які вони заплямували негожим вчинком.

Живуть вони дружно, як єдина, міцно згуртована громада. Треба зауважити ще одне: якщо громадянин, скоївши злочин, добровільно, не чекаючи викриття, з'явиться до властей, повиниться й покається, поки його не оскар-

жили, його можуть звільнити від кари за той злочин чи застосувати м'якшу кару. Солярії особливо дбають про те, щоб ніхто ні на кого не зводив наклепів, бо паклепника чекає кара, відповідно до закону відплати. Оскільки вони ходять і працюють загонами, то для викриття правопорушника потрібно п'ять свідків; у іншому разі його відпускають, попередивши і взявши з нього присягу не грішити. Якщо ж він буде оскаржений вдруге або втретє на основі показань двох чи трьох свідків, то його мають покарати подвійно.

Закони їхні нечисленні, короткі й ясні, всі викарбувані на мідній дошці, яка висить при дверях храму, під колонадою. Окрім того, на поодиноких колонах можна побачити визначення основних понять у метафізичному і дуже стислому стилі, як-от: що таке бог, що таке ангел, світ, зірка, людина, доля, мужність і т. п. Усе це сформульовано дуже влучно. Вміщено там також визначення всіх чеснот, а біля колон стоять крісла суддів, які розглядають злочини, вчинені проти відповідних чеснот. Під час судочинства судді засідають там і кажуть підсудному: «Сину, ти согрішив проти цього священного визначення (добродійності, великодушності і т. п.). Прочитай його!» Після розгляду справи оскарженого засуджують за скоєний злочин, наприклад, за лиходійство, малодушність, пиху, невдячність, лінощі тощо. Ці вирокі є надійними й дійовими ліками. Засуджені приймають їх скоріш як приємне повчання, аніж як кару.

Чернець

А тепер розкажи мені про їхніх священників, жертвоприношення, обряди і віру.

Генуезець

Про священників, релігію, жертвоприношення і молитви

Первосвящеником у них є сам ☉, крім нього, священнослужителями є тільки вищі урядовці. Їхній обов'язок — очищати сумління громадян. Тим-то всі городяни на тасмній сповіді, яка прийнята і в нас, сповідають свої гріхи службовим особам, що очищають їм душі і заодно дізнаються, якого роду прогріхи переважають у народі. Згодом церковні сновники відкривають гріхи власні й чужі трьом верховним правителям, однак це називають нікого поіменно, а лише вказують на гріхи найтяжчі і найшкідливіші для

держави. Наостанку три правителі звіряють ці ж гріхи разом із своїми власними самому ☉, який завдяки цьому може довідатись про найпоширеніші в суспільстві провини і намагається запобігти їм відповідними засобами. Він приносить жертви і молиться богу, а перед тим сповідає гріхи усього народу перед богом привселюдно в храмі перед вівтарем кожного разу, коли виникає потреба очищення, хоч жодного грішника не називає по імені. В такий спосіб він розгрішає народ, закликаючи водночас уникати таких гріхів у майбутньому, відтак приносить жертву богу і просить його, щоб простив місто, відпустив йому гріхи, напоумляв та оберігав його. Правителі інших підпорядкованих соляріям міст також один раз у рік розказують на сповіді про гріхи своїх підданих згаданому ☉. Так він дізнається, що є хибного в провінції, і намагається виправити хиби усіма людськими і божественними засобами.

Жертвоприношення відбувається в такий спосіб: ☉ запитує народ, хто хоче принести себе в жертву богу за своїх співвітчизників. Найправедніший серед них добровільно заявляє, що готовий пожертвувати собою. Після виконання відповідних ритуалів і молитов його кладуть на чотирикутну дошку, прикріплену чотирма гаками до чотирьох канатів, які спускаються на чотирьох блоках з малого купола. Солярії звертаються до милостивого бога з проханням, щоб зволив ласкаво прийняти добровільну людську жертву, а не насильно заколоту тварину, як це роблять язичники. Потім ☉ наказує тягнути канати, і той, що приносить себе в жертву, піднімається вгору до середини малого купола і там заглиблюється у гарячі молитви. Жерці, які живуть навколо купола, підгодовують його через вікно, але не так, щоб він наїдався досита, поки городянам не будуть відпущені гріхи. Сам він молиться, безустанно благаючи бога, щоб прийняв його добровільну жертву. Пробувши там днів двадцять або й тридцять, доки умилостивиться гнів божий, він стає жерцем і повертається вниз, але вже зовнішніми, жрецькими східцями. До такого чоловіка громадяни ставляться з особливою пошаною й доброзичливістю, тому що він ладен був пожертвувати своє життя для батьківщини. Але бог не забажав його смерті.

У верхній частині храму мешкають двадцять чотири жерці, які опівночі, в полудень, вранці й надвечір, тобто чотири рази на добу, співають псалми на честь бога. Їхня

справа — спостерігати за зорями, відзначати їхній рух за допомогою астролябії⁸¹, пізнавати їхню силу і дію на справи людей. Вони знають, де й які зміни сталися у світі або можуть статися й коли саме; відправляють посланців розвідати, чи справді ті чи інші явища відбулися, респострують правдиві та хибні відчуття, щоб на підставі досвіду могли надалі провіщати без помилок. Визначають години зачаття, дні сівби, жнив, збору винограду, виступають немовби посередниками і сполучними ланками між богом і людьми. З-поміж них переважно вибирають ☉. Ці жерці записують пам'ятні події і проводять наукові дослідження. Вниз сходять до людей лише на сніданки та обіди, подібно як життєдайний дух спускається з голови до шлунка й печінки. З жінками не мають статевого зносу, хіба що зрідка, і тільки тоді, коли цього вимагає стан здоров'я. Щоденно до них піднімається ☉ і обговорює з ними все те, що вони відкрили нового для добра міста й народів усього світу.

Унизу, в храмі, хтось, призначений народом, постійно молиться перед віттарем; щогодини його змінює інший, як це буває у нас під час урочистого сорокаденного молебня. Такий вид молитви вони називають «тривалим жертвоприношенням». Після трапези славлять бога музикою. Потім оспівують подвиги героїв християнських, єврейських і поганських, взагалі різних інших народів, і це сповнює їхні серця справжньою радістю, бо вони нікому ні в чому не заздять. Під керівництвом свого правителя співають пісень про любов, мудрість та інші чесноти. Кожен обирає собі жінку, яка припала йому найбільше до вподоби, і під колонадами кружляють пари у веселому принадному танці.

Жінки носять довге волосся, зв'язуючи його вузлом на потилиці та заплітаючи в одну косу. Чоловіки вистригають усе волосся, залишаючи лише довге пасмо. За головний убір служить їм хустина, на яку надівають круглу шапочку, трохи ширшу за голову. За містом носять капелюхи, а в місті беруть — білі, червоні або стрькваті, відповідно до професії чи заняття. Службові особи мають головні убори трохи більші й привабливіші.

Про свята Чотири їхні великі свята припадають на періоди, коли Сонце вступає в чотири поворотні точки світу, тобто в знаки Рака, Терезів, Козерога й Овна⁸². У цей час вони влаштовують цікаві й змістовні вистави, щось на зразок наших комедій.

Святкують також повний і новий місяць, день заснування міста, роковини різних перемог над ворогами тощо. Спів жіночих хорів, фанфарн, торохтіння барабанів, постріли з бомбард побільшують святкову врочистість.

Про роль поетів

Під час цих свят поети славлять видатних полководців та їхні перемоги. Хто з них, однак, вплітає у твір вигадки чи перехваляє когось із героїв, наражається на кару. На думку соляріїв, не може гідно носити звання поета той, хто дозволяє собі неправдиво зображувати дійсність. Таку поетичну вільність вони засуджують як заразу, шкідливу для всього людства, бо в такий спосіб поети віднімають нагороду в доблесних людей і віддають її іншим, часто-густо негідникам, керуючись при цьому або страхом, або бажанням підлеститись, або честолюбством, чи жадобою наживи. Пам'ятники заслуженим діячам споруджують лише після їхньої смерті. Однак тих, хто уславився винаходами або корисними відкриттями, хто зробив державі важливу послугу в мирному ділі чи на війні, заносять у «Книгу героїв» за їхнього життя. Щоб запобігти заразі, тіла померлих не ховають у землі, а спалюють, перетворюючи їх у вогонь — благородну і животворну стихію, яка походить від Сонця і повертається до Сонця. Чинять це і для того, щоб не дати підстав для виникнення ідолопоклонства. Залишають, однак, статуї і зображення героїв, що їх повинні розглядати вродливі жінки, обрані властями для того, щоб народжувати дітей.

Про молитовний ритуал

Солярії моляться, повертаючись напереміну на чотири сторони світу: вранці спочатку на схід, потім на захід, відтак на південь і нарешті на північ, а увечері навпаки: насамперед на захід, потім на схід, відтак на північ, а тоді на південь. Проказують вони завжди одну й ту саму молитву, в якій просять про тілесне здоров'я, душевну бадьорість, і щастя для себе й всіх народів. Закінчують моління словами: «Хай буде на це воля божя». Всенародні молебні тривають довго й звернені до неба. Тому вівтар у них круглий і поділений чотирма проходами, які перехрещуються під прямим кутом. Ними входить ☉ і, чотири рази поблагословивши, молиться, скерувавши погляд у небо. Цей обряд вважається великим таїнством. Вбрання первосвященника приваблює зір своєю пишністю і доцільністю, подібно як шати Аарона⁸³.

*Про астрономію
в релігійних
обрядах
і в літочисленні*

Час лічать солярії не за тропічним, а за сидеричним роком, але щорічно відмічають наскільки рік тропічний випереджає сидеричний⁸⁴. Вони вважають, що Сонце безупинно набли-

жається до Землі й, описуючи щораз вужчі кола, досягає тропіків і рівнодення раніше, ніж у попередньому році, а може, нашим очам це тільки здається, оскільки ми бачимо його щораз нижче у нахилі⁸⁵. Календарні місяці рахують за рухом Місяця, а роки лічать за рухом Сонця. З уваги на те, що одна міра збігається з другою лише через дев'ятнадцять років, коли голова Дракона⁸⁶ завершать свій кругообіг, солярії створили нову астрономію.

Вони славлять Птолемея і захоплюються Коперником⁸⁷, підкреслюючи, що вже Арістарх⁸⁸ і Філолай⁸⁹ були його попередниками. Кажуть, однак, що перший з них для обчислення руху небесних тіл вдається до камінців, другий — до бобів, але і той, і другий платять світові неповноцінною монетою. Тим-то вони самі наполегливо досліджують цю справу, оскільки це потрібно для пізнання будови та устрою світу і вирішення, чи настане його кінець, чи ні, а якщо так, то коли саме. Вірять вони у правдивість пророцтва Ісуса Христа⁹⁰ про знамення на Сонці, Місяці й зорях перед кінцем світу, що в нас заперечує чимало дурнів-недовірків, через це загибель світу заскочить їх зненацька, як злодія серед глухої ночі. Тому чекають вони оновлення світу, а можливо, і кінця. На їхню думку, дуже важко вирішити, чи світ виник з нічого, чи з руїн інших світів, чи постав в хаосу; вважають, однак, не тільки імовірним, а й безперечним, що світ був створений, а не існував споконвіку. Тому-то в цьому питанні та й у багатьох інших нехтують Арістотелем⁹¹, якого називають логіком, а не філософом, і на підставі аномалій⁹² отримують багато вагомих доказів проти вічності світу. До Сонця й зірок ставляться з благоговінням, ніби до живих істот, вшановуючи їх, немов зображення бога, немов його храми та вівтарі, проте не поклоняються їм. Найбільше шанують вони Сонце. Але ніщо на світі, на їхню думку, не заслуговує поклоніння і обожнення, крім бога, і тому тільки йому одному вони поклоняються; якби цього не робили, то потрапили б у ярмо іділопоклонництва й зазнали б біди. В Сонці вони вбачають і пізнають суть бога, називаючи його віддзеркаленням божим, обличчям божим, живим образом, що проливає на землю світло,

тепло, життя, животворні сили і всілякі блага. Цим пояснюється, що й вівтар у них побудований на зразок Сонця, а священники їхні звеличують бога в Сонці і в зорях, які здаються їм його вівтарями, а небо — його храмом. Звертаються до прихильних ангелів як до посередників, що населяють зорі — їхні живі оселі. Вірять, що бог виявив свою безмежну велич і передусім у небі і в Сонці, яке є його відображенням і неперевершеним творінням.

Вони відкидають Птолемеєві й Коперникові ексцентрики і епіцикли⁹³. Доводять, що існує лише одне небо⁹⁴, що планети самі рухаються й піднімаються, коли наближаються до Сонця й вступають з ним у сполучення; з тої причини вони повільніше рухаються уперед по великому колу в напрямку загального руху, а коли підходять до Сонця, то дещо збочують, щоб прийняти від нього світло. Далі, вже ближче до землі, вони рухаються коротшою дорогою і значно швидше⁹⁵. Коли вони пересуваються із такою ж швидкістю, як і нерухомі зірки, то їх називають стаціонарними, а коли швидше — ретроградними, як звичайно іменують їх астрономи, коли повільніше — то такими, що йдуть прямо до великого світла, яке вони одержують і до якого піднімаються і т. д. Бо з квадратур і в протистояннях планети знижуються, щоб від цього світла не віддалялись. Тільки Місяць навіть у протистоянні, тим паче в сполученні⁹⁶, піднімається вгору, тому що перебуває нижче від Сонця. Через це й здається, що всі небесні світила, хоч і рухаються із сходу на захід, пересуваються у зворотному напрямку, бо все зоряне небо обертається протягом двадцяти чотирьох годин, а вони повільніше, через що відстають на своєму шляху. Саме тому, що небо їх обганяє, складається враження, начебто вони рухаються зворотно. Зате ніколи не видно, щоб Місяць, який є найближче до нас, перебуваючи чи в протистоянні, чи в сполученні, рухався назад. Але й він тільки незначно посувається вперед тоді, коли повністю освітлений згори або знизу. Річ у тім, що перше небо⁹⁷ настільки швидше рухається порівняно з Місяцем, що в своєму русі обганяє його на тринадцять градусів⁹⁸, на які Місяць відстає. Отже, Місяць не рухається назад, а лише сповільнює або прискорює рух уперед або назад. Звідси, ясна річ, випливає, що епіцикли й ексцентрики не здатні пояснити, чому планети рухаються то вгору, то вниз, то назад і чому сповільнюють свій рух. Солярії доводять, що мандрівні зорі⁹⁹ в певних частинах всесвіту вступають у

співдружність з небесними явищами. З цієї причини вони затримуються там довше. Звідси й виникає твердження, що вони піднімаються до абсиди. А довше перебування Сонця в північній смузі, ніж у південній, вони пояснюють фізичними причинами, зокрема тим, що Сонце піднімається, щоб дужче нагрівати землю там, де випало їй одержати більше сили в той час, коли воно скерувалося спершу на південь, як тільки виникло разом із світом. Через те, всупереч новішим поглядам, вони погоджуються з халдеями¹⁰⁰ і стародавніми євреями в тому, що світ виник тоді, коли у нас буває осінь, а на південній півкулі весна. Отже, Сонце, піднімаючись, щоб надолужити втрачене, більше днів перебуває на півночі, ніж на півдні¹⁰¹, і видно, що воно сходить на шлях ексцентрика. Разом з тим солярії не мають твердої певності, чи Сонце є центром нашого світу, чи немає ще інших центральних планет і чи навколо них не обертаються інші Місяці так само, як обертається Місяць навколо нашої Землі. Але вони, не заспокоюючись, наполегливо намагаються дійти до істини.

Про фізику Солярії дотримуються погляду, що є дві першооснови всіх земних речей, а саме: Сонце як батько, і Земля як мати. Повітря вони вважають печистою частиною неба, а весь вогонь, на їхню думку, походить від сонця. Море є ніщо інше, як піт землі або випари розпеченого й розплавленого її нутра, являючи собою сполучну ланку між повітрям і землею, таку, як кров між тілом і духом у живих істот. Світ, твердять вони, — це величезне живе створіння. Ми живемо в його череві, як черв'яки живуть у наших нутрощах. Тим-то ми залежимо не від провидіння зірок, Сонця й Землі, а від божого провидіння, адже по відношенню до небесних тіл, які прагнуть лише збільшення своєї величини, ми виникли і живемо випадково, а по відношенню до бога, знаряддям якого вони є, ми були обмірковано створені провидінням і призначені для великої мети. Отже, своїм існуванням ми зобов'язані лише богу як батькові, і повинні пам'ятати, що йому все підвладне.

Вони твердо вірять у безсмертя душі; вона, на їхній погляд, після смерті приєднується до гурту добрих або злих ангелів, залежно від того, до кого уподібнилась своїми вчинками за життя на цьому світі. Все-бо, що існує, тягнеться до чогось схожого.

Їхні погляди про місця покарання й нагороди в потойбічному житті майже збігаються з нашими. Вони не певні,

чи існують інші світи поза межами нашого, але вважають безглуздим твердження, що поза ним нічого немає, хоча й не відкидають можливості небуття взагалі. Однак бог для них як безконечне буття і небуття — поняття песумісні.

Про метафізику Визнають дві метафізичні першооснови: існуюче, тобто бога всевишнього, і небуття, тобто відсутність існування чого-небудь, а також умову, без якої ніщо в природі не існує. Далі, схильність до небуття породжує зло й гріх; значить, гріх є наслідком причини недостатньої, а не дієздатної. Під недостатньою причиною розуміють брак сили, або мудрості, або волі. Саме в браку волі полягає суть гріха, бо хто знає, що таке добро й може творити добро, повинен також хотіти це робити, адже воля впливає з мудрості й сили, а не навпаки.

Викликає подив те, що солярії вшановують бога в трійці, доводячи, що бог є найвища сила, від якої походить найвища мудрість, яка також є богом, а від них двох, у свою чергу, походить любов, котра заодно є і силою, і мудрістю. Бо похідне обов'язково зберігає природу того, від чого походить. Разом з тим вони не вміють розрізнити поіменно осіб трійці, як це властиво християнській вірі, бо не знають, що таке одкровення. Але вони знають, що в богові закладене походження трійці та відношення її самої до себе, між собою і поза собою.

Отже, все, що існує, за їхніми словами, метафізично складається, з одного боку, з сили, мудрості й любові, оскільки воно наділене буттям, і, з другого боку, — з немочі, незнання і ненависті, оскільки причетне до небуття. Завдяки трьом першим властивостям люди творять добро. Через три інші — грішать, впадаючи у гріх супроти природи внаслідок немочі й незнання, або допускаються гріха з власної волі й свідомо, бо їхній гріх спричинений водночас трьома вадами: немічю, незнанням і ненавистю, чи грішать під впливом однієї ненависті. Та й природа в поодиноких випадках грішить через слабкість або незнання, плодячи чудовиська. Зрештою, все це передбачене й влаштоване богом, істотою всемогутньою, наймудрішою і найдобрішою, обдарованою безконечним буттям. Тому в богові жодне створіння не грішить, а грішить поза богом. Однак поза богом ми можемо перебувати лише для себе і щодо нас самих, а не для нього і

у відношенні до нього. Річ у тім, що нам властива недосконалість, а богові — дівість. Тому гріх с дією бога настільки, наскільки гріху властиві істотність і дівість; і саме через те, що йому більше притаманні неістотність і недоскопалість (у цьому, власне, і виражається суть гріха), він зароджується в нас і походить від нас, бо ми через свою недосконалість тяжіємо до небуття.

Чернець

Боже мій, які премудрості!

Генуезець

Твоя правда, якби я зумів тоді все запам'ятати і якби не боявся тепер, що запізнюся, то розповів би тобі дивні-предивні чудеса, але мені вже пора рушати — інакше я не встигну на корабель.

Чернець

Дуже прошу, поясни мені ще одне-єдине: що вони думають про гріхопадіння Адама?

Генуезець

Про причину зла у світі

Вони глибоко впевнені, що в світі дедалі більше панує неправда; що люди вже не керуються світлими і високими пориваннями; що чесні люди зазнають переслідувань і їх зневажають; що мало не скрізь при владі стоять негідники. Проте солярії вважають, що розкішне життя цих нечестивців не дає їм справжнього щастя. Їхнє благоденство — насправді не що інше, як нікчемність і омана, бо людина не може бути царем чи мудрецем, чи подвижником, чи святим тільки по назві, треба, щоб вона була ним по суті. Звідси солярії роблять висновок: в людських справах з невідомої причини пішов великий нелад. Спочатку вони схилилися до погляду, який відстоював Платон¹⁰², — що небесні тіла первісно оберталися з теперішнього заходу в той бік, який ми називаємо сходом, і тільки згодом вони почали рухатися в протилежний бік. Вважали також можливим і те, що справами нашого світу за велінням верховного божества керує якийсь нижче божество, але тепер цей погляд визнають безглуздим. А ще безглуздіше, на їхню думку, вірити в те, що спершу добре правив світом Сатурн, потім гірше — Юпітер, далі

по черзі — і все гірше — інші планети, хоч вони стоять на тій точці зору, що загалом світові періоди зумовлені черговістю планет. Вони також вважають, що внаслідок переміщення абсид¹⁰³ через кожні тисячу або тисячу шістсот років у світі відбуваються значні зміни¹⁰⁴.

Наш вік, на їхню думку, слід визнати віком Меркурія, причому в його дію втручаються великі сполучення, та й повороти аномалій мають шкідливий вплив. Зрештою, вони твердять, що християни — щасливі люди, бо задовольняються вірою в те, що такі смутні часи настали через гріхопадіння Адама¹⁰⁵. Гадають також, що від батьків до дітей переходить у спадщину скоріше тяжка кара за провину, ніж сама провина¹⁰⁶.

З іншого боку, відповідальність за провини синів падає на батьків через те, що вони легковажно поставились до дітородіння і зробили це у невідповідний час та в невідповідному місці, занедбали справу виховання дітей, погано вчили їх і наставляли. Тим-то солярії величезну увагу приділяють дітородінню й вихованню, виходячи з тої точки зору, що вина і кара як батьків, так і дітей обертається лихом для всього суспільства. Доводять, що в наш час усі держави потрапили в скруту. Але, що набагато гірше, цей жалюгідний стап люди називають миром і благоденством і роблять це тільки тому, що не відають, у чому полягає справжнє добро, і тому, що вірять, начебто світом керує сліпа випадковість. Насправді, однак, хто уважно приглянеться до будови всесвіту і пізнає анатомію людини (її вони вивчають часто-густо на трупах страчених злочинців), а також анатомію рослин і тварин, як і дію їхніх більших і менших органів, той врешті-решт на весь голос визнає мудрість і передбачливість бога. Отже, людина повинна цілком покластися на свою віру і повсякчасно славити небесного творця. Однак виконувати цей обов'язок завжди й у всьому може тільки той, хто глибоко вивчить і збагне творіння бога, дотримується його заповідей і в своїх учинках керується мудрими настановами, як-от: «Чого не бажаєш собі самому, не роби того іншому», або: «Що ви хочете, аби люди робили вам, робіть і ви їм». Звідси випливає таке: якщо ми вимагаємо пошани і подяки від наших дітей і від людей за ту крихітку добра, яке ми їм робимо, то в далеко більшому боргу ми у бога, від якого все одержуємо, всім йому зобов'язані й повсюдно з ним живемо. Хвала йому повікі!

Чернець

Справді, якщо ці люди, знаючи тільки закон природи, так близько підійшли до християнства, яке не додає нічого зайвого до природних законів, крім таїнств, необхідних для їхнього дотримання, то я розцінюю це як вагомий доказ на користь християнської віри. Вона-бо із усіх релігій найправдивіша й після очищення від зловживань запанує у всьому світі, як це вчать і на що сподіваються найвидатніші теологи. Виходячи з цих міркувань, вони твердять, що іспанці відкрили Новий Світ (до речі, першим відкрив його наш уславлений земляк — Колумб) для того, щоб усі народи об'єдналися під єдиним законом. Отже, ці філософи Міста Сонця стануть свідками істини, обраними богом. Звідси я доходжу висновку, що ми самі не знаємо, що чинимо, а є лиш слухняним знаряддям в руках бога: люди, опановані жадобою золота й збагачення, шукають нових країн, але бог ставить перед собою благороднішу мету. Сонце намагається спалити Землю, не бажаючи сприяти ростові рослин і людей і т. д., але бог використовує боротьбу між Сонцем і Землею для розвитку життя. За це честь йому і хвала!

Генуезець

Якби ти знав, які зміни передбачають солярії у майбутньому. Ці передбачення вони роблять, спираючись на астрологію, а також на провіщення пророків. Вони кажуть, що на наше століття випало більше історичних подій, ніж було їх у всьому світі протягом попередніх чотирьох тисяч років, що в нашому столітті видано більше книжок, ніж їх вийшло за попередні п'ять тисяч років. З захопленням висловлюються вони про три дивовижні винаходи — друку, рушницю й магнітної стрілки — яскраві докази і водночас засоби об'єднання жителів землі в одну сім'ю. Ці винаходи, кажуть вони, були зроблені під час великих синодів у трикутнику Рака¹⁰⁷, коли абсида Меркурія проходила через сузір'я Скорпіона, і під впливом Місяця та Марса, які сприяли в цьому трикутнику новим мореплаванням, виникненню нових держав і появі нової зброї. Але як тільки абсида Сатурна підійде до сузір'я Козерога, абсида Меркурія — до Стрільця, Марс — до сузір'я Діви, після перших великих синодів і появи нової зірки в Кассіопеї¹⁰⁸, постане нова монархія, зміняться й оновляться закони та науки, з'являться нові пророки — все це,

за їхнім твердженням, передвіщає великий тріумф християнства. Однак перш ніж створювати і насаджувати нове, доведеться викорчувати і вирвати все віджиле. Але пробач, мені пора йти, бо треба упорати чимало справ! А втім, розповім тобі ще одне: вони вже навчилися літати — єдиний винахід, брак якого гостро відчувався в світі, — а в найближчий час сподіваються винайти далекоглядні труби, за допомогою яких можна буде оглядати невідомі ще нині зорі, і слухові труби, які зроблять доступною для нас гармонію неба ¹⁰⁹.

Чернець

Невже? Та це ж чудово! Але сузір'я Рака — це жіночий знак Венери і Місяця, то який благотворний вплив може мати таке сузір'я у повітрі, якщо воно — водяний знак? ¹¹⁰

Генуезець

Вони переконані, що жіночі небесні тіла приносять на землю родючість і дають владу слабшій статі. Саме цим пояснюється те, що у нашому столітті як ніколи володарюють жінки. Так, наприклад, між Нубією і Монопотанною ¹¹¹ з'явилося нове плем'я амазонок, у Європі правили такі жінки: Роксолана в Туреччині, Бона в Польщі, Марія в Угорщині, Єлизавета в Англії, Катерина Медічі у Франції, Б'янка в Тоскані, Маргарита в Бельгії, Марія в Шотландії і Ізабелла в Іспанії ¹¹² — саме при ній було відкрито Новий Світ. Тож поет цього віку починає з жінок: *Le donne, i cavalier, l'arme e gli amori* ¹¹³

А зловмисні поети і єретики з'явилися під впливом трикутника Марса й перебування Меркурія в апогеї. Спонукувані Венерою і Місяцем, вони безперестану пишуть про любовстрасні і непристойні речі; всі чоловіки прагнуть стати схожими на жінок і в ставевих стосунках, і своєю мовою, — звертаючись один до одного, вони кажуть: «*Vos signoria*» ¹¹⁴.

А в Африці, де при владі Рак і Скорпіон, не кажучи про амазонок, у Фесі і Марокко з'явилися чоловічі будинки розпусти та чимало інших гидот. Однак це ще не доводить, що саме трикутник Рака (його перебування в тропіку, місце екзальтації ¹¹⁵ Юпітера, апогей Сонця ¹¹⁶ і троїстість Марса), буцімто при втручанні Місяця, Марса й Венери, спричинив до відкриття нової земної півкулі, до дивовижної кругосвітньої подорожі й влади жінок, а за

посередництвом Меркурія та Марса сприяв винаходів друкарства й вогнепальної зброї. І не він став причиною корінної зміни законів. Річ у тому, що в Новому Світі і по всьому узбережжі Африки та Азії, зокрема південному, під впливом Юпітера й Сатурна — планет, які в релігійних та світських справах схилиють і вказують, а в житті людей і природи навіть спричиняють до різних подій — глибоко пустила коріння християнська віра. А в Африці під впливом Місяця й Марса поширилась секта Сетіфа¹¹⁷, в Персії під впливом Венери і Юпітера закоренилась секта Алі¹¹⁸, відновлена Софієм, одночасно із зміною державного ладу в цих країнах. Далі. У Німеччині, Франції, Англії і майже по всій Північній Європі внаслідок панування там Марса, Венери і Місяця розповсюджується згубна срьс¹¹⁹. На відміну від них, Іспанія й Італія завдяки їхнім небесним тілам Стрільцю і Леву¹²⁰ непохитно бережуть християнську віру, її справжню суть і чистоту. Якби ж то вони дотримувались ще і моральної чистоти!

Згадаю також, що під впливом Місяця й Меркурія солярії винайшли нові мистецтва не без допомоги абсиди Сонця, бо ці планети сприяють мистецтву літання у повітрі, яке в наших країнах буває водянистим і пливким, а на екваторі легким і летючим, тому що небо зігріває там землю сильнішим сонячним теплом.

Вони створили також нову астрономію¹²¹, згідно з якою на другій півкулі, на південь від екватора, домом Сонця є Водолій¹²², домом Місяця — Козерог і т. д. Всі небесні тіла та їхній вплив вони тлумачать навпаки. І це відповідає законам природи. Скільки цікавого я встиг дізнатися від цих мудрих людей про переміщення абсид, ексцентриситетів, нахилу екліптики, рівнодень, сонцестоянь, полюсів, про порушення руху небесних тіл при хитаннях небесного механізму в безмежному просторі, про символічні співвідношення між предметами нашого світу і того, що поза нами, про те, скільки змін станеться після великого синоду під знаками Овна й Терезів, які означають рівнодення, при відновленні аномалій, і які подиву гідні явища відбудуться після великого сполучення при утвердженні того, що визначено у зв'язку із зміною і оновленням руху зірок.

Але, будь ласка, не затримуй мене, бо я маю ще багато справ, ти ж знаєш, як мені ніколи. Про все інше — колись потім. Ба! Мало не забув ось що: солярії твердо вірять у

те, що людина вільна обрати той чи інший шлях. Справді, кажуть вони, якщо одного шанованого серед них філософа¹²³ вороги катували сорок годин, а проте не змогли добути з нього ні одного слівця потрібних їм зізнань, тому що він постановив мовчати, значить, і зірки, які впливають на нас здаля і без примусу, не можуть приневолити нас діяти всупереч нашому переконанню. Все ж, хоч вони впливають на нас ненастирливо й м'яко, кожний, хто керується більше почуттям, ніж божественним розумом, підпадає під їхній вплив. Адже те саме розміщення зірок, яке спричинилося до того, що трупи єретиків за-смерділися на весь світ, зробило так, що мертві тіла засновників ордену єзуїтів, міноритів і капуцинів про-дихають пахощі чеснот. Під цим же розміщенням зірок Фернандо Кортес поширив християнську віру в Мек-сіці. А про багато дечого, що має статися у світі, я розпо-вім тобі іншим разом. Апостол Павло твердить, що єресь породжена тілесними відчуттями; отже, чутливих людей зірки схиляють до єресі, хто до якої схильний, а людей розсудливих скеровують до розумного, правдивого свято-го закону, встановленого споконвічним розумом і словом божим. Тож слава пресвятому богові во віки віків. Амінь.

Ч е р н е ц ь

Ну постривай. Розкажи ще хоч трохи.

Г е н у з е ц ь

Не можу, бо мені вже пора.

КОМЕНТАРІ

Лист Томаса Мора Петру Егідію

¹ Петро Егідій (1486—1533) — латинізоване прізвище Пітера Гілеса, бельгійського гуманіста, друга Томаса Мора. Егідій займав високі посади в Антверпені, здобув славу як видавець творів класиків античної літератури і сучасних йому письменників.

² Рафаїл — мова про Рафаїла Гітлодея (особа вигадана), який пібито розповів Т. Мору і П. Егідію про своє п'ятирічне перебування на острові Утопія. Ім'я Гітлодей утворене Мором від двох грецьких слів: ὄφλος — «балаканява», «бридня» і οἶκος — «досвідчений», «бувалий», тобто «досвідчений балакун».

³ Іоанн Клемент — Джон Клемент (пом. у 1572 р.); виховувався в сім'ї Т. Мора й одружився з його приймачкою. Деякий час працював у Оксфордському університеті, потім займався лікарською практикою в Лондоні.

⁴ Амауротський міст на річці Анідр — про цей міст та річку мова йде в другій книзі «Утопії».

⁵ Грецька приказка; в оригіналі вона подана грецьким шрифтом.

УТОПІЯ

Книга перша

¹ У травні 1515 р. на пропозицію лондонських купців Томас Мор увійшов до складу королівського посольства, що вирушало у Фландрію для залагодження конфлікту, який виник між англійським королем Генріхом VIII та іспанським принцом Карлом (майбутнім імператором Карлом V) у зв'язку з тим, що Карл, заручений із сестрою Генріха, відмовився від шлюбу. У відповідь на це ображений Генріх заборонив англійським купцям експортувати вовну в Нідерланди (про торгівлю нею було укладено при Генріху VII відповідні договори в 1498 і 1506 рр.), а фламандським купцям було заборонено ввозити в Англію фламандські тканини. Переговори проходили в Бругге, були складними, але зрештою закінчилися успішно: торгівля між Англією й Нідерландами відновилась.

² Кутберт Тунсталл (1474—1559) — визначний англійський державний діяч і церковний сановник, друг Мора й Еразма Роттердамського.

³ Т. Мор вряди-годи пересипає свій твір латинськими прислів'ями та приказками, почерпнутими із збірника «Адагії», укладеного і видавчого Еразмом Роттердамським у 1500 р.

⁴ Бругге — в той час столиця Західної Фландрії (нині одне з міст Бельгії).

⁵ Георгій Темсіцій (пом. у 1536 р.) — бельгійський савонник і письменник, ігумен монастиря в Касселі на півночі Франції.

⁶ Петро Егідій — див. комент. 1 до листа Томаса Мора Петру Егідію.

⁷ Т. Мор виїхав з Англії 12 травня 1515 р. і був у відрядженні більше п'яти місяців.

⁸ Палінур — шерпичий Енея; тут у значенні «бувалий моряк».

⁹ Улісс — інакше Одиссей (Улісс — латинська форма імені Одиссея), герой поеми Гомера «Одиссея».

¹⁰ Платон (427—348 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ-ідеаліст. Подорожуючи, відвідав Єгипет, Персію, Італію, Сіцилію та інші країни. У діалозі «Держава» описав ідеальний державний устрій з метою втілити свій проєкт у життя.

¹¹ Гітлодей — див. комент. 2 до листа Томаса Мора Петру Егідію.

¹² Анней Сенека (бл. 4 р. до н. е.—65 р. н. е.) — римський письменник і філософ, вихователь імператора Нерона. Представник стоїцизму.

¹³ Тулій Ціцерон (106—43 рр. до н. е.) — видатний римський оратор, письменник і державний діяч. В уста Гітлодея Т. Мор уклав власну оцінку римської літератури.

¹⁴ Америго Веспуччі (1451—1512) — флорентійський мореплавець, який чотири рази відвідав Новий Світ і дав перший його опис. Його іменем названа Америка. «Подорожі» Веспуччі були надруковані в 1507 р. Йх, очевидно, читав Т. Мор.

¹⁵ Йдеться про фортецю в Кабо Фріу в Бразилії. Під час четвертої подорожі А. Веспуччі в 1503—1504 рр. декілька чоловік з його екіпажу залишились у Бразилії.

¹⁶ Вислів з епопеї римського поета Аннея Лукана (39—65) «Фарсалия» (VI, 819).

¹⁷ Подібно мав висловитись давньогрецький філософ Анаксагор (V ст. до н. е.). Він, будучи при смерті, на запитання друзів, чи не бажає бути похованим на батьківщині (в місті Клазомена), відповів: «Немає ніякої необхідності, бо дорога на той світ звідусюди однакова».

¹⁸ Тапробана — острів у Індійському океані, який згаду-

вали римські автори Пліній Старший і Помпоній Мела; тут ідеться, очевидно, про острів Шрі Ланка.

¹⁹ Калікут (нині Калікаш) — морський порт в Індії на Малабарському узбережжі (не плутати з Калькуттою). Сюди в травні 1498 р. прибув Васко да Гама.

З вищенаведеного опису виходить, що Т. Мор локалізує острів Утопію десь між Індією й Південною Америкою.

²⁰ Скілла (Сіцлла) — в давньогрецькій міфології потвора, яка разом з іншою потворою — Харібдою, проживаючи на скелях по обох боках Мессінської протоки, що між Італією і Сіцилією, нападала на мореплавців і злищувала їх.

²¹ Келено — в давньогрецькій міфології одна з гарпій — міфічних страховиськ з обличчям дівчини, тілом шуліки і величезними кігтями.

²² Лестригони — міфічне дике плем'я велетнів-людожерів, яке згадується в «Одіссеї» Гомера (VII, 77—132).

²³ Багряноносці — так називали царів римські автори Ціцерон, Горацій, Овідій.

²⁴ Прислів'я, взяті Т. Мором з «Адагій» Еразма Роттердамського.

²⁵ Про суспільний консерватизм і небажання міняти що-небудь у державному устрої мова йде в Арістотелевій «Політиці» (II, 5).

²⁶ Король Генріх VII, намагаючись поповнити державну скарбницю, спорожили внаслідок воєн, наклав на населення Англії великі податки. В 1491 р. жителі графства Корнуелл, що в північно-західній частині Англії, повстали і пішли на Лондон, але зазнали поразки.

²⁷ Джон Мортон (1420—1500) — англійський державний діяч, який відіграв визначну роль у війні Білої й Червоної троянд, архієпископ Кентерберійський, лорд-канцлер Англії при Генріху VII. В його домі декілька років прожив Т. Мор, коли був ще хлопцем.

²⁸ Імовірно, мається на увазі облога французького міста Булоні Генріхом VII у 1492 р.

²⁹ Йдеться, очевидно, про швейцарських найманців, які прибули до Франції у 1515 р.

³⁰ Саллюстій Крісп (86—34 рр. до н. е.) — римський історик, автор «Змови Катіліни», «Югуртинської війни» і «Листів до Цезаря». Цитата з твору «Змова Катіліни» (розд. 16).

³¹ Т. Мор має на увазі в історії Стародавнього Риму військові перевороти від панування імператора Коммода (180—192) до Гордіана III (238—244); в історії Карфагена бунт найманого війська в 243—241 рр. до н. е.; в історії сирійського царства Селевкідів (312—64 рр. до н. е.), заколоти найманців.

³² Про велику кількість овець в Англії в той час згадується в «Листах темних людей», гострій сатирі на схоластів, обскурантів, священників (II, лист 16), яка вийшла у світ у 1515—1517 рр.

³³ Це місце майже у дослівному перекладі наводить К. Маркс у своєму «Капіталі». (Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 693, прим. 221а).

³⁴ Олігополія — право небагатих на торгівлю; термін, утворений Мором на зразок терміна «монополія» і складається з давньогрецьких слів $\delta\lambda\iota\upsilon\sigma\zeta$ — «небагато» і $\pi\omega\lambda\acute{\iota}\omega$ — «торгу».

³⁵ Найвище право — найвища несправедливість (Ціцерон. «Про обов'язки», II, 10) — вислів, який став крилатим.

³⁶ Римський полководець Т. Манлій Торкват наказав у 340 р. стратити власного сина за те, що той під час війни римлян з латинцями, всупереч забороні батька битися поза бойовим строєм, вступив у бій з ворожим воїном.

³⁷ Стоїки — представники стоїцизму — однієї з головних шкіл у давньогрецькій філософії елліністичного періоду. Одне з їхніх парадоксальних положень звучало так: «Усі провини рівні між собою, всі злочини нечестиві; однаково винен той, хто задушив півня, коли в цьому не було потреби, як і той, хто задушив свого батька».

³⁸ Исход, 20, 13; Матф., 5, 21.

³⁹ Исход, 22, 1—9.

⁴⁰ Новий закон милосердя — тобто християнське євангеліє.

⁴¹ Поліерити — народ, який колись нібито жив у Персії (сьогодні Іран); назва штучна, утворена з двох грецьких слів: $\pi\omicron\lambda\upsilon\sigma$ — «численний» і $\lambda\eta\rho\sigma$ — «балаканина», тобто «багатобалакун».

⁴² Місцями притулку, де злочинець вважався недоторканим, були в першу чергу церкви та прилегла до них територія.

⁴³ Англійські закони проти волоцюг були надзвичайно суворі. За цими законами тільки за панування Генріха VIII було повішено 72 000 чоловік. (Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 693).

⁴⁴ Натяк на притчу (Лука, 10, 30—31) про священника, який пройшов мимо і не подав допомоги одному подорожанину, на якого напали грабіжники, зняли з нього одяг, побили і залишили напівмертвим на дорозі.

⁴⁵ Бенедиктинці — найстаріший у Західній Європі чернечий орден, заснований близько 530 р. Бенедиктом з Нурсії (480—543), від імені якого й одержав свою назву.

⁴⁶ Лука, 21, 19.

⁴⁷ Псалтир, 4, 5.

⁴⁸ Псалтир, 68, 9.

⁴⁹ Єлисей — давньоєврейський пророк. Його лисина стала предметом насмішки з боку хлопчаків. Розлютований Єлисей прокляв їх. Внаслідок його молитви з сусіднього лісу вибігли дві ведмеді й розтерзали сорок двох хлопців.

Загана ченцем церковна пісня була складена середньовічним композитором Адамом з монастиря святого Віктора.

⁵⁰ Спотворена цитата з «Притч Соломона». Там сказано: «Не відповідай дурневі на дурість його».

⁵¹ Булла — розпорядження папи римського, назване так від прикріпленої до нього печатки («булла» по-латині первісно «металева кулька»).

⁵² Платон. «Держава» (V, 473).

⁵³ Мова про Діонісія Молодшого, правителя найбільшого сіцилійського міста Сіракуз (357—354 рр. до н. е.). Платон тричі побував на Сіцилії, сподіваючись, що правителі Сіракуз Діонісій Старший і його син Діонісій Молодший під його впливом стануть освіченими володарями і створять ідеальну державу на зразок описаної ним у творі «Держава». Але його сподівання виявились марними.

⁵⁴ Йдеться про Людовіка XII, короля Франції з 1498 по 1515 рр.; його наступником став Франціск I (1515—1547).

⁵⁵ Мілан у той час належав сім'ї Вісконті.

⁵⁶ Неаполь названий нестійким, тому що раз у раз вихоплювався з-під влади французів.

⁵⁷ За договором в Камбре 1508 р. Венеція підпала під вплив французького короля Людовіка XII, іспанського короля Фердинанда, австрійського імператора Максиміліана I й папи римського Юлія II.

⁵⁸ У той час Італія не становила однієї централізованої держави, а складалася з п'яти незалежних держав (Мілан, Рим, Неаполь, Венеція, Флоренція) та низки дрібних феодалних володінь.

⁵⁹ У 1477 р. французький король Людовік XI після смерті бургундського герцога Карла Смільного захопив Бургундію. Але Максиміліан Австрійський одружився з дочкою Карла Марією і здобув право на Бургундію, Фландрію і Брабант, які відійшли до Австрії.

⁶⁰ Німці й швейцарці в ті часи служили найманними солдатами (т. зв. ландскнехтами) в інших державах.

⁶¹ Імператором Священної Римської імперії в той час був Максиміліан I (1493—1519).

⁶² Король Арагонії — Фердинанд II (1474—1516), батько Катерини — першої дружини англійського короля Генріха VIII.

Він у 1512 р. завоював частину Наваррського королівства. Завдяки одруженню з Ізабеллою Кастильською об'єднав під одною владою майже всю Іспанію. Арагонія, Наварра, Кастилія становили в той час окремі королівства.

⁶³ Під час писання «Утопії» велися переговори про шлюб кастильського принца Карла з дочкою французького короля Людовіка XII.

⁶⁴ Франція підтримувала традиційну ворожнечу між шотландцями і англійцями, розраховуючи на допомогу Шотландії на випадок війни з Англією.

⁶⁵ ...повернути вітрила назад... — метафора в значенні «змінити політичний курс»; латинське прислів'я. (Див.: Еразм. «Адагії», 1401).

⁶⁶ А х о р і й ц і — грецьке складне слово, яке складається з заперечної частки *ἀ* й іменника *Χώρα* — «країна», «земля» (досл. «безземельні»). Можливе тлумачення від прикметника *'αχωροῦς* — «той, що цурається танцю», «похмурий».

⁶⁷ До таких фінансових спекуляцій вдавалися англійські королі Едуард IV і Генріх VII.

⁶⁸ Т. Мор п'ятає на поведінку Генріха VII, який грозив Франції війною, але в 1492 р. уклав з нею мир, не починаючи воєнних дій.

⁶⁹ До такого засобу вдавався Генріх VII.

⁷⁰ ...п р е р о г а т и в а в о л о д а р я... — виключне право, перевага, пов'язана з високим становищем. Тут мається на увазі стародавній англійський вислів: «Король не помиляється».

⁷¹ Ліціній К р а с с (бл. 115 — 53 рр. до н. е.) — римський політичний діяч і полководець. Придушив повстання Спартака. Разом із Цезарем і Помпеем створив перший тріумвірат. Тут йдеться про слова Красса, які наводить Ціцерон у своєму творі «Обов'язки» (I, 25), про те, що в того, хто прагне першості в державі, але без міри витрачається на військо, грошей завжди обмаль.

⁷² В античній літературі зустрічаються порівняння володаря в пастухом, наприклад, у Гомера і Гесіода. Светоній (I—II ст.) у своєму життєписі імператора Тіберія пише: «Намісникам, які радили обкласти надмірними податками, він відповів у листі, що добрий пастух стриже овець, а не здирає з них шкуру».

⁷³ Ф а б р і ц і й Л у с ц і н — римський консул у 281 і 278 рр. до н. е. і полководець, відомий своєю чесністю. Вислів, який наводять Т. Мор, Ціцерон («Про старість», XVI) і римський письменник I ст. Валерій Максим («Достопамятні слова і діла», IV, 5), приписують Курію Дентату.

⁷⁴ Макарійці — від давньогрецького μάκαρ — «щасливий», тобто «щасливці».

⁷⁵ Схоластична філософія — середньовічна релігійно-ідеалістична філософія феодального суспільства, яка відзначалася формалізмом, була «служницею богослов'я». Т. Мор, як і інші гуманісти, відкидав схоластику за її відірване від життя і практики начотництво.

⁷⁶ Макцій Плавт (бл. 254—184 рр. до н. е.) — видатний римський комедіограф. У його комедіях раби часто виступають як дійові особи.

⁷⁷ «Октавія» — трагедія, приписувана римському письменникові і філософу Сенеці. Октавія — дочка Клавдія і Мессаліни, дружина імператора Нерона, за його наказом підступно вбита. Тут мається на увазі другий акт цієї трагедії, де вміщена розмова Сенеки з Нероном.

⁷⁸ Часті посилання на «Державу» Платона свідчать про те, що Т. Мор докладно вивчив цей твір.

⁷⁹ Лука, 12, 3.

⁸⁰ Лінійка з м'якого свинцю — теслярський інструмент, схожий на висок, уживаний для визначення напрямку при будовах. Така лінійка, завдяки своїй гнучкості, застосовувалася і при будові склепінь.

⁸¹ Теренцій Афр (бл. 190—159 рр. до н. е.) — римський драматург, автор шести комедій. Мікіон — персонаж з його комедії «Брати».

⁸² Платон. «Держава», VI, 496.

⁸³ Давньогрецький письменник Клавдій Еліан (друга половина II ст. н. е.) у своїй збірці історичних новел і анекдотів «Строкати розповіді» (II, 42) повідомляє, начебто Платон, який погодився поїхати на запрошення фіванців і аркадян навчати їхню молодь, дізнавшись, що вони негативно ставляться до загального рівноправ'я, відмовився від свого рішення.

Книга друга

¹ Миля — йдеться про милю, яка налічувала тисячу подвійних кроків (подвійний крок дорівнює 1,48 м), тобто 1478,7 метра.

² Абракса — слово це за числовим значенням давньогрецьких букв (у стародавніх греків букви служили і цифрами), які входять у його склад, дає цифру 365, тобто рівняється числу днів у році. У містичному значенні користувалися ним гностики (філософи-теологи, які намагалися поєднати з основами християнського віровчення основи античного і давніх східних світоглядів) та середньовічні алхіміки. Точне значення слова «абракса» неясне.

³ П'ятдесят чотири міста налічувала в той час Англія і Уелс.

⁴ Амаурот — назва цього міста утворена від давньогрецького слова 'αμαυρόζ — «темний».

⁵ Слово «сім'я» вжите тут, очевидно, в широкому розумінні — як об'єднання кількох сімей з економічною метою.

⁶ Філарх — давньогрецьке слово, означає «голова філи», тобто общини, начальник.

⁷ Про розведення курчат в інкубаторі є згадка в «Природничій історії» (X, 54—55) римського енциклопедиста Плінія Старшого. Штучне розведення курчат було відоме вже в глибоку давнину в Єгипті, Індії, Китаї. Перший інкубатор був придуманий Боккеманом у 1777 р.

⁸ Опис Амаурота нагадує опис Атлантиди в творі Платона «Критій».

⁹ Апідр — від давньогрецького слова 'απυδοζ — «безводний».

¹⁰ 20 футів — тобто більше шести метрів.

¹¹ Скляні шибки у вікнах у часи Т. Мора були рідкістю через те, що коштували дорого.

¹² Сяфогрант — етимологія цього терміна неясна. Одне з тлумачень виводить це слово від давньогрецького σοφός — «мудрий» і γέροντες — «старці». (Див.: Т. Мор. Утопия.— М., 1978.— С. 373).

¹³ Транібор — слово неясної етимології; протофіларх — від давньогрецького слова πρωτοζ — «перший», «головний» і філарх (див. комент. 6).

¹⁴ Англійське трудове законодавство XIV—XV ст. встановлювало тривалість робочого дня для ремісників і сільськогосподарських робітників з 5 години ранку до 7—8 години вечора.

¹⁵ У західноєвропейських університетах заняття в той час починалися дуже рано. Так, у паризькій Сорбонні — о 5 годині, в Оксфорді й Саламанці — о 6 годині. Річ у тім, що, на думку педагогів того часу, ранні години найбільш плідні для інтелектуальних занять.

¹⁶ Т. Мор відстоював необхідність освіти для жінок, як свідчить лист Еразма Роттердамського французькому гуманісту Бюде від 1521 р.

¹⁷ Битва чисел — гра, названа так тому, що в ній підраховували кількість шашок, виграних у суперника.

¹⁸ Барзан — слово іравського походження і означає «високий»; адем — слово, штучно утворене Т. Мором, від грецької заперечної частки 'α та іменника δῆμοζ — «народ», тобто «без народу».

¹⁹ У Лондоні в часи Т. Мора було чотири лікарні для бідних і старих.

²⁰ Т. Мор, як свідчить лист Еразма Роттердамського Ульріху фон Туттену, любив музику.

²¹ Порівн. слова В. І. Левіна: «Коли ми переможемо в світовому масштабі, ми, на мою думку, зробимо із золота громадські відхожі місця на вулицях кількох найбільших міст світу» (Левін В. І. Повне зібрання творів.— Т. 44.— С. 215).

²² Анемолійський — від давньогрецького слова ἀνεμολίος — «вітряний», переносно — «неіснуючий»; анемолійці — «вітряні», «вестійки».

²³ Під філософами слід тут розуміти вчених, які створили теоретичні основи мистецтв і наук.

²⁴ Слово «діалектика» вжите тут у значенні «логіка».

²⁵ Маються на увазі середньовічні логіки, зокрема Петро Іспанський (1224—1277), домініканець, вчений-схоласт, богослов і філософ, згодом папа римський Іоанн XXI, автор кількох компендіумів з логіки, зокрема «Малої логіки» — основного підручника з логіки протягом трьох століть.

²⁶ Обмеження, узагальнення й підставлення — терміни схоластичної філософії, вживані в «Малій логіці» Петра Іспанського.

²⁷ «Другі інтенції», тобто «другі устремління» — термін схоластичної логіки. «Перші устремління» розуму займаються зовнішніми предметами в їхній конкретності й індивідуальності, «другі устремління» розглядають види й роди предметів.

²⁸ ...«саму людину взагалі»... — тобто абстрактне поняття людини.

²⁹ Дружба й чвари планет — терміни, якими користувалася в часи Т. Мора астрологія. Визнаючи астрономію як науку, Т. Мор засуджував астрологію як лженауку.

³⁰ Мається на увазі етика. У цьому розділі Т. Мор виявляє обізнаність з етичним трактатом Арістотеля «Нікомахова етика».

³¹ Такі види благ розрізняє давньогрецький філософ Арістотель у творі «Політика» (VII, I, 2).

³² Йдеться про вчення давньогрецького філософа Епікура (341—270 рр. до н. е.), який в основу своєї етики поклав насолоду. Оригінальні твори Епікура, за винятком декількох уривків, не збереглися, але його погляди викладає римський філософ і поет Лукрецій Кар у філософській поемі «Про природу речей».

³³ Противляжний філософський напрямок — тобто вчення стоїків, противників філософії Епікура, які ратували за абстрактну добродішність і відмову від насолоди, схилившись до аскетизму.

⁸⁴ Таке визначення добродієвості належить стоїкам.
⁸⁵ Аналогічні думки викладає Ціцерон у творі «Про обов'язки» (II, 5, 24).

⁸⁶ Можливо, тут прихований сатиричний натяк на англійського короля Генріха VII і його двораків, які кохалися в коштовному камінні.

⁸⁷ Гру в кості й полювання засуджує також сучасник і друг Т. Мора Еразм Роттердамський у «Похвалі Глупоті».

⁸⁸ У часи Т. Мора англійські гуманісти перевагу надавали давньогрецькій літературі перед римською. Славними грецистами тоді були Вільям Гроцін, Томас Лінакр і Джон Колет.

⁸⁹ Із римських авторів популярністю користувалися в Англії того часу історики Цезар і Светоній, комедіографи Плавт і Теренцій, поети Вергілій і Гораций.

⁹⁰ Теофраст (бл. 372—287 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ і натураліст, автор «Історії рослин» і «Характерів». Його твори були надруковані вперше у Венеції в 1497 р.

⁹¹ Константін Ласкаріс — візантійський філолог XV ст. У 1476 р. в Мілані побачила світ його граматика грецької мови — перша книга, надрукована грецьким шрифтом.

⁹² Федор Газа (1398—1478) — візантійський філолог, автор підручника граматики грецької мови, надрукованого у Венеції в 1495 р.

⁹³ Гесіхій — давньогрецький граматик V або VI ст.; його словник давньогрецької мови був надрукований у Венеції в 1514 р.

⁹⁴ Діоскорід Педаній — давньогрецький лікар і ботанік I ст. н. е.

⁹⁵ Плутарх (бл. 45 — бл. 127) — давньогрецький письменник-мораліст і історик, автор широковідомих «Порівняльних життєписів» і «Моралій» — творів, які високо цінувалися в середні віки й в епоху Відродження.

⁹⁶ Лукіан (бл. 120 — бл. 190) — визначний письменник-сатирик Стародавньої Греції, один з улюблених античних авторів у часи Відродження. Т. Мор перекладав його твори латинською мовою.

⁹⁷ Арістофан (бл. 446 — 385 рр. до н. е.) — великий давньогрецький комедіограф, «батько комедії» (так назвав його Ф. Енгельс); його комедії вперше були надруковані у Венеції в 1498 р.

⁹⁸ Гомер — напівлегендарний поет Стародавньої Греції, ймовірно автор «Іліади» і «Одіссеї», надрукованих у Венеції в 1498 р.

⁹⁹ Евріпід (480—406 рр. до н. е.) — видатний давньогрецький драматург; його трагедії були надруковані у Венеції в 1503 р.

¹⁰⁰ Софокл (496—406 рр. до н. е.) — великий давньогрецький драматург-трагік; його трагедії в'явилися друком у Венеції в 1502 р.

⁵¹ Альд Мануцій (бл. 1450—1515) — знаменитий венеціанський друкар, винахідник курсивного шрифту. В його друкарні було надруковано багато творів класиків давньогрецької літератури.

⁵² Фукідід (460—395 рр. до н. е.) — давньогрецький історик; його твори уперше було надруковано Альдом Мануцієм у Венеції в 1502 р.

⁵³ Геродот (бл. 480 — 424 рр. до н. е.) — давньогрецький історик; його історичні твори видав уперше друком Альд Мануцій у 1502 р.

⁵⁴ Геродіан (170—240) — давньогрецький історик, який писав про римських імператорів II—III ст.

⁵⁵ Тріцій Апінат — прізвище вигадане; складається з двох латинських слів: *tricus* — «дурниці» і *apinae* — «нісенітниця».

⁵⁶ Гіппократ — давньогрецький лікар V ст. до н. е., названий «батьком медицини»: його твори були вперше надруковані Альдом-сином у 1526 р.

⁵⁷ Гален (131—201) — давньогрецький лікар, автор багатьох медичних творів. Його «Мале мистецтво» — дуже популярний твір з медицини в середні віки.

⁵⁸ Самогубство в такому становлиці рекомендували античні стоїки.

⁵⁹ У такий самий спосіб глузує з правознавців Еразм Роттердамський у «Похвалі Глупоті».

⁶⁰ Мова йде, очевидно, про анафеми та вирок суддів католицької церкви.

⁶¹ Вірні — тобто християни; сказано з іронією.

⁶² Вважають, що тут прихований натяк на ворожі відносини між англійцями і шотландцями.

⁶³ Нефелогети і алаополіти — вигадані назви народів; назва «нефелогети» утворена із давньогрецьких слів: *νεφέλη* — «хмара» і *γενέτης* — «шароджений»; отже, нефелогети — «народжені хмарою» («хмаросини»); алаополіти — складна назва, утворена від давньогрецьких слів *ἄλας* — «сліпий» і *πόλιτης* — «громадянин» («сліпогромадянин»).

⁶⁴ Заполети — вигадана назва народу, утворена з давньогрецьких слів: підсилюючої частки «за» й іменника *πώλητης* — «продавець», тобто «цілком продажні».

⁶⁵ Такий звичай існував у спартанців. (Див.: Фукідід, «Історія», IV, 38).

⁶⁶ Про подібний звичай стародавніх галлів, британців і германців згадують римські історики Цезар і Тацит. Про участь жінок у війнах мова йде у творі Платона «Держава» (VII, 457).

⁸⁷ Йдеться, очевидно, про золотий дукат; 700 000 дукатів у довоєнній валюті дорівнювали 326 500 фунтів стерлінгів.

⁸⁸ Квестори — у Стародавньому Римі державні службовці, які відали державною скарбницею, вели прибутково-видаткові книги.

⁸⁹ Давньогрецький філософ, мандрівник і письменник Евгемер (IV—III ст. до н. е.) доводив, що боги первісно були людьми, які за свої визначні заслуги удостоїлись божественної пошани. Він же — автор «Священного запису» — твору, в якому описано ідеальне суспільство панхаїв. Це одна з найдавніших соціальних утопій.

⁹⁰ Мітра — іранське божество світла; його культ був дуже поширений в часи Римської імперії.

⁹¹ Т. Мор приписує Утопу погляди християнського віровчення, зокрема погляд про безсмертя душі, про карі і нагороди після земного життя тощо.

⁹² Аналогічна думка в творі Платона «Зако́ни» (XI, 927 АВ).

⁹³ Такі погляди проповідувала община «Братів спільного життя», яка виникла в XIV ст. і ставила перед собою мету оздоровлення моралі суспільства на основах християнської релігії.

⁹⁴ Бутрески — назва, вигадана Т. Мором. Вважають, що це складне слово, до складу якого входять: підсилююча частка *βου-* дуже і *θηρσοϛ* — «богобоязливий», отже, бутрески — «дуже релігійні».

⁹⁵ Такий звичай властивий був раннім християнам.

⁹⁶ Аналогічно навчанням дітей займалися в Стародавній Галлії (сьогоднішня Франція) жерці, т. зв. друїди. (Див.: Г. Юлій Цезар. «Записки про галльську війну», VI, 13).

⁹⁷ ...цинем ерними... трапем ерними — значення цих слів неясне. Друга частина їх, безперечно, походить від давньогрецького *θηρσοϛ* — «денний», початкові частини тлумачать порізному.

⁹⁸ Білий колір символізує моральну чистоту.

⁹⁹ ...пташьями пир'їнами — доказ знайомства Т. Мора з обрядами американських індіанців.

⁸⁰ Золотарі в той час були заодно і банкірами.

⁸¹ Маються на увазі закони, видані в 1496 і 1514 рр., які санкціонували експлуатацію робітників.

⁸² Аверське озеро в Італії, область Кампанія (тепер Лаго Аверно). Над озером завжди стояли задушливі випари. Тому поблизу нього уявляли вхід до підземного царства — країни померлих. Змія уособлювала злу силу.

⁸³ Риба-прилицало (*Echeneis remora* L.) — риба,

яка, на думку стародавніх греків і римлян (Пліній. «Природнича історія», IX, 91 і XXII, 1), присмоктуючись до днища корабля, гальмувала його хід.

Лист Еразма Роттердамського Ульріхові Гуттену

¹ Лист Еразма Роттердамського знаменитому німецькому гуманісту Ульріхові фон Гуттену, одному з авторів антиклерикального памфлета «Листи темних людей», являє значну цінність з уваги на характеристику Т. Мора, яку написав Еразм на прохання Гуттена.

² Давньогрецька приказка, яку подає Еразм у своїй збірці «Адагія» під номером 179.

³ Портрет Т. Мора намалював у 1527 р. видатний ренесансний живописець Г. Гольбейн.

⁴ Ахілл — син царя Пелея і морської богині Фетиди, головний герой «Іліади» Гомера.

⁵ Апеллес (356—308 рр. до н. е.) — найвидатніший давньогрецький живописець, творець портретів Александра Македонського.

⁶ Фульвій і Рутуба — римські гладіатори, яких згадує Гораций («Сатири», II, 7, 96). Еразм наводить тут їхні імена замість імені художника, що їх малював.

⁷ Мається на увазі збірка любовних елегій римського поета Овідія (43 р. до н. е.—18 р. н. е.) «Наука кохання» (I, 509—524).

⁸ Йдеться про слова з «Одіссеї» Гомера (XIV, 214—215):

Та й на стерню ти, гадаю,
поглянувши, можеш пізнати Колос.

(Переклад Бориса Тена).

⁹ Батько Т. Мора Джон Мор (бл. 1453—1530) мав тоді приблизно 66 років.

¹⁰ Гесіод (VII ст. до н. е.) — давньогрецький поет, автор дидактичних поем «Труди і дні», «Теогонія» та ін. Цитата з твору «Труди і дні» (713).

¹¹ Лукіан з Самосати (бл. 120 — бл. 190) — видатний давньогрецький сатирик. Т. Мор переклав чотири його діалоги.

¹² Маловідоме римське прислів'я, цитоване для позначення чогось надто важкого, нездійсненного.

¹³ Демокрит (бл. 460 — бл. 370 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, основоположник атомізму.

¹⁴ Про звичай давньогрецьких філософів Демокріта й піфагорійців обсервувати людську юрбу згадує Діоген Лаєртський в «Життєписях філософів» (VIII, 1, 6).

¹⁵ Аврелій Августин Блаженний (354—430) — християнський богослов, філософ-містик, автор творів «Про місто божє», «Сповідь» тощо.

¹⁶ Одружився Т. Мор з Джейн Колт у 1505 р., коли їй було 17 років.

¹⁷ Помилка Еразма: насправді друга дочка мала ім'я Елізабет.

¹⁸ Вдруге Т. Мор одружився з Алісою, вдовою Джона Мідлетона.

¹⁹ Йдеться про посаду помічника шерифа міста Лондона, на яку Т. Мора було обрано в 1510 р.

²⁰ «Тирановбивця» — риторична декламація такого змісту: хтось хотів убити тирана, але вбив його сина й залишив кинджал у тілі вбитого. Побачивши сина мертвим, тиран заколює себе цим кинджалом. Вбивця сина доводить своє право називатися тирановбивцею.

МІСТО СОНЦЯ

¹ Діалогічна форма викладу філософського матеріалу бере свій початок в античності. Розмову ведуть: чернець, що відає монастирським заїздом для прочан та подорожніх, і мореплавець із Генуї, який зупинився в цьому заїзді.

² Тапробана — острів у Індійському океані. Страбон і Пліній під цією назвою мали на увазі Цейлон. У XVI ст. так називали Суматру. Який саме острів мав на думці Кампанелла — важко сказати.

³ З докладного опису міста можна гадати, що Кампанелла цікавився публікаціями в галузі архітектури, зокрема творами Л. Альберті і Ф. Патріцці.

⁴ Сім планет — це: Сонце, Місяць, Меркурій, Венера, Марс, Юпітер, Сатурн. Сьогодні наука знає в сонячній системі дев'ять планет. А саме: Меркурій, Венера, Земля, Марс, Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун і Плутон, які обертаються навколо Сонця.

⁵ Бомбардами в той час називали гармати важкого калібру, які стріляли кам'яними кулями вагою до 500 кг.

⁶ Перистиль — в античній архітектурі колонада навколо відкритого простору — подвір'я, саду, площі і т. п.

⁷ Склепіння храму являє собою небосхил у такому вигляді, в якому його видно на екваторі.

⁸ За вченням Клавдія Птолемея, грецького астронома II ст., найяскравіші зірки — це зірки першої величини, а ті, що випромінюють слабше світло, належать відповідно до наступних п'яти категорій.

⁹ Кампанелла має на увазі небесний екватор та екліптик («великі кола») і добові паралелі («малі кола»).

¹⁰ Кількість напрямків вітру збільшена Кампанеллою на чотири: за тридцяти двох до тридцяти шести, бо число 36 (6×6), за його уявленнями, мало містичне значення.

¹¹ Далі правителя Міста Сонця Кампанелла називає Сонце або позначає астрономічним знаком Сонця — ☉.

¹² *Пон*, *Сін* і *Мор* — це скорочення латинських слів: *Potentia* — Сила, *Sapientia* — Мудрість, *Amor* — Любов. За тодішніми уявленнями, три позитивні основи всілякого буття.

¹³ *Космограф* — вчений-натураліст у широкому розумінні, що дає відомості про всесвіт астрономічного, географічного, геологічного, ботанічного характеру.

¹⁴ *Піфагорійці* — учні грецького математика і філософа Піфагора (VI ст. до н. е.). Вони становили замкнуту філософську общину з цілою системою обрядів, які має на увазі Кампанелла.

¹⁵ *Евклід* — грецький математик IV ст. до н. е., названий «батьком геометрії».

¹⁶ *Риба-єпископ* — фантастична риба. Докладний опис її дав французький учений П'єр Палон у творі «Про природу і різноманітність риб з їхніми зображеннями» (Париж, 1555). Інші назви риб також народного походження.

¹⁷ *Фенікс* — міфічний птах з червоним і золотим оперенням. Згідно з легендою, через кожних п'ятсот років Фенікс сам спалює себе і знову відроджується з власного попелу.

¹⁸ *Мойсей* — за біблійною легендою, пророк і законодавець ізраїльтян.

¹⁹ *Озиріс* — єгипетський бог сонця.

²⁰ *Лікурґ* — напівлегендарний законодавець Спарти в IX ст. до н. е.

²¹ *Помпій* — Нума Помпій — напівлегендарний римський цар, якому римляни приписували утворення релігійних і громадянських законів.

²² *Замолксіс*, або *Залмоксіс* — божество фракійців — племені, яке населяло сьгоднішню Болгарію. За іншою версією, раб, учень Піфагора, який під його впливом пропагував вчення про безсмертя душі і дав фракійцям закони.

²³ *Солон* (бл. 640 — 559 рр. до н. е.) — афінський законодавець і поет.

²⁴ *Цезар*, *Александр*, *Пірр*, *Ганнібал* — імена ушлавлених античних полководців і державних діячів.

²⁵ *Зацікавлення Китаєм в Європі* зв'язане з подорожжю і перебуванням у ньому Марка Поло. Порох китайці винайшли ще в X ст., книгодрукування — в VI—VIII ст.

²⁶ Запитання поставлено в дусі схеми Арістотеля, який у третій книзі «Політики» розрізняє три форми державного ладу: республіку (владу переважної більшості народу), монархію (владу однієї особи) і аристократію (владу жменьки осіб).

²⁷ Усупільнення власності Кампанелла широко відстоює в творі «Політика», додатком до якого було «Місто Сонця».

²⁸ Святий Августин — Аврелій Августин Блаженний (354—430), християнський теолог, філософ-містик. Головні його твори: «Про місто божє» і «Сповідь».

²⁹ На думку Лафарга, Кампанелла впровадив такі форми звертання, використавши описи життя деяких племен Південної Америки в творах тогочасних мандрівників.

³⁰ Тобто у березні, червні, вересні і грудні.

³¹ Думка, що зображення, на яке задивилася жінка при зачатті, може впливати на зовнішність потомства, зустрічається в античній літературі. Так, у романі Геліодора «Ефіопіка» (III ст.) ефіопська цариця, народивши білолицю дочку, пояснює це тим, що вона «під час статевих зносин з чоловіком задивилася на статую Андромеди».

³² Вчення астрології полягало в тому, що в момент, коли на світ з'являється дитина, небесні світила мають на неї вплив, визначаючи фізичні, розумові й морально-етичні якості немовляти. Цей вплив залежав від того, як були розташовані планети в хвилину народження дитини щодо знаків зодіаку, тобто дванадцяти сузір'їв, серед яких Сонце рухається протягом року. Від цього нібито й залежало майбутнє людське життя. Вплив небесних світил на людину залежав від: 1) природи самих планет, 2) їх розміщення в системі зодіаку, 3) їх аспектів. До благотворних планет зараховувались Сонце, Юпітер, Венера й Місяць, до лжовісних — Марс і Сатурн, а Меркурій належав до байдужих. Для астрологічних спостережень небосхил, тобто «коло генітури», по якому рухається зодіак із своїми сузір'ями, був поділений на 12 рівних частин, званих «небесними домами». Деякі ці мали свої назви. Перший дім — це дім життя, другий — багатства, подальші називались домами братерства й дружби, узів споріднення, дітей, здоров'я (за іншими поглядами, пороків), шлюбу, смерті й спадкування, релігії і подорожей, почесностей, заслуг, ворожнечі й неволі. Найсяльнішим був вплив першого та десятого домів.

У склад зодіаку, тобто сукупності розміщених уздовж екліптики 12 сузір'їв, названих іменами переважно тварин, входили: Овен, Телець, Рак, Лев, Діва, Терези, Скорпіон, Стрілець, Козерог, Близнята, Водолій і Риби. Від кожного з них можна вписати в зодіакальне коло рівнобічний трикутник, квадрат, шестикутник або

провести діаметри кола. В такий спосіб утворюються аспекти, тобто положення, в яких Сонце, Місяць та інші планети перебувають відносно себе самих. Таких аспектів зіздарі розрізняли п'ять: квадратний, або квадратура (коли два небесні тіла перебувають у двох сусідніх кутах квадрата, вписаного в це коло), і протилежний (діаметральний), або опозиція (коли два небесні тіла віддалені від себе на 180°), — ці аспекти приписали лихо; трикутний (тригональний) і шестикутний (секстильний) віщували щастя, п'ятий аспект — сполучення (коли дві планети наблизились між собою на невелику відстань), не виражав ні лиха, ні добра. Якщо для прикладу за вихідну точку взяти сузір'я Козерога, то воно перебував в протилежному аспекті з Раком, в трикутному — з Тельцем і Дівою, в квадратному — з Овном і Терезами, в шестикутному — з Рибами і Скорпіоном.

³³ Астрологи уявляли життя людини як рух, зумовлений силою початкового поштовху, або «пуску» (гр. *aphesis*). Пущене в рух, немов стріла з лука, воно залежало від панівної в даний момент планети, яка, немов лучник — афета (гр. *aphetes*), пускала в політ життя й перебувала на одній з п'яти точок кола генітури. Афетами могли бути Сонце чи Місяць, а інші планети — лише в тому разі, якщо ні Сонце, ні Місяць не перебували ні в одному з «афетичних місць».

³⁴ Сузір'я Дів в гороскопі, тобто на східному краї обрію. Основні точки кола генітури були: «схід», або гороскоп, верхній пункт, і «захід» — пункт зіткнення кола генітури з обрієм.

³⁵ Супровід — термін, уживаний в астрології на означення планет, які містяться близько одна від одної і рухаються в одному напрямку.

³⁶ Фома Аквінський (1225—1274) — представник середньовічної схоластики, один з головних ідеологів католицизму.

³⁷ Див.: Платон. «Держава», V.

³⁸ У той час, як схоластичні теологи вважали людське тіло осередком гріховності й спокус, солярії жодної функції людського організму не називають гидкою.

³⁹ Дані, які наводить Кампанелла про кількість населення Неаполя на початку XVII ст., спростовує італійський вчений Б. Кроче, доводячи, що Неаполь тоді налічував близько 250 000 жителів.

⁴⁰ Роаквалювання життя ранньої християнської общини властиве й пізнішим утопістам.

⁴¹ Климент Римський (I ст.) — один з перших єпископів римської церкви. З приписуваної йому низки творів автентичним вважається «Послання до коринфян», написане між 92 і 101 рр.

⁴² Г л о с а (грецьке слово — «тлумачення», «інтерпретація»); тут — тлумачення біблій.

⁴³ Т е р т у л л і а н (бл. 160—222) — християнський теолог, запеклий ворог філософії. Його твори містять у собі чимало цінних даних про життя перших християнських общин.

⁴⁴ К а т о н — Марк Порцій Катон (234—149 рр. до н. е.), римський письменник і державний діяч, ушлявлений своєю суворістю на посаді цензора.

⁴⁵ Йдеться про секту миколаїтів, яка будімо проповідувала спільність жінок. Назва її походить від диякона Єрусалима Миколая. Виникла ця секта в II ст.

⁴⁶ Ф о м а К а с т а н д е В і о (1469—1534) — кардинал, коментатор Фоми Аквінського.

⁴⁷ Кампанелла, який мав відвагу дати жінкам ті самі права й обов'язки, що й чоловікам, полемізує з тими теоріями, які проповідували фізичну й розумову неповноцінність жінок та потребу цілковитого підкорення жінки голові сім'ї. Таку теорію, обгрунтовану Фомою Аквінським і його коментаторами (тут згаданий один із них — Фома Кастан де Віо), визнавала католицька церква.

⁴⁸ А м а з о н к и — у грецькій міфології войовничий народ, що складався лише з жінок; жили амазонки начебто в Малій Азії та на узбережжі Азовського моря.

⁴⁹ Б р а х м а н и, або брамани, тобто жерці брахманізму — релігійної системи індусів; проповідували переселення душ.

⁵⁰ І с у с Н а в і н — керівник ізраїльтян після смерті Мойсея.

⁵¹ М а к к а в е й І у д а (II ст. до н. е.) — вождь народного повстання в Іудеї (167 р. до н. е.), спрямованого проти гніту сирійських правителів-селевкідів. Після його смерті боротьбу очолили його брати.

⁵² П і д п р и р о д н и м п р а в о м Кампанелла розуміє елементарні основи людського існування: право на життя, щастя, мир, самозахист тощо.

⁵³ Ф о р м и нагороджування за військову мужність, описані Кампанеллою, цілком нагадують звичаї стародавніх римлян. Так, у Стародавньому Римі за врятування римського громадянина на голову надівали вінок з дубового листа (corona civica). Римським є звичай приносити богам у жертву аброю, зняту з волевого воєначальника.

⁵⁴ К і к н — міфологічна постать; під час Троянської війни був убитий Ахіллою, який задушив його ременем від молота (Овідій. «Метаморфози», XII, 64—145).

⁵⁵ П р и л а д д л я п р а в л е н н я к о н е м Кампанелла задумав сам скоопструювати, як свідчать його листи до папи римського й короля Іспанії, в яких він ділився своїми винахідницькими планами.

⁵⁶ Заборона поєдинків у Місті Сонця відповідає зрушенням у п'ятнадцять тогочасної Європи, коли поєдинки були вважані пережитком «рицарської епохи». Все ж, незважаючи на суворі кари, поєдинки на заході Європи практикувалися ще дуже довго.

⁵⁷ На думку Лафарга, опис урочистих ритуалів, пов'язаних з обробіткою землі в Місті Сонця, нагадує звичай інків у Перу, про які Кампанелла міг прочитати в повідомленнях мандрівників, котрі писали про цю країну.

⁵⁸ Дивно звучить твердження, що вживані в їжу рослини, вирощені на угноєному ґрунті, можуть впливати згубно на людину і скорочувати її вік. Таким поглядом Кампанелла, на думку коментаторів, завдячує творові Дж. Б. делла Порта «Природна магія», виданому в 1560 р.

⁵⁹ Авраам — біблійний патріарх.

⁶⁰ Плеяди — сузір'я із семи зірок. На думку Кампанелли, зірки впливають не тільки на життя людей, — знання астрології слід застосовувати у тваринництві для кращої відгодівлі худоби.

⁶¹ Сіам — тобто Таїланд.

⁶² Каукакіна, або Кохінхіна — в європейській літературі часів Кампанелли назва південної частини В'єтнаму, пізніше — назва всього В'єтнаму. Сьогодні в ДРВ ця територія називається Намбо.

⁶³ Калікут (Калікаш), інакше Кожикоде — місто в Індії на Малабарському узбережжі, де 1498 р. висадився Васко да Гама.

⁶⁴ Стійкими сузір'ями в системі зодіаку називалися сузір'я Тельця, Лева, Стрільця і Водолія. Назва ця пояснюється тим, що в час вступу Сонця в ці сузір'я встановлювалися відповідні пори року.

⁶⁵ Фортуна — тут як астрологічний термін на позначення особливого пункту гороскопа, який визначався положенням Сонця і Місяця.

⁶⁶ Алголь (арабське слово — «птовора», «диявол») — в астрології назва однієї з зірок у сузір'ї Персея (інакше — Голова Медузи).

⁶⁷ Абсида — грецьке слово (досл. «склепіння», «склеп»); астрономічний термін для позначення найближчих і найвіддаленіших точок орбіти одного світила відносно іншого, центрального (напр., абсидами Землі відносно Сонця називаються перигелій і афелій).

⁶⁸ Меркурій вважався планетою мінливою: він міг приносить щастя й нещастя.

⁶⁹ Хірагра (гр. cheir — рука іаgra — здобич) — хронічне захворювання з гострими приступами болів, запалення суглобів кисті руки, викликане порушенням обміну речовин.

⁷⁰ Триденні й чотириденні лихоманки — види малярії з приступами через три або чотири дні.

⁷¹ Опис хвороб, їхнє виникнення і способи лікування Кампанелла дає в дусі поглядів античної і сучасної йому медицини. Він згоден з теорією Гіппократа про наявність у людському організмі чотирьох основних соків (рідин): крові, слизу, чорної і жовтої жовчі, порушення рівноваги яких призводить до захворювань. Автор «Міста Сонця» дуже цікавився медичною наукою і залишив по собі декілька творів медичного змісту.

⁷² Чорна хвороба, або падуча; епілепсію в античності навивали «священною хворобою», що виникала за велінням богів; її вважали ознакою особливих здібностей.

⁷³ Тоанн Дувс Скот (бл. 1266—1308) — середньовічний філософ-схоласт, монах-францісканець.

⁷⁴ Каллімах (III ст. до н. е.) — поет і граматик.

⁷⁵ Давня фізіологія вчила, що людський організм цілком відновлюється завдяки обміну речовин після кожних семи років.

⁷⁶ Поль Лафарг звернув увагу на те, що число 3 відіграє у соляріїв дуже важливу роль: вони мають трьох правителів — помічників голови держави; навчання відбувається за допомогою невеликих віршів із трьох рядків кожний, написаних на міських мурах; діти на третьому році життя починають вивчати алфавіт тощо.

⁷⁷ Юстиціарій — службовець, який відповідав за військові справи.

⁷⁸ Закон «Око за око, ніс за ніс, зуб за зуб» Кампанелла почерпнув із Старого завіту, звідти походить і звичай побиття камінням (каменування) злочинця.

⁷⁹ Короткотривала процедура судочинства соляріїв в свого роду свідомим протиставленням сучасній Кампанеллі судовій тяганині й словоблуддю.

⁸⁰ Ліктори — почет, охоронці вищих римських сановників (диктатора, консулів, преторів). Ліктори йшли попереду них з жмутами пруття і вкладеними в них сокирами.

⁸¹ Астролябія — стародавній астрономічний інструмент, який служив для визначення положень небесних світил. Опис його подає Птолемей.

⁸² Суаір'я ці означають початок окремих пір року. Так, знак Рака означає літнє сонцестояння, Терезів — осіннє рівнодення, Козерога — зимове сонцестояння, Овна — весняне рівнодення.

⁸³ Аарон — брат Мойсея; його роакішне вбрання описане в біблій.

⁸⁴ Тропічний рік, або астрономічний — проміжок часу, протягом якого Сонце двічі проходить точку весняного рівнодення; сидеричний, або зоряний рік — період повного обертання Сонця (365 днів 6 год. і 9 сек.), тобто повернення Сонця до той самої точки неба. Внаслідок т. зв. процесії, тобто переміщення точки весняного рівнодення, тропічний рік коротший від сидеричного на 20 хв. 20,3 сек. (365 днів 5 год. 48 хв. і 46,5 сек.).

⁸⁵ Йдеться, очевидно, про поступову зміну нахилу екліптики до екватора.

⁸⁶ Головою Дракона називається висхідний вузол Місяця, тобто точка, в якій Місяць, рухаючись на північ, перетинає екліптику. Хвостом Дракона називали низхідний вузол Місяця, тобто пункт, в якому це світило перетинає екліптику, рухаючись на південь. Ці вузли завершують повне обертання через кожні 19 років (точніше 18,6 року). Кампанелла має на увазі саме їх.

⁸⁷ Кампанелла приписує соляріям астрономічну систему, яка являє собою суміш положень астрономії і астрології, а також його власних фізичних і філософських поглядів. Як видно з цього астрономічного екскурсу, він, хоч і захищав геліоцентричну систему Коперника і Галілея (виступив на захист останнього в окремому творі), але у вирішенні питання, якій системі дати перевагу: геоцентричній давньогрецького вченого Клавдія Птолемея чи геліоцентричній Коперника—Галілея, займає хистку позицію. Це, зокрема, знайшло свій вияв у реченні: «Разом з тим солярії не мають твердої певності, чи Сонце є центром нашого світу...»

⁸⁸ Арістарх Самоський (кінець IV — перша пол. III ст. до н. е.) — давньогрецький астроном, який вважав, що планети Земля і Місяць рухаються всередині сфери нерухомих зір, в центрі якої розміщене нерухоме Сонце. Земля рухається навколо Сонця по колу, обертаючись при цьому навколо своєї осі.

⁸⁹ Філолай (V ст. до н. е.) — давньогрецький філософ, учень Піфагора. Із фрагментів його творів деякі вчені припускають, що він перший відстоював геліоцентричну доктрину.

⁹⁰ Про таке пророцтво Ісуса Христа мовиться в Євангелії від Луки (розд. 21).

⁹¹ Арістотель твердив, що світ не був створений, а існував вічно. Це суперечило вченню християнської релігії про те, що світ створив бог.

⁹² Аномаліями називають в астрономії відхилення від рівномірного кругового руху небесних світил.

⁹³ Ексцентрики і епіцикли — астрономічні терміни, впроваджені в науку давньогрецькими астрономами. Так, поняття ексцентриків впровадив у астрономію Гіппарх для пояснення нерівномірного руху Сонця і Місяця. Терміном «епіцикл» кори-

стувався Птолемеєм, який твердив, що планети рухаються по епіциклу, тобто малому колу навколо якогось центру, а цей в свою чергу рухається навколо Землі по великому колу. Терміном «епіцикл» послуговувався і Коперник, але в іншому значенні, ніж Птолемеєм. Він уклав його для пояснення неправильностей в дійсних рухах планет, які не можна пояснити ексцентричністю орбіт.

⁹⁴ На відміну від Птолемея, який визнавав існування декількох небес, або сфер.

⁹⁵ Кампанелла дає розгорнутий опис руху планет, які рухаються вперед, назад або зупиняються, з власними поясненнями цих явищ. Вражає той факт, що він вважає зворотний рух планет, всупереч загальноприйнятим поглядам сучасників, уявним, а не дійсним.

⁹⁶ Квадратура — таке положення планети, коли прямі, проведені від Землі до планети і до Сонця, утворюють прямий кут (для Місяця — це перша і остання чверті); протистояння (опозиція) — це положення планети в точці, протилежній Сонцю; для Місяця — це повня; сполучення — положення планети перед або за Сонцем, для Місяця — молодик.

⁹⁷ Трохи вище Кампанелла твердив, що солярії визнають лише одне небо. Згадка про перше небо суперечить попередньому. Тут автор «Міста Сонця» йде за термінологією Птолемея, який визнає більшу кількість небес.

⁹⁸ Настільки Місяць протягом доби пересувається на небі.

⁹⁹ Мандрівні зорі — калька з грецької назви планет (досл. «блукаючі зорі»).

¹⁰⁰ Халдеї — жителі стародавнього Вавилона. Славилися знанням астрології та мистецтвом ворожіння.

¹⁰¹ Весна й літо на північній півкулі тривають близько 186 днів, на південній — близько 179 днів.

¹⁰² Маються на увазі погляди Платона, висловлені в творі «Політик», де міститься виклад космогонії філософа. Крім того, космогонії присвячений твір «Тімей».

¹⁰³ Кампанелла має тут на увазі повільні зміни у вигляді й положенні орбіт окремих планет, які в свою чергу призвели також до переміщення абсид.

¹⁰⁴ На 1000 рік пророкували кінець світу. Також 1600 рік вважався астрологами критичним через цифри 9 і 7 ($9+7=16$), які, на думку Платона, спричиняють загибель держав.

¹⁰⁵ Солярії вважають тлумачення морального занепаду людства гріхопадінням Адама, яке проповідує християнська церква, наївним, протиставляючи йому пояснення астрономічного характеру.

¹⁰⁶ На думку соляріїв, діти успадковують від батьків лише фізичні вади, а не відповідальність за моральну недосконалість людства.

¹⁰⁷ Сянодами називає астрологія сполучення планет; трикутник цей утворюють сузір'я Рака, Скорпіона й Риб. Ці три сузір'я перебувають у тригональному аспекті, тобто містяться в трьох кутах трикутника, вписаного в коло.

¹⁰⁸ Кассіопея — одне із сузір'їв на північній півкулі неба. Наприкінці 1572 р. помічено було нову зірку незвичайної яскравості (відкрив її астроном Тіхо Браге), а в 1574 р. вона зникла.

¹⁰⁹ Про гармонію неба, або музику сфер, зустрічаються згадки в античних авторів. За вченням піфагорійців, планети, обертаючись, видають музичні звуки, які утворюють дивну гармонію, недоступну слуху людей. Про музику сфер згадується в творі Ціцерона «Сновидіння Сціпіона».

¹¹⁰ Астрологія знала різні поділи небесних світил: не лише на благотворні, лиховісні й нейтральні, а й на водні, або вологі, вогненні, або сухі, чоловічі й жіночі тощо. Венера та Місяць (лат. Luna) вважались жіночими світилами.

¹¹¹ Нубією називали колись північну частину Судану. Монопоотапа, або Мономотапа — негрятянська держава в східній частині Африки на нижній течії ріки Замбезі. Розквіт її припадає на XVII ст., розпалася у XVIII ст.

¹¹² Роксолана (Настя Лісовська; 1505—1561) — дружина турецького султана Сулеймана I Пишного (1520—1566), за походженням українка; відіграла велику роль у політичному житті Туреччини того часу. Бона — польська королева, дружина Сігізмунда (1506—1548). Марія (1505—1558) — дружина угорського короля Людовіка II; після смерті чоловіка за дорученням Карла V стала правителькою Нідерландів. Єлизавета Тюдор (1558—1603) — англійська королева; в її пануванням пов'язаний один з найславетніших періодів в історії Англії. Катерина Медічі (1519—1589) — з роду флорентійських Медічі, французька королева, дружина Генріха II, значною мірою визначала державну політику в період правління своїх синів Франціска II, Карла IX та Генріха III, покровителька літератури і мистецтва. Б'янка Капеллі (пом. 1587 р.) — дружина великого герцога тосканського Франціска. Маргарита Пармська (1522—1586) — позашлюбна дочка Карла V; в 1559—1567 роках була іспанською намісницею Нідерландів. В історії відомі дві шотландські Марії: Марія Гіза (1515—1560) — дружина Якова V, яка жорстоко переслідувала протестантів, і славозвісна Марія Стюарт (1542—1587). Яку з них мав на увазі Кампанелла, важко

сказати. Ізабелла (1450—1504) — королева Кастилії, дружина іспанського короля Фердінанда V.

¹¹³ Перший рядок поеми Л. Аріосто «Несамовитий Роланд»: «Оспівую дам, рицарів, битви і кохання».

¹¹⁴ Vossignoria — ваша милість (*лат.*).

¹¹⁵ Екзальтація й троїстість — астрологічні терміни, що служать для визначення властивостей планет залежно від їхніх положень у певних сузір'ях зодіаку.

¹¹⁶ Апогей Сонця — точка літнього сонцестояння в сузір'ї Рака.

¹¹⁷ Секта Сетіфа. — Яку секту мав на увазі Кампанелла і якого Сетіфа, важко відповісти. У виданні 1643 р. фігурує не Сетіф, а Ксеріф. Можливо, під цим ім'ям слід розуміти титул правителів Марокко Шафір — «вельможний», «шановний».

¹¹⁸ Секта Алі (названа так від імені зятя Магомета), або шиїзм, найбільш нині розповсюджений в Ірані; його відгалуження є суфізм — містично-аскетична течія в ісламі, яка виникла у XVIII ст. Послідовники суфізму — суфії — заперечують складну обрядність ортодоксального ісламу, проповідують містичне вляття людини з богом через аскетизм і внутрішнє самовдосконалення. Назву свою секта ця одержала від слова «суфій», що означає «одягнений у власяницю», а не від якогось Софія.

¹¹⁹ Згубна ересь — мається на увазі протестантизм.

¹²⁰ Згідно з ученням Клавдія Птолемея, кожний континент і кожна країна перебувають під впливом якоїсь планети або сузір'я.

¹²¹ Справедливо відзначає Ф. Петровський у примітках до свого перекладу «Міста Сонця» (с. 169), що «по суті мова йде не про нову астрономію, а про нову астрологію, згідно з якою властивості й сили, приписувані одним сузір'ям зодіаку в північній півкулі, стають властивостями і силами сузір'їв, діаметрально протилежних у південній півкулі. Такий перерозподіл зрозумілий, якщо згадати, що пункт нашого весняного рівнодення буде для південної півкулі пунктом осіннього рівнодення і т. д.»

¹²² Астрологи твердили, що всі планети мають свої «доми», або житла, в окремих сузір'ях зодіаку. Якщо домом Сонця в північній півкулі є сузір'я Лева, то в південній — домом виявиться протилежне йому сузір'я Водолія.

¹²³ Учені вважають, що Кампанелла мав тут на увазі самого себе і муки, які йому довелося витерпіти у в'язницях. Про це він гадував так: «Я пройшов ув'язнення в п'ятдесяти різних камерах і сім разів був підданий найжорстокішим катуванням. Останній раз тортури тривали 40 годин підряд».

Йосип Кобів та Юрій Цимбалюк

З М І С Т

Предтечі соціалізму й комунізму	
<i>Вступне слово Йосипа Кобова та Юрія Цимбалюка</i>	5
Поборник соціальної справедливості	
<i>Передмова Йосипа Кобова</i>	6

ТОМАС МОР. УТОПІЯ

Переклав Йосип Кобів

Лист Томаса Мора Петру Егідію	16
Книга перша	20
Книга друга	52
Лист Еразма Роттердамського Ульріхові Гуттену	
<i>Переклав Йосип Кобів</i>	115

Безстрашний оборонець прав людини

<i>Передмова Йосипа Кобова</i>	124
--------------------------------	-----

ТОММАЗО КАМПАНЕЛЛА. МІСТО СОНЦЯ

Переклали Йосип Кобів та Юрій Цимбалюк

Коментарі	
до «Утопії» Т. Мора	
<i>склав Йосип Кобів</i>	183
до «Міста Сонця» Т. Кампанелли	
<i>склали Йосип Кобів та Юрій Цимбалюк</i>	196

Литературно-художественное издание

Серия
«Вершины мировой литературы», том 63

ТОМАС МОР
УТОПИЯ

ТОММАЗО КАМПАНЕЛЛА

ГОРОД СОЛНЦА

Перевод с латинского

Киев, издательство
художественной литературы «Дніпро»

На украинском языке

Художник *О. В. Вичко*. Художній редактор
В. А. Кононенко. Технічний редактор
О. М. Грищенко. Коректори *А. Л. Алейни-*
кова, Л. М. Кирилець

ИБ № 3966

Здано до складання 29.04.88. Підписано до
друку 25.08.88. Формат 84×108^{1/2}. Папір
друкарський № 2. Гарнітура звичайна нова.
Друк високий. Умовн.-друк. арк. 10,92.
Умовн. фарбовідб. 12,863. Обл.-вид. арк.
12,148. Тираж 30 000 пр. Зам. 8—153. Ціна
1 крб.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Мор Т., Кампанелла Т.

М79 Утопія. Місто Сонця / Перекл. з лат.; Вступ. сло-
во Й. Кобова та Ю. Цимбалюка; Передм. Й. Кобо-
ва.— К., Дніпро, 1988.— 207 с.
(Вершини світового письменства, том 63).

ISBN 5-308-00170-7

Видатний англійський політичний діяч, мислитель,
письменник-гуманіст Томас Мор (1478—1535) у своєму зна-
менитому творі «Утопія», що започаткував жанр утопічно-
го роману, малює картину ідеального соціального устрою.
Помітне місце в історії соціалістичних ідей займає «Місто
Сонця» — не менш відомий твір Томмазо Кампанелли
(1568—1639), італійського письменника-гуманіста, в якому
також показано ідеальне суспільство без приватної влас-
ності.

М $\frac{470300000-187}{M205(04)-88}$ КУ8.582.88

ББК 66.02